

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

І. А. Колеснікова

Т

**АКТИКА ВИЯВЛЕННЯ
ТА НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ**

ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК У ПОКАЗАННЯХ СВІДКІВ

Монографія

*За редакцією доктора юридичних наук, професора,
заслуженого діяча науки і техніки України,
академіка Національної академії правових наук України
В. Ю. Шепітька*

Харків
2014

УДК 343.985
ББК 67.522
К 60

Рекомендовано до опублікування вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (Протокол № 2 від 24 жовтня 2014 р.)

Рецензенти:

В. О. Коновалова – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Заслужений діяч науки України, академік Національної Академії правових наук України;

В. Г. Лукашевич – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), Заслужений юрист України.

Колеснікова І. А.

К 60 **Тактика виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків: Монографія / І. А. Колеснікова; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Вид. агенція «Апостиль», 2014. – 184 с.**

ISBN 978-966-2517-13-2

У монографії досліджено криміналістичну сутність добросовісних помилок та притаманні їм ознаки. Розглянуто види таких помилок у показаннях свідків і здійснено їх класифікацію. Окрему увагу приділено специфіці виникнення добросовісних помилок на стадіях сприйняття, запам'ятовування та відтворення. Виокремлено та класифіковано причини виникнення таких помилок. Запропоновано алгоритм діагностики та виявлення добросовісних помилок у показаннях свідків і сформовано систему тактичних прийомів, спрямовану на нейтралізацію таких помилок.

Розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників правоохоронних органів, прокурорів, суддів та адвокатів.

ББК 67.522

© Колеснікова І. А., 2014

© Вид. агенція «Апостиль», 2014

ISBN 978-966-2517-13-2

ПЕРЕДМОВА

Невід'ємним складником процесу розбудови України як соціальної, демократичної, правової держави є забезпечення охорони прав та законних інтересів людини. Значне місце серед негативних явищ, що заважають ефективному становленню демократичних інститутів, займає злочинність, боротьба з якою ставить перед наукою та правозастосовною діяльністю завдання щодо розробки й реалізації нових, більш ефективних засобів протидії кримінальним явищам. Важливим завданням криміналістики є підвищення ефективності розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. На сьогодні розслідування злочинів й судовий розгляд кримінальних проваджень потребують професійної майстерності слідчих, прокурорів і суддів. Ось чому досить важливим постає питання розроблення наукових положень і рекомендацій криміналістичної тактики.

Значний обсяг доказової інформації є результатом проведення вербальних слідчих дій, серед яких домінуюче місце посідає допит свідків. Перешкодою у встановленні істини по справі є показання, які не відповідають об'єктивній дійсності та реальному перебігу подій. Причинами повідомлення недостовірної інформації, поруч зі свідомою неправдою, можуть бути добросовісні помилки в показаннях свідків, що виникли під час їх формування. Дослідження механізму формування показань надасть можливість визначити відповідні тактичні прийоми діагностики, виявлення та нейтралізації таких помилок.

У монографії на підставі аналізу чинного законодавства, теоретичних здобутків, слідчої й судової практики та наукових джерел зроблена спроба комплексного підходу до розроблення тактики виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків. За своєю структурою складається з передмови, трьох розділів та 7 підрозділів, списку використаних джерел. У першому розділі досліджено криміналістичну сутність добросовісної помилки та виокремлено притаманні їй ознаки, розглянуто види таких помилок у показаннях свідків і здійснено їх класифікацію. У другому розділі розкрито специфіку та причини виникнення добросовісних помилок на стадіях сприйняття, запам'ятовування та відтворення. У третьому розділі на підставі комплексного аналізу тактичних прийомів запропоновано алгоритм діагностики та виявлення добросовісних помилок, а також систему тактичних прийомів, спрямовану на нейтралізацію таких помилок у показаннях свідків.

Емпіричну базу дослідження склали результати анкетування й інтерв'ювання 250 слідчих органів прокуратури, МВС та СБ України, а також результати вивчення та узагальнення 100 протоколів допиту свідків за спеціально розробленою анкетною.

Автор висловлює щирю подяку всім, хто надав допомогу при підготовці даної монографії до видання, а також буде вдячний читачам за їх відгуки, конструктивні зауваження та пропозиції.

СУТНІСТЬ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК У ПОКАЗАННЯХ СВІДКІВ

§ 1. Поняття та ознаки добросовісної помилки

Ефективність розслідування кримінальних правопорушень залежить від того, наскільки якісно і професійно проведений допит свідків. Показання свідків виступають найбільш поширеним джерелом доказів у кримінальних провадженнях. Під час допиту завданням слідчого є отримання показань, які об'єктивно відображали б фактичні обставини провадження. Його успішність значною мірою залежить від можливості своєчасно діагностувати, виявити та нейтралізувати добросовісні помилки в показаннях допитуваних.

Відображення матеріальної дійсності у свідомості свідків деякі науковці називають ідеальним, а слід – ідеальним відображенням, тобто ідеальним слідом або слідом пам'яті¹. Ідеальними слідами визнають також сліди у свідомості людини, що являють собою специфічну форму вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, яке здійснюється в чуттєво-раціональній формі. У результаті цього формується

¹ Тимошенко П. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений / Тимошенко П. Ю., Салтвский М. В., Жариков Ю. Ф., отв. ред. Р. С. Белкин. – К. : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – С. 6, 7.

відносно адекватний, суб'єктивно-об'єктивний «відбиток» – уявний образ у пам'яті людини, заснований на раніше сприйнятій інформації та є формою збереження відповідної інформації¹.

У криміналістичній літературі зазначається, що ідеальні сліди по-різному співвідносяться з конкретними показаннями (тобто ідеальні сліди можуть не співпадати з показаннями; співпадати частково або співпадати, хоча повної відповідності немає)². Саме ситуації, коли ідеальні сліди не збігаються з показаннями або співпадають частково, можуть бути наслідком добросовісних помилок у показаннях свідків, які виникають на усіх стадіях формування показань.

Проблема добросовісних помилок у показаннях свідків є актуальною як у теорії криміналістики, так і в практичній діяльності слідчих. Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України, проведене нами, дозволило встановити, що інформацією про добросовісні помилки в показаннях свідків володіють лише 22, 8 % слідчих; володіють інформацією не в повному обсязі – 44 %; взагалі нею не володіють – 20 %; не визначилися у відповіді 13, 2 % респондентів. В основі розуміння добросовісних помилок лежать механізм формування показань, закономірності виникнення перекручень, які дозволяють встановити їх причини та надати тактичні комбінації діагностики, виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків.

Особливості сприйняття, запам'ятовування і передачі (відтворення) інформації свідками, виявлення суб'єктивних та об'єктивних чинників, під впливом яких ця інформація формується і деформується, були предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців.

¹ Затенацький Д. В. Идеальные следы в криминалистике / Дмитрий Викторович Затенацкий // Проблеми законності. – X. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 177, 178.

² Затенацький Д. В. Идеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / Д. В. Затенацький. – X., 2008. – С. 8.

Перші публікації, присвячені проблемам помилок у показаннях свідків, з'явилися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.¹. Ініціаторами вивчення даної проблеми стали А. Бінє і В. Штерн, які провели численні дослідження в цій сфері знань².

Провідною ідеєю усіх наукових дослідів В. Штерна є доведення того, що безпомилкове пригадування є не правилом, а виключенням³. Ця теза стала основною для більшості вчених зазначеного періоду, наукові праці яких пронизані ідеєю про недостовірність показань свідків⁴. Так, Я. А. Канторович наголошує на тому, що люди часто бачать і чувають те, чого зовсім не було насправді, що, окрім умисної неправди, яка зумовлюється недобросовісністю свідка, або неправди патологічної, що є результатом фізичних чи психічних вад, існує ще «неправда добросовісна», про яку самі свідки й не підозрюють, оскільки щиро впевнені у тому, що дають правдиві показання⁵.

Проте необхідно відзначити, що далеко не всі юристи і психологи того часу поділяли негативне ставлення щодо показань свідків.

¹ Гольдовский О. Психология свидетельских показаний / Онисим Гольдовский // Судебное обозрение. – СПб., 1904. – № 16. – С. 335–395; Квачевский А. О вызове и допросе свидетелей в предварительном следствии / Александр Квачевский // Юридический вестник. – 1869. – Кн. 7. – С. 64–84; Кн. 8. – С. 79–92; Липман О. Психология лжи / О. Липман, Л. Адам // Ложь в праве. – Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1929. – С. 8, 9; Якимов И. Н. Допрос : [практич. пособ. для допрашивающих] / И. Н. Якимов, П. П. Михеев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : НКВД, 1930. – С. 6–11.

² Елистратов А. И. К вопросу о достоверности свидетельских показаний (опыты А. Бинэ и В. Штерна) : [науч. изд.] / А. И. Елистратов, А. В. Завадский. – Казань : Тип. Император. ун-та., 1903. – 53 с.

³ Штерн В. Психология свидетельского показания / Вильям Штерн // Вестник права. – СПб. : Сенаторская типография, 1902. – № 2. – С. 118.

⁴ Хомяков М. М. К вопросу о психологии свидетеля / М. М. Хомяков // Речи и рефераты. : сб. науч. тр. – Казань : Тип. Император. ун-та, 1904. – Ч.1. – С. 126–143; Кулишер Е. Психология свидетельских показаний и судебное следствие / Е. Кулишер // Вестник права. – 1904. – № 2. – С. 107–131; Гольдовский О. Б. О психологии свидетельских показаний : [доклад на заседании уголовного отделения юридического общества СПбУ 20 марта 1904 г.] / Онисим Борисович Гольдовский // Вест. права. – 1904. – № 4. – С. 189; Гольдовский О. Б. Психология свидетельских показаний / Онисим Борисович Гольдовский // Судебное обозрение. – СПб., 1904. – № 16. – С. 335–395; Елистратов А. И. К вопросу достоверности свидетельских показаний (опыты А. Бинэ и В. Штерна) : [науч. изд.] / А. И. Елистратов, А. В. Завадский. – Казань : Тип. Император. ун-та, 1903. – 53 с.

⁵ Канторович Я. А. Психология свидетельских показаний / Канторович Я. А. – Х. : Юрид. НКЮ УССР, 1925. – С. 4, 5.

Так, А. Ф. Коні у різкій формі висловлювався проти висновків В. Штерна і О. Гольдовського. Він зазначав, що не можна приховувати того, що, по суті, цей підхід спрямований не стільки відносно свідків, скільки щодо суддів¹. Г. Гросс, ведучи мову про допит «правдивого» свідка, з одного боку, наголошує на тому, що вже з повсякденного життя нам відомо, що люди не однаково сприймають звичайні події, зберігають у пам'яті та передають їх. Майже у кожному випадку стикаєшся з тим, що кожен свідок по-різному передає обставини кримінального провадження, не виявляючи при цьому ні найменшого коливання²; свідки часто не говорять правди, а ще частіше вони не можуть цього зробити³. З іншого боку, науковець відстоює цінність показань дітей, стверджуючи, що вони значно правдивіше відтворюють події, від дітей можна одержати дуже цінні показання, особливо від підлітків. Розумний, розвинений хлопчик або дівчинка взагалі – найкращий свідок, який тільки може бути: він всім цікавиться, володіє самостійністю думок і докладає всіх зусиль до того, щоб допомогти справі справедливості⁴. Інший вчений, В. Штерн, захищаючи тезу про ненадійність показань свідків і наголошуючи, що безпомилковий спогад є не правилом, а виключенням⁵, використовує коефіцієнти показань, що характеризують відносини різних чисельних величин, які отримуються у результаті проведення експериментів. Так, на переконання В. Штерна, відношення всіх помилкових елементів показання до загального числа елементів – показник помилковості показання⁶.

Дану точку зору спростував О. Р. Рагинов, зазначивши, що користуватися таким методом не можна, бо кожне показання вимагає

¹ Протокол засідання уголовного отделения юридического общества СПбУ от 20 марта 1904 г. // Вест. права. – 1904. – № 6. – С. 194.

² Вказ. праця. – С. 6.

³ Гросс Г. Руководство к расследованию преступлений / Ганс Гросс. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – М. : НКВД РСФСР, 1930. – С. 9.

⁴ Гросс Г. Вказ. праця. – С. 12.

⁵ Штерн В. Психология свидетельского показания / Вильям Штерн // Вестник права. – СПб. : Сенаторская типография, 1902. – № 2. – С. 119.

⁶ Штерн В. Вказ. праця. – С. 115.

індивідуальної оцінки, і було б великою помилкою вважати, що мова формул і цифр дозволяє одержати відповіді на ключові запитання психології показань свідків¹.

Для з'ясування сутності добросовісної помилки необхідно, перш за все, визначитися з семантикою² даного терміна. Під помилкою розуміють неправильну думку, неточність, оману³; неправильність у діях, вчинках та ін.⁴; прийняття дійсного припущення за неіснуюче і навпаки⁵; неправильне, ненавмисне перекручення чого-небудь⁶, «неправильність у вчинках, думках»⁷.

«Помилятися» слід розуміти так: мати помилкову, неправильну думку⁸, неправильно робити висновки про що-небудь⁹, «омана» ж визначається як стан людини, що помиляється¹⁰, «неправильне, неадекватне, помилкове сприйняття особою дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття, уявний образ чого-небудь, що помилково сприйняте як дійсне»¹¹.

¹ Ратінов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ., учеб. изд.] / Александр Рувимович Ратінов. – М. : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 174.

² Семантика – значення мовних одиниць – окремих слів, фразеологізмів, складових частин слова тощо (Новий тлумачний словник української мови : у 4 томах / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпущко]. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 4. – [РОБ–Я]. – С. 175).

³ Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : АЗЪ, 1995. – С. 367.

⁴ Тлумачний словник української мови [за ред. В. С. Калашника]. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2006. – С. 437.

⁵ Троицкий М. М. Учебник логики / Троицкий М. М. – М. : из-во, 1886. – Т. 1. – С. 56.

⁶ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Владимир Даль. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 2. – С. 633.

⁷ Короткий тлумачний словник української мови [за ред. Д. Г. Гринчишина]. – 2-е вид., перев. і доп. – К. : Рад. шк., 1988. – С. 16; Новий тлумачний словник української мови : у 4 томах / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпущко]. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 4. – [РОБ–Я]. – С. 18.

⁸ Ожегов С. И. Словарь русского языка [под ред. Н. И. Шведовой]. – М. : Русский язык, 1987. – С. 161.

⁹ Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Ин-т русского языка / [вед. ред. М. С. Шведова]. – 3-е изд. стер. – М. : Рус. яз., 1985. – Т. 1. – С. 494.

¹⁰ Ожегов С. И. Словарь русского языка [под ред. Н. И. Шведовой]. – М. : Русский язык, 1987. – С. 161.

¹¹ Тлумачний словник української мови [за ред. В. С. Калашника]. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2006. – С. 407 або так само : Сучасний тлумачний словник української

У філософських словниках термін «омана» визначається як неадекватне уявлення, розуміння дійсності, що має для суб'єкта пізнання видимість дійсного знання¹; уявлення, думка або хід думки, щодо яких хоча й існує впевненість, що вони правильні, проте вони не відповідають істині, фактичним обставинам, предмету (матеріальна помилка) або суперечать логічним законам (формальна помилка)².

З урахуванням вище наведеного вбачається за можливе стверджувати, що дефініції «помилка» та «омана» у лінгвістиці є синонімами, хоча деякі психологи не поділяють даної точки зору. Зокрема, П. С. Заботін спирається на теорію відображення як на фундамент для розуміння психічних процесів, що відбуваються у свідомості суб'єкта при здійсненні тієї або іншої діяльності. На його думку, помилка та омана у процесі пізнання означають незавершеність відображення, його неповноту, обумовлену низкою чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. Омана – це невідповідність знання предмету через причини і обставини, що не залежать від особистих властивостей суб'єкта. У той же час помилка визнається як невідповідність, що «обумовлена лише випадковими якостями особи»³ і «виглядає як окрема форма прояву омани»⁴. Інший науковець, Ф. А. Селиванов, використовує термін «омана» для позначення помилки в знанні⁵. Помилку він трактує як ненавмисну неправильність⁶. На переконання вченого

мови [уклад. А. М. Яковлєва, Т. М. Афонська]. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – С. 691; Словник української мови [ред. тома В. О. Вінник, Л. А. Юрчук]. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 7. – [поіхати–приробляти]. – С. 119, 120.

¹ Философский энциклопедический словарь [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Отпеч, Л. Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 194.

² Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. Губский Е. Ф.] – М. : ИНФРА – М, 1997. – С. 161. – (Б-ка словарей «Инфра-М»).

³ Заботин П. С. Преодоление заблуждения в научном познании / Заботин П. С. – М. : Мысль, 1979. – С. 71.

⁴ Заботин П. С. Вказ. праця. – С. 72.

⁵ Селиванов Ф. А. Истина и заблуждение / Федор Андреевич Селиванов. – М. : Политиздат, 1972. – С. 9.

⁶ Селиванов Ф. А. Оценка и норма морального сознания / Федор Андреевич Селиванов ; под ред. Ю. В. Ларина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Тюмень : изд-во, 2001. – С. 26.

співвідношення помилки та омани в тому, що будь-яка омана є помилкою, але не будь-яка помилка – оманою. Різницю між цими поняттями він вбачає в тому, що помилкою є помилкове уявлення, яке виникає із самого початку і не викликає сумніву надалі. Омана ж протягом деякого часу береться за істину, і лише згодом суб'єкт усвідомлює (або дізнається), що його дії були помилковими і бажаний результат не настав.

Таким чином, «омана» – поняття, що характеризує процес, а «помилка» позначає результат. Отже, при визначенні останньої необхідно виходити з двоякого розуміння її співвідношення з оманою: (а) помилка може розглядатися як результат омани і (б) помилка – окремий випадок прояву омани¹.

У криміналістиці перекручення у показаннях свідків розглядаються як результат дії негативних об'єктивних чи суб'єктивних чинників під час формування показань, саме тому надалі у монографії використовується поняття «добросовісна помилка».

Деякі вчені розглядають добросовісні помилки як неправдиві показання. Питання співвідношення термінів «неправда» і «добросовісна помилка» на даний час є дискусійними. Так, у філософії робилися спроби встановити співвідношення між цими поняттями. Зокрема, І. Т. Фролов спочатку зазначає, що необхідно розрізнити неправду умисну і ненавмисну (помилку), а надалі вказує на те, що «помилку необхідно відрізнити від неправди – свідомого перекручення істини»².

У психології поняття «неправдивість (брехня, неправда)» визначається як форма вербальної і/або невербальної поведінки, що полягає у навмисному перекручуванні уявлень про дійсність заради досягнення бажаної мети або прагнення уникнути небажаних наслідків³. Так, В. В. Знаков наголошує, що для класифікації

¹ Домашенко А. М. Понятие и признаки тактической ошибки / Алексей Михайлович Домашенко // Проблемы законности. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2005. – Вип. 76. – С. 159.

² Философский словарь [под ред. И. Т. Фролова]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – С. 243, 147.

³ Большой психологический словарь [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 261.

неправди як психологічної категорії достатньо, щоб один з партнерів по спілкуванню, висловлюючи будь-яку думку, вважав, що він говорить неправду, тобто умисно перекручував факти¹. На переконання О. Р. Ратинова, лжесвідок формує і провокує помилки інших осіб, є джерелом, «агентом» неправди. При помилці «ошукується» сам свідок, у нього виникає помилкове уявлення про дійсність через різні психологічні процеси².

У криміналістиці немає єдиної думки щодо помилкових і неправдивих показань, їх співвідношення. Наприклад, О. Я. Переверза одним із видів неправдивих показань, поряд зі свідомо неправдивими показаннями, називає такі, що даються через помилки³.

Протилежної точки зору, тобто протиставлення неправдивих показань і таких, що даються з добросовісними помилками, додержується більшість науковців⁴.

Для того, щоб з'ясувати, до якої групи показань (правдивих чи неправдивих) слід віднести показання, що даються з добросовісними помилками, ми розглянемо сутність поняття «правда» та його співвідношення з помилковими показаннями.

У криміналістиці далеко не всі вчені розділяють показання на правдиві і помилкові, указуючи, що метою слідчого є отримання

¹ Знаков В. В. Неправда, ложь и обман как проблемы психологии понимания / Виктор Владимирович Знаков // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 12.

² Ратинов А. Р. Логико-психологическая структура лжи и ошибок в свидетельских показаниях / Александр Рувимович Ратинов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1982. – Вып. 37. – С. 50.

³ Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення та подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / О. Я. Переверза. – Х., 2000. – С. 5, 6.

⁴ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИШП, 1983. – С. 11; Коновалова В. О. Юридична психологія : [академ. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепілько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 214; Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде I –й инстанции) / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 93; Ратинов А. Р. Лжесвидетельство (происхождение, предотвращение и разоблачение ложных показаний) / А. Р. Ратинов, Ю. П. Адамов. – М. : ВНИИШП, 1976. – С. 7.

правдивих показань¹, тим самим ототожнюючи достовірні і правдиві показання. З цим не можна погодитися, оскільки у правдивих показаннях дані, що повідомляються, можуть виявитися недостовірними або неповними, головним чином з таких причин: добросовісної помилки при сприйнятті події; «фантастичних нашарувань», що утворилися у процесі «зберігання» сприйнятого в пам'яті; забування; незнання того, яка повнота відомостей, що повідомляється, потрібна слідчому; суб'єктивних вад відтворення².

Проте анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України дозволило отримати такі результати: під правдивими показаннями більшість слідчих розуміють достовірні показання (52 %); щирі (18, 4 %); об'єктивні показання (28 %); не визначились з відповіддю 1, 6 % респондентів. Деякі слідчі зазначили, що правдиві показання – це сукупність об'єктивних і достовірних показань – 16 %; щирих і достовірних – 4 %; щирих та об'єктивних – 4 %.

Незважаючи на те, що більшість респондентів вважає правдиві показання достовірними, необхідно наголосити на тому, що «правда» свідка означає лише те, що він сам вважає свої показання достовірними. Ця обставина, проте, зовсім не гарантує об'єктивної достовірності цих показань з огляду на те, що «найдобросовісніший свідок може помилитися і перекрутити істину»³.

Якщо звернутися до тлумачення поняття «правдивий», ми можемо побачити, що окремі словники визначають його як такий, який відповідає істині⁴. Проте у філософських словниках термін «правдивість» трактується як відповідність висловів, слів того,

¹ Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – М. : ВНИИПП, 1986. – С. 7.

² Васильев А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 6.

³ Гродзинский М. М. Единообразие ошибок в свидетельских показаниях / Морис Маркович Гродзинский // Архив криминологии и судебной медицины, 1927. – Вып. 3. – Т. 1. – Кн. Ч. 4, 5. – С. 1005.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – С. 916.

хто говорить, його думкам і переконанням¹. Слід наголосити, що переконаність в істинності думки не може виступати гарантією, критерієм істинності думки. Людина може вважати безумовно вірним положення, яке об'єктивно є помилковим в певній мірі. Упевненість і істинність далеко не завжди співпадають². Людина володіє такою здатністю віддзеркалення дійсності, яка дає їй можливість виділяти себе з навколишнього світу та усвідомлювати³. Це означає, що людина не лише відображає те, що її оточує, а й осмислює, аналізує те, що відбувається, і здійснює свідомі дії, тобто контактує з навколишнім світом, пізнаючи його. Психічне відображення, на відміну від дзеркального та інших форм пасивного відображення, є суб'єктивним, а це означає, що воно є не пасивним, а активним, в його визначення входить людське життя, досвід і що воно характеризується рухом постійного «переливання об'єктивного в суб'єктивне»⁴. Отже, «правда» обмежена суб'єктивними здатностями сприйняття, особливостями пам'яті свідка, умовами, в яких відбувалося збереження інформації, і подальша її передача («ретрансляція») іншим особам. Правдивість показань рівнозначна щирості свідка⁵. Це означає, що за наявності суперечностей в показаннях свідків не можна одні з них автоматично зараховувати до помилкових. У свою чергу, об'єктивність інформації не можна ототожнювати з її достовірністю. Об'єктивність означає її відповідність раніше сприйнятому і сформованому суб'єктивному образу⁶. Коли свідок щирсердо

¹ Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. Губский Е. Ф.] – М. : ИНФРА – М, 1997. – С. 357. – (Б-ка словарей «Инфра-М»).

² Селиванов Ф. А. Заблуждение и пороки / Федор Андреевич Селиванов. – Томск : Изд-во Томского ин-та, 1965. – С. 22.

³ Сознание – это специфически человеческое качество, представляющее собой высшую форму психического отображения действительности.

⁴ Леонтьев А. Н. Избранные психологические исследования / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 125.

⁵ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИП, 1983. – С. 13.

⁶ Біленчук П. Д. Криміналістика : [підруч.] / Біленчук П. Д., Головач В. В., Салтєвський М. В. ; за ред. П. Д. Біленчука. – Київ : Право, 1997. – С. 157.

розкриває суб'єктивний образ, його показання є об'єктивними, але в той же час вони можуть бути недостовірними внаслідок неточного сприйняття події, хвороби органів чуття або зовнішніх несприятливих умов. У даному випадку саме від слідчого залежить, чи можна встановити достовірну інформацію. На наше переконання, необхідно критично ставитись до показань кожного допитуваного, перевіряти їх, незалежно від процесуального положення допитуваного, суб'єктивного ставлення до нього слідчого. Лише за таких умов можна одержати об'єктивні і достовірні показання, однак, необхідно пам'ятати про презумпцію невинуватості, яка розуміється як презумпція доброчесності особи, яка залучена до кримінального провадження¹, як презумпція добросовісного виконання особою своїх процесуальних прав і обов'язків². Таким чином, припускається, що свідок повинен завжди давати правдиві показання, а з'ясування достовірності інформації є прерогативою слідчого.

На нашу думку, неприпустимо показання свідків, які містять добросовісні помилки, відносити до неправдивих показань, оскільки такі показання є правдивими. Їх зміст відповідає думкам та переконанням свідка. Як уже наголошувалося, не слід отожднювати правдиві та достовірні показання, оскільки «достовірність – це відповідність доказів об'єктивній дійсності»³, а впевненість у достовірності власних думок не гарантує їх достовірність. У зв'язку з цим можливо виокремити три ситуації допиту добросовісного свідка: 1) інформація, яку містять показання допитуваного, збігається з дійсними обставинами кримінального провадження; 2) інформація, яку повідомляє допитуваний, не повною мірою (частково) відповідає дійсним обставинам кримінального провадження; 3) інформація, що міститься у показаннях допитуваного,

¹ Проблемы судебного права / [Полянский Н. Н., Строгович М. С., Савицкий В. М., Мельников А. А.] – М. : Наука, 1983. – С. 148.

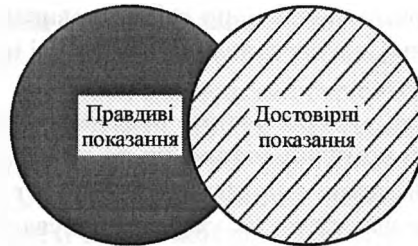
² Макаркин А. И. Состязательность на предварительном следствии / Андрей Иванович Макаркин ; [науч. ред. В. В. Вандышев]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 60.

³ Карнесва Л. М. Доказательства в советском уголовном процессе / Лидия Михайловна Карнесва. – Волгоград : ВСШ, 1988. – С. 57.

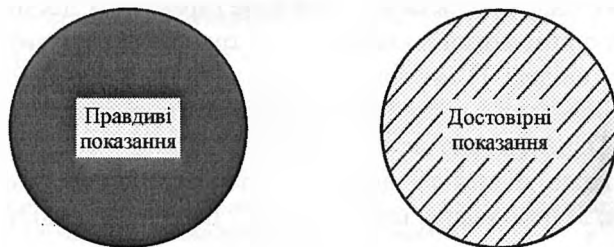
не відповідає дійсним обставинам кримінального провадження (рис. 1). Характерним є те, що останні дві ситуації можуть мати місце при добросовісних помилках у показаннях допитуваних.

Правдиві та достовірні показання збігаються

Правдиві та достовірні показання частково збігаються

Правдиві та достовірні показання не збігаються

Рис. 1. Співвідношення правдивих і достовірних показань допитуваних

На жаль, на сьогодні у криміналістиці поняття «добросовісна помилка» не отримало повного, змістового та загальноприйнятого визначення, яке містило б суттєві ознаки даного явища. Так, В. А. Гуняев указує, що добросовісні помилки у показаннях свідків – це психологічний феномен, вони пов'язуються виключно з розумовою діяльністю суб'єкта. Такі помилки вчений тлумачить як повністю або частково неадекватне дійсності формування або переформування уявлень і понять особи, яка сприймала обставини, що мають значення для розслідування кримінального правопорушення¹. Інший науковець, Н. І. Гаврилова, виокремлює такі основні ознаки добросовісної помилки: а) мимовільне перекручення дійсності; б) виникнення на різних стадіях формування показань; в) помилкове уявлення суб'єкта². На підставі наведеного, можна стверджувати, що Н. І. Гаврилова розуміла добросовісну помилку як ненавмисне перекручення дійсності, що виникає на різних стадіях формування показань та створює помилкове уявлення про дійсність у самого допитуваного. На нашу думку, під час з'ясування сутності добросовісної помилки не припустимо говорити про ненавмисне перекручення дійсності. Оскільки дійсністю є образ дійсності у свідомості свідка у поєднання з його об'єктивним прообразом, а як наслідок, знання – не об'єктивний світ, оточуюча обстановка, під час розслідування кримінального правопорушення дійсністю буде обстановка події взагалі. Так, свідок, сприймаючи подію кримінального правопорушення, не змінює її, а має місце лише розбіжність між суб'єктивним образом дійсності та його об'єктивним прообразом, а отже, знання про предмет не відповідає самому предмету. Зокрема, Т. О. Соркіна вважає, що добросовісна помилка – це несвідоме часткове

¹ Гуняев В. А. Добросовестное заблуждение в свидетельских показаниях (криминалистическое и судебно-психологическое исследование : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика ; судебная экспертиза» / В. А. Гуняев. – Л., 1973. – С. 10.

² Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – С. 11.

або повне перекручення об'єктивної дійсності в показаннях учасників кримінального процесу, обумовлене системою установок суб'єкта різного рівня, що відбувається при сприйнятті, переробці, спогаді і відтворенні інформації¹. У наведеному визначенні автор припускається тієї ж помилки, що і Н. І. Гаврилова, зауважуючи, що добросовісна помилка – це часткове або повне перекручення об'єктивної дійсності, а не образу дійсності. Крім того, дослідник у своєму визначенні вказує також і на причину, яка обумовлює його виникнення – систему установок суб'єкта різного рівня. Проте, називаючи причини, що породжують помилку, не можна їх зводити лише до установок, оскільки джерелами помилки можуть бути: а) поспішність; б) втома; в) відсутність зосередженості або стійкості мислення; г) недостатній пізнавальний матеріал; д) суб'єктивні настрої, нахили, пристрасті; е) погане знання джерел помилок; є) помилкові узагальнення тощо². Також дослідник вказує стадії, на яких можливо виникнення добросовісної помилки, збільшивши їх кількість до чотирьох. Другу стадію формування показань – запам'ятовування, Т. О. Сорокіна поділяє на дві: переробку і пригадування інформації, а це є дискусійним в теорії криміналістики. По-перше, давати перелік стадій формування показань при встановленні суті добросовісної помилки не вбачається за необхідне, оскільки для визначення істотних ознак добросовісної помилки не має значення, на якій стадії виникли добросовісні помилки. По-друге, переробка і пригадування інформації – не стадії формування показань, а «психічні процеси»³ стадії запам'ятовування. На підставі цього слід наголосити, що добросовісну помилку треба розуміти як ненавмисне перекручення образу дійсності у свідомості свідків. Слушно вказує

¹ Сорокіна Т. А. Тактико-психологические приемы получения, проверки и оценки показаний свидетелей и потерпевших : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика, судебная экспертиза» / Т. А. Сорокина – М., 2003. – С. 6.

² Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. Губский Е. Ф.]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – С. 161. – (Б-ка словарей «Инфра-М»).

³ Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ., учеб. изд.] / Александр Рувимович Ратинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 175.

О. Я. Переверза, що причини свідомо неправдивих показань завжди пов'язані з вольовим свідомим актом – мотивом (спонукальною силою до дії), але спірною є точка зору автора щодо природи помилки, слід не погодитися з тим, що «помилка не пов'язана зі свідомою діяльністю людини»¹. На наше переконання, це неправильна позиція, бо такі стадії, як сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації, на яких може виникнути добросовісна помилка, є етапами пізнання свідком об'єктивної дійсності. А пізнання – це процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності у свідомості людини². Таким чином, добросовісну помилку слід визначати як ненавмисне перекручення сприйнятої інформації у свідомості допитуваних.

Наведені визначення дозволяють вирізнити дві особливості помилки: 1) негативний результат, що полягає у перекрученні істини і 2) відсутність вольового моменту в перекрученні показань.

Розглядаючи першу особливість, можна виокремити такі суттєві ознаки добросовісної помилки свідків: 1) невідповідність знання про предмет і самим предметом³; 2) розбіжність між суб'єктивним образом дійсності та його об'єктивним прообразом.

Ознаки добросовісної помилки взаємопов'язані та взаємозалежні з ознаками ідеальних слідів, до яких у криміналістиці відносять такі, як: а) відносна адекватність (не тотожність об'єкту, що відображується), тобто відображення завжди «бідніше» за об'єктивну реальність, яка сприйнята суб'єктом; б) суб'єктивність, коли на уявному образі залишає відбиток особа, яка сприймає світ. Такий образ називають суб'єктивним, оскільки він трансформований свідомістю конкретної людини. Свідок описує не саму подію, а образ, який зберігся в його пам'яті,

¹ Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / О. Я. Переверза. – Х., 2000. – С. 6.

² Філософія : [навч. посіб.] ; за ред. І. Ф. Надольного. – 4-те вид., стереотип. – К. : Вікар, 2004. – С. 161.

³ Предмет – це те, на що спрямована увага, думки, тобто подія кримінального правопорушення.

що може не збігатися у всіх деталях з реальною подією¹. Проте незважаючи на суб'єктивність уявного образу сприйнятої свідками дійсності, він здатен настільки адекватно та повно відтворити об'єктивну реальність, наскільки це необхідно для встановлення фактів розслідування кримінальних правопорушень (упізнання предметів, осіб чи тварин, складання фотороботів, відтворення обстановки та обставин події); в) латентність², оскільки не мають матеріально-фіксованого відображення. Як справедливо зазначає В. Ю. Шепітько, відображення кримінального правопорушення в ідеальних слідах характеризується тим чи іншим ступенем повноти або фрагментарності³, а наслідком останнього може стати виникнення добросовісних помилок у показаннях свідків.

Друга особливість характеризує таку ознаку добросовісної помилки свідків, як відсутність вольового моменту (наміру) у перекрученні показань та відрізняє її від свідомої неправди, у результаті якої свідками також перекручуються факти, що мали місце насправді. Отже, суттєві ознаки добросовісних помилок можна звести до таких: 1) невідповідність між знанням про предмет і самим предметом; 2) розбіжність між суб'єктивним образом дійсності та його об'єктивним прообразом; 3) відсутність вольового моменту (наміру) у перекрученні показань⁴. Враховуючи вищесказане, поняття добросовісна помилка може бути визначене як ненавмисне перекручення об'єктивної істини у свідомості допитуваного під час формування показань через невідповідність між знанням про предмет і самим предметом, розбіжність між суб'єктивним образом дійсності та його об'єктивним прообразом.

¹ Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Николай Иванович Порубов. – [3-е изд., перераб.]. – Мн. : Вышэйш. шк., 1978. – С. 39.

² Салтєвський М. В. Криміналістика. В сучасному викладі юристів: [учеб. и практ. пособие] / Михаил Васильевич Салтєвський. – Х. : Рубикон, 1997. – С. 291, 292.

³ Шепітько В. Ю. Криміналістика: [курс лекц.] / Валерій Юрійович Шепітько. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Х. : Одиссей, 2005. – С. 16.

⁴ Ракіта І. А. Проблеми дослідження добросовісних помилок у показаннях свідків / Інна Анатоліївна Ракіта // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 85. – С. 170.

§ 2. Класифікація добросовісних помилок

Найбільш загальним відображенням закономірностей об'єктивної дійсності й самого процесу пізнання є філософські категорії як розумові форми вираження загальних властивостей і зв'язків матеріального світу. Загальне методологічне значення філософських категорій для окремих наук полягає насамперед у тому, що без них неможливе формування та тлумачення принципів і основних понять конкретних галузей знання. Використання філософських категорій не лише на фундаментальному рівні, й для вирішення окремих завдань дозволяє зрозуміти місце і роль конкретного наукового факту, що досліджується, явища у процесі пізнання істини¹.

Категоріями структура, система, ціле, частина, елементи оперують різні науки. Зокрема, принципи систематики нерозривно пов'язані з філософським розумінням цілого й частини, а на таких філософських категоріях, як структура, вид, форма й зміст, базується один з основних способів наукового дослідження – класифікація^{2 3}.

У криміналістиці, як і в інших галузях наукового знання, класифікація є засобом проникнення у сутність явищ і предметів, що пізнаються, встановлення зв'язків і залежностей між ними, відображення відносин між елементами структури, між підсистемами⁴. Так, С. Ю. Якушин зауважує, що значення наукової класифікації полягає в тому, що вона передбачає вивчення

¹ Белкин Р. С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 90.

² Класифікація (від лат. *classis* – розряд, клас та лат. *facio* – роблю, розкладаю) є однією з форм типології – це розподіл предметів будь-якого роду на взаємопов'язані класи за найсуттєвішими ознаками, які властиві предметам даного роду та відрізняють їх від предметів інших родів, при цьому кожен клас займає в системі, що утворилася визначене постійне місце і, в свою чергу, поділяється на підкласи.

³ Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова ; за ред. В.Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – С. 62.

⁴ Белкин Р. С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 182.

закономірностей об'єктів, які класифікуються, і закріплює результати такого дослідження¹.

Значення класифікації добросовісних помилок у показаннях свідків виявляється у двох аспектах:

теоретико-пізнавальному: цінність класифікації зумовлена теоретичним дослідженням психологічної сутності добросовісних помилок у показаннях свідків, вивченням їх ролі у розробці наукових положень і рекомендацій криміналістичної тактики;

прагматичному: сприяє активізації діяльності правоохоронних органів, оскільки дозволяє обрати відповідну тактику допиту, спрямовану на діагностику, виявлення та нейтралізацію добросовісних помилок допитуваного.

Розробка класифікації добросовісних помилок у показаннях свідків обумовлена запитом практики. Так, у процесі анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України нами було поставлене завдання з'ясувати, чи володіють практичні працівники інформацією про добросовісні помилки у показаннях свідків. Результати опитування показали, що у повному обсязі такою інформацією володіють 22, 8 % слідчих; не в повному – 44 %; зовсім не володіють – 20 % практичних працівників; 13, 2 % респондентів вказали інше.

Слідчих прокуратури, МВС та СБ України також відповіли на питання, чи зустрічалися вони під час допиту з добросовісними помилками у показаннях свідків. Отже, з такими помилками під час допиту постійно зустрічаються 8 % слідчих; періодично – 52 %, дуже рідко – 28 %; не зустрічалися взагалі 12 % респондентів.

Отримані дані дозволяють дійти висновку, що більшість працівників слідчого апарату прокуратури, МВС та СБ України не володіє достатньою інформацією про добросовісні помилки у показаннях свідків, саме це і зумовлює необхідність дослідження даної проблеми. Пізнанню такого складного явища сприятиме роз-

¹ Якушин С. Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений / Станислав Юрьевич Якушин. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1983. – С. 12.

робка науково обґрунтованої класифікації добросовісних помилок, що має істотне значення для обрання відповідної тактики допиту.

Основою будь-якої класифікація є: 1) розробка її відповідно до усіх правил поділу об'єму поняття: а) в одній і тій же класифікації застосовується одна й та ж підстава; б) об'єм її складових дорівнює об'єму класу, що класифікується; в) елементи класифікації взаємно виключають один одного, тобто жоден з них не входить до об'єму іншого класу; г) розподіл на підкласи є безперервним (необхідно брати найближчий підклас та переходити до більш віддаленого)¹; 2) класифікація має містити одночасно не менше двох системних критеріїв. В іншому разі вона не має сенсу, оскільки будь-який континуум можна поділити на три, п'ять або будь-яку кількість елементів. Таким чином, кожна класифікація має вказувати на зв'язок між двома чи декількома параметрами².

Деякі вчені намагалися виокремити певні види добросовісних помилок у показаннях свідків (Н. І. Гаврилова, О. В. Полстовалов та ін.), але науково обґрунтованої класифікації, яка відповідала б усім вищезазначеним вимогам та була б зручна для практичного використання, на сьогодні фактично не розроблено.

Одні автори, класифікуючи добросовісні помилки у показаннях свідків, проділяють їх на види без виокремлення підстав³; інші наголошують лише на окремих підставах: за об'єктивними логічними властивостями⁴, залежно від змісту добросовісних помилок⁵. Так,

¹ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Николай Иванович Кондаков. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – М. : Наука, 1975. – С. 464, 465.

² Марьянович А. Т. Эпратология или как избежать наиболее неприятных ошибок при подготовки диссертации / Александр Тимурович Марьянович. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Вузовская школа, 2004. – С. 73.

³ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под ред. А. П. Ратинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – С. 16.

⁴ Елистратов А. И. К вопросу о достоверности свидетельских показаний (опыты А. Бинэ и В. Штерна) : [науч. изд.] / А. И. Елистратов, А. В. Завадский. – Казань : Тип. Импер. ун-та, 1903. – С. 10.

⁵ Полстовалов О. В. Криминалистическая конфликтология : современные нравственные и психологические проблемы : [моногр.] / Олег Владимирович Полстовалов. – Уфа : РИО БашГУ, 2002. – С. 127.

В. Штерн ще на початку ХХ ст. робить спробу поділити помилки в показаннях допитуваних за об'єктивними логічними властивостями на прогалини, доповнення й перекручення¹. Крім того, науковець розрізняє їх щодо кількості предметів, їх розташування. Серед помилок щодо розташування можливе об'єднання предметів, які знаходяться у різних місцях, у взаємопов'язане ціле, розташоване в одному місці². Також В. Штерн поділяє їх ще на помилки сприйняття і пригадування.

Наведена систематизація є першою спробою поділу помилок у показаннях свідків на види за певними критеріями. Хоча вона є неповною, оскільки не охоплює всіх стадій формування показань та не розкриває всіх підстав, за якими можна поділити добросовісні помилки у показаннях свідків. Зокрема, В. Штерн, класифікуючи помилки за стадіями формування показань на помилки сприйняття та пригадування, не звертає уваги на стадію відтворення показань. Інший науковець, Н. І. Гаврилова, виділяє такі основні види (форми) помилок у показаннях свідків, як помилкове:

1) розчленування, дроблення цілісного об'єкта, явища, події, дії на незалежні й непов'язані між собою частини; 2) об'єднання різних, непов'язаних між собою самостійних об'єктів, явищ, фактів у єдине ціле, яким ці факти у дійсності не були; 3) перебільшення реальних розмірів, тривалості, сили, яскравості, інтенсивності прояву подій, дій і окремих об'єктів під час їх опису; 4) зменшення дійсних розмірів, тривалості, сили, інтенсивності будь-яких явищ, властивостей, ознак, дій; 5) наділення подій, дій, предметів вигаданими (удаваними) й невластивими їм ознаками, рисами, особливостями; 6) усунення, вилучення і прогалини в описуванні подій, дій і предметів за рахунок опускання їх ознак, властивостей, деталей, проявів; 7) перестановка, заміщення реальних об'єктів, ознак, властивостей або дій іншими; зсув їх

¹ Елистратов А. И. К вопросу о достоверности свидетельских показаний (опыты А. Бинэ и В. Штерна) : [науч. изд.] / А. И. Елистратов, А. В. Завадский. – Казань : Тип. Импер. ун-та, 1903. – С. 10.

² Елистратов А. И. Вказ. праця. – С. 11.

у часі або перенесення з одного місця на інше; 8) трансформація, тобто перекручування форми, структури, послідовності реальної події, явища, дії; 9) ототожнення та висновки щодо подібності різних об'єктів, предметів і осіб, і навпаки – помилкове розрізнення того самого або однорідних об'єктів (помилки розпізнавання); 10) повідомлення (застереження) і розуміння сказаного у процесі мовного спілкування учасників події, що розслідується, а згодом – особою, яка допитує, а також і допитуваним¹. Отже, Н. І. Гаврилова запропонувала детальний перелік видів добросовісних помилок у показаннях, які можуть мати місце на різних стадіях їх формування. Наведений перелік добросовісних помилок належним чином не упорядкований, не зазначені підстави поділу на запропоновані види, що ускладнює з'ясування причин, які сприяють виникненню добросовісних помилок у показаннях свідків, і своєчасне використання тактичних прийомів, спрямованих на діагностику, виявлення та нейтралізацію таких помилок. Український науковець, Л. П. Ковтуненко, до видів добросовісних помилок відносить такі: 1) невмісне спотворення фактів; 2) виникнення суперечностей та перекручень; 3) забування певних обставин². Даний перелік видів відображує третю стадію формування показань – відтворення сприйнятої інформації. З огляду на те, що процес формування показань має три стадії, вбачається за необхідне стверджувати, що добросовісні помилки можуть мати місце на кожній з них, тому обмежуватися лише останньою стадією помилково. Як зауважує О. В. Полстовалов, на підставі оцінки об'єктивного складу дійсності, яка сприймається, добросовісні помилки можна класифікувати залежно від їх змісту на чотири види. Це помилки: а) пов'язані з подіями та явищами; б) пов'язані

¹ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под. ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – С. 16.

² Ковтуненко Л. П. Ситуації допиту осіб, що вчинили злочини у сфері господарської діяльності / Л. П. Ковтуненко // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 5-6 жовт. 2005 р. / Голов. ред. В. В. Сташис – Х. : Кроссрод, 2006. – С. 198.

із сприйняттям, передачею та отриманням інформації про поведінку людей; в) щодо оцінки психічного; г) змішаного характеру¹. Такий поділ має велике значення для поглибленого дослідження добросовісних помилок у показаннях свідків, що, у свою чергу, спрямує діяльність слідчого на діагностику, виявлення та усунення фактів перекручення об'єктивної істини по кримінальному провадженню. У той же час така класифікація є неповною, оскільки має лише одну підставу. До того ж науковець не пояснює сутності тих видів добросовісних помилок, які називає. Так, не відомо, що він має на увазі під помилками щодо оцінки психічного та помилками змішаного характеру.

У сучасній юридичній літературі представлено більш широкий перелік підстав класифікації добросовісних помилок. Зокрема, залежно від: 1) органів чуття; 2) стадій формування; 3) чинників, які сприяють появі помилок; 4) характеру помилок 5) механізму виявлення; 6) психічних процесів, що сприяють появі помилок². Іншим сучасним науковцем Н. В. Павлюк запропонована класифікація добросовісних помилок у показаннях окремої категорії допитуваних – неповнолітніх. Автор пропонує наступні критерії для класифікації: а) помилки залежно від стадії формувань показань; б) помилки залежно від причин виникнення; в) помилки залежно від виду відображення об'єктивної дійсності під час сприйняття її суб'єктом; г) помилки залежно від часу навіювання; д) помилки залежно від характеру зміни інформації³.

Класифікація добросовісних помилок у показаннях допитуваних має сприяти пізнанню їх сутності в усіх різновидах, з'ясуванню закономірностей зв'язків між ними, встановленню

¹ Полстовалов О. В. Криминалистическая конфликтология : современные нравственные и психологические проблемы : [моногр.] / Олег Владимирович Полстовалов. – Уфа : РИО БашГУ, 2002. – С. 127.

² Затенаський Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : [моногр.] / Дмитро Вікторович Затенаський ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х : Право. – 2010. – С. 62.

³ Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : [моногр.] / Наталія Вікторівна Павлюк ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Вид. агенція «Апостиль», 2013. – С. 106.

їх властивостей та ознак. Підставою класифікації має бути певна об'єктивна закономірність, яка дозволяла б поділити добросовісні помилки на ті чи інші види, віднести до певної групи.

На нашу думку, класифікувати добросовісні помилки в показаннях свідків доцільно залежно від: 1) стадії формування показань; 2) обсягу перекручення дійсності; 3) джерела походження; 4) змісту добросовісних помилок¹.

I. Залежно від стадії формування показань, на якій вони виникають: а) *помилки сприйняття*: (а) при зоровому сприйнятті форми, руху, розміру, кольору, простору; (б) при слуховому сприйнятті гучності, тембру, висоти звуку; (в) при сприйнятті смаку солодкого, солоного, кислого, гіркого; (г) при сприйнятті на дотик щодо тиску, температури й болю; (д) при нюховому сприйнятті; б) *помилки запам'ятовування* – забування та «фантастичні нашарування»; в) *помилки відтворення*: (а) лінгвістичні помилки – омонімія (у тлумаченні понять), фонетична редукція (скорочення кількості голосних або тривалості їх звучання – спрощення) чи метатеза (перестановка звуків або складів у словах); (б) логічні – у підставах доказу чи щодо тези, яку доводить особа, або в аргументації свідчень (рис.2).

Сприйняття є першою стадією формування показань і являє собою цілісне відображення предметів, ситуацій, явищ, що виникають при безпосередній дії фізичних подразників на рецепторні поверхні органів чуття². Отже, сприйняття необхідно визначати як сприймаючу (перцептивну) діяльність свідка щодо події кримінального правопорушення. Результатом даної діяльності буде цілісне уявлення свідка про подію кримінального правопорушення взагалі та усі її елементи окремо.

У психологічній літературі до типових помилок сприйняття відносять такі: 1) усі частини великої фігури здаються більшими,

¹ Ракіта І. А. Добросовісні помилки в показаннях свідків: сутність і види / Інна Анатоліївна Ракіта // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 93. – С 230.

² Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадиевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2006. – С. 200.

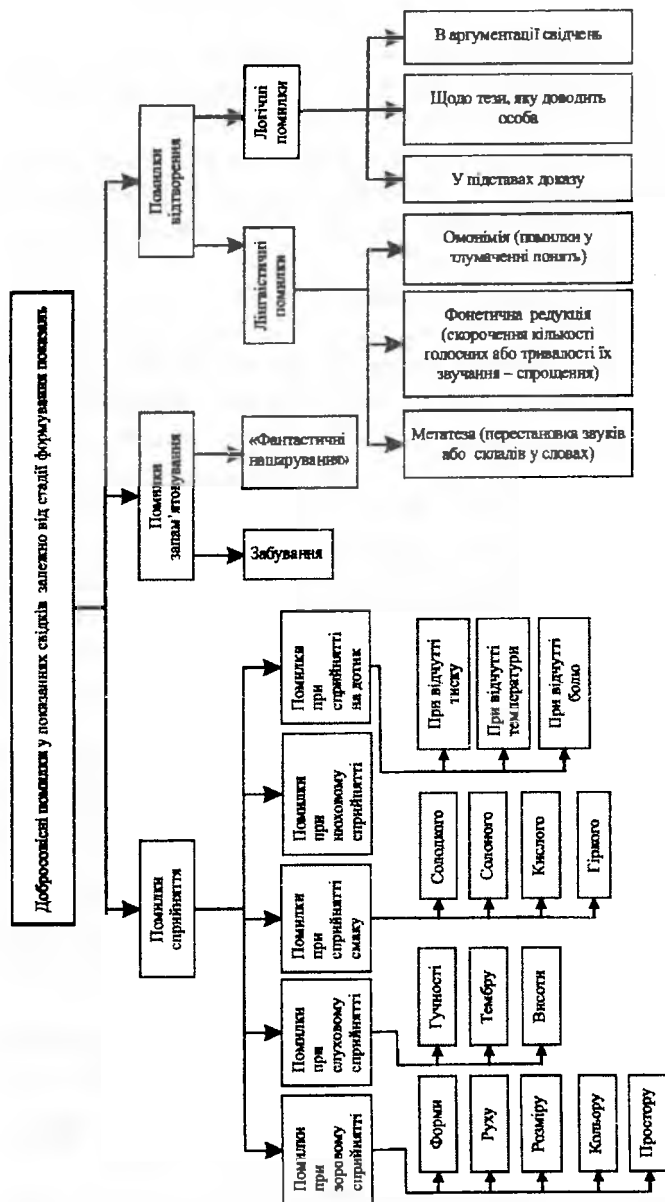

Рис. 2 Класифікація добросовісних помилок у показаннях свідків

ніж такі ж самі за розміром частини, але на меншій фігурі; 2) перебільшуються розміри добре освітлених об'єктів; 3) при певному поєднанні лише якихось частин об'єкта, сам об'єкт може бути сприйнятий як єдине ціле; 4) зріст людини, що сидить, зазвичай, занижується; 5) розміри предметів, частин тіла людини, від яких надходить загроза, часто перевищуються; 6) верхня частина фігури переоцінюється при визначенні її розмірів; 7) простір, який заповнений предметами, сприймається більш протяжним, ніж такий же, але пустий; 8) фон, на якому сприймається об'єкт, може перекрутити сприйняття його геометричних розмірів та контурів; 9) перебільшення розмірів об'єктів, що мають світлий тон; 10) зріст людини, що стоїть, як правило, перевищується у порівнянні з людиною, що лежить¹.

Під час сприйняття події кримінального правопорушення, залежно від органів чуття, свідки можуть припуститися таких помилок, як: зорові, слухові, смакові, дотикові та нюхові. Такі помилки психологами визначаються як ілюзії сприйняття².

У психології під ілюзіями сприйняття розуміють неадекватне відображення предмета, який сприймається, та його властивостей³; явище помилкового або перекрученого сприйняття. Ілюзії спостерігаються в будь-яких видах сприйняття (зорових, слухових та ін.)⁴, природа яких визначається не лише суб'єктивними чинниками (установка, спрямованість, емоційний стан), й об'єктивними (освітленість, природні умови тощо). Велика кількість «помилкових» образів пов'язана з цілісністю сприйняття⁵. Ілюзія

¹ Тимченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : [учеб. пособ.] / А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 308.

² Майерс Д. Психология / Дэвид Майерс ; [пер. с англ. И. А. Карпиков, В. А. Старовойтова]. – 2-е изд. – Мн. : Попурри, 2006. – С. 253, 254; Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 225–233.

³ Юридическая психология : терминологический словарь / [сост. А. М. Бандурка, А. М. Венедиктов, А. В. Тимченко, В. Е. Христенко, В. Б. Калиновский ; под ред. А. М. Бандурки]. – Х. : Тимченко, 2005. – С. 104, 105.

⁴ Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 210.

⁵ Родуміно Дусятська О. В. Відчуття та сприйняття в системі інтелектуальних властивостей особистості / О. В. Родуміно Дусятська // Психологія : [підруч.] ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – [3-є вид.]. – К. : Либідь, 2001. – С. 208.

виникає тоді, коли наше сприйняття розходиться з реальними фізичними властивостями об'єкта¹.

Ілюзії сприйняття необхідно відрізнити від галюцинацій. Якщо ілюзії – це перекручене сприйняття реальних речей, то галюцинації – це сприйняття неіснуючого у дійсності². Галюцинації поділяють на стабільні, зміст яких залишається незмінним, сценopodobні, зміст яких постійно змінюється у вигляді різноманітних подій, що відбуваються як на сцені чи в кіно, чи одиничні – виникнення одиничних образів: частин предметів, тіла, натовпу людей, зграї звірів, фантастичних істот тощо³. Так, П. А. Рудик зорові ілюзії розглядає як перекручене сприйняття розміру, форми або віддаленості об'єктів⁴. Дане визначення є спірним, оскільки будь-яка дефініція включає формулювання, вислів, у якому розкривається зміст чого-небудь, його істотні ознаки⁵. У даному випадку автором лише перераховані види зорових ілюзій, проте не розкрита сутність даного поняття.

У літературних джерелах фахівці виокремлюють різні види ілюзій. Так, одні автори виділяють ілюзії контрасту, ілюзії зміни напрямку ліній, ілюзії перспективи, збільшення розмірів верхньої частини предмета, а також ілюзії світла і забарвлення, при яких світлі предмети нам здаються більшими, ніж темні. Окрім ілюзій, які з'являються за наявності деяких обставин, у людини іноді виникає перекручене сприйняття через особливий стан, в якому вона перебуває⁶, так звані псевдогалюцинації⁷ чи ілюзії, що виникають

¹ Дубравська Д. М. Основи психології : [навч. посіб.] / Дося Михайлівна Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – С. 97.

² Рудик П. А. Психологія /Петр Антонович Рудик. – М. : УЧПЕДГІЗ, 1955. – С. 152.

³ Радугин А. А. Психологія [учеб. пособ. для высших учеб. завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 146.

⁴ Рудик П. А. Психологія /Петр Антонович Рудик. – М. : УЧПЕДГІЗ, 1955. – С. 152.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. Бусел В. Т.]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 135.

⁶ Гоноболин Ф. Н. Психологія / Федор Никанорович Гоноболин. – К. : Вищ. шк., 1975. – С. 65, 66.

⁷ Дубравська Д. М. Основи психології : [навч. посіб.] / Дося Михайлівна Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – С. 98.

під впливом емоцій і носять випадковий характер, вони мають характер тимчасових змін у психіці людини, що сприймає¹. Перекручення пояснюються тим, що події, які передують страху, сприймаються не об'єктивно. В одних випадках під впливом страху події сприймаються у перебільшеному, перекрученому вигляді, у других – вони погано або зовсім не відображаються, у третіх – сприймаються об'єктивно². Зокрема, Д. М. Дубравська виділяє ілюзії форми, ілюзії напрямку, ілюзії довжини (Мюллера-Лайера), ілюзії дистанції, ілюзії кіно, слухові ілюзії, ілюзії маси, коли предмети різні за об'ємом здаються відмінними і за вагою, хоча цей показник у них однаковий; ілюзії кольору, наприклад, людина в чорному плащі здається стрункішою та вищою; ілюзії руху, коли під час їзди у транспорті здається, що всі предмети рухаються на зустріч³.

Заслуговує на увагу підхід О. О. Радугіна, який поділяє ілюзії на афективні, вербальні і парейдоличні. На його думку, афективні ілюзії найчастіше зумовлені страхом або тривожним пригніченим станом. Вербальні полягають у помилковому сприйнятті змісту розмов, що відбуваються між оточуючими⁴. Така неправильність у сприйнятті мови за наявності нормально працюючих слухових органів пояснюється або тим, що у того, хто сприймає, не має достатнього досвіду і знань у відповідній галузі, чи тим, що у даний момент увага того, хто сприймає, сконцентрована на іншому предметі⁵.

Інші вчені виділяють такі ілюзії сприйняття: ілюзії, що виникають під впливом емоцій; ілюзії іррадіації (переоцінки розмірів

¹ Іванов П. И. Психология / Платон Иванович Иванов. – [2-е изд.] – М. : УЧПЕД-ГИЗ, 1955. – С. 114.

² Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Гайса Гарифович Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 28.

³ Дубравська Д. М. Основи психології : [навч. посіб.] / Дося Михайлівна Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – С. 97, 98.

⁴ Радугин А. А. Психология : [учеб. для высш. учеб. завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 147.

⁵ Іванов П. И. Психология / Платон Иванович Иванов. – [2-е изд.] – М. : УЧПЕДЦ ИЗ, 1955. – С. 114.

світлих предметів порівняно з чорними); ілюзії переоцінки вертикальних ліній; ілюзії перенесення цілого на його частину; ілюзії зсуву; ілюзії перспективи¹.

Під час зорового сприйняття події кримінального правопорушення свідки можуть припуститися названих вище помилок сприйняття форми, руху, розміру, простору та кольору. Так, до помилок сприйняття форми психологи² зараховують наступні ілюзії: ілюзії Еймса, ілюзії контрасту під час сприйняття форми (ілюзії Вундта, Геринга, Фрейзера та Мюнстерберга) та ілюзії Поггендорфа; до помилок сприйняття руху: кінетичний ефект глибини, анортоскопічне сприйняття, індуцирований рух та стереоефект Пульфриха; до помилок сприйняття розміру – ілюзії Мюллера-Лайера, Понцо та ілюзії контрасту під час сприйняття розміру (ілюзії Болдуїна, Еббінгауза, горизонтально-вертикальні ілюзії); до помилок сприйняття простору – ілюзії віддаленості, а також помилки під час сприйняття кольору.³

Під час слухового сприйняття психологічним параметром, який відповідає частоті звуку, є його висота сприймання; амплітуда, або інтенсивність, яка визначає гучність звуку, а складність – його тембр⁴, щодо яких можуть мати місце помилки у показаннях свідків. Крім того, помилки під час слухового сприйняття можуть стосуватися локалізації звуку, а саме здатності встановити напрямок, з якого надходить звук.

Під час сприйняття смаку помилки можуть мати місце щодо розпізнання таких смакових властивостей, як солоне, кисле,

¹ Егоров Т. Г. Психология / Тихон Георгиевич Егоров. – [2-е изд., доп.]. – М. : Воениздат, 1955. – С. 118, 119.

² Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.; Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадиевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2006. – 583 с.; Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – 928 с.

³ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 224; Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – С. 323–329.

⁴ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 535.

солодке та гірке, які виникають через контраст сприйняття та адаптаційні наслідки¹.

Нюх – це динамічне відчуття, на яке має значний вплив таке явище, як адаптація². Запахи запам'ятовуються надовго, вони зберігаються у пам'яті довше, ніж зорові образи. Більш того, запахи, пов'язані з подією кримінального правопорушення, здатні активізувати пам'ять. Помилки під час сприйняття запаху можуть виникати внаслідок наявності у свідка хвороби нюхової системи, а саме, аноксемії, гіпосмії, гіперосмії, дизосмії (паросмії) або фантосмії. Так, якщо свідок хворий на дизосмію або паросмію, він буде відчувати якийсь неприємний запах, коли насправді об'єкт, який сприймається, має приємний запах або ж взагалі не пахне.

Помилки сприйняття на дотик у свідків можуть стосуватися відчуття тиску, температури та болю, причинами виникнення якого є контраст сприйняття.

Деякі вчені виокремлюють психологічні ілюзії, які класифікують за формами відображення на ілюзії пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприйняття, почуттів та волі, розглядаючи кожну як род ілюзій, який поділяють, у свою чергу, на певні види. Так, серед ілюзій пам'яті виокремлюють ілюзію перекрученого сприйняття та ілюзії підстановки (*déjà vu*). До ілюзій емоцій включають ілюзії, викликані фармакологічним втручанням (алкогольним сп'янінням) та різкою зміною полярних емоцій (ейфорія після стрибка з парашутом). Ілюзії відчуттів класифікують за аналізаторами, поділяючи їх на ілюзії контрасту, адаптації та сенсibiliзації аналізатора. Ілюзії мислення, які у широкому розумінні є складовою будь-яких інших ілюзій, у вузькому розглядаються як помилки суджень, що викликаються наслідуванням, персоніфікацією чи втомою. Ілюзії сприйняття, як і ілюзії відчуттів, поділяють за аналізаторами. Прикладом ілюзії почуттів буде почуття заінтересованості, яке є ілюзією допитливості. Впертість як ілюзія

¹ Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.] – СПб. : Питер, 2003. – С. 729.

² Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 768.

настирливості належить до ілюзії волі¹. Інші вчені виділяють: ілюзії перспективи, ілюзії відстані².

В юридичній літературі до помилок, можливих на стадії сприйняття, крім оптичних, слухових та інших перекручень, О. Р. Ратинів відносить також неправильну оцінку розмірів, відстаней, кількості, викривлені думки про співвідношення, послідовність та інші зв'язки між предметами і явищами³.

До помилок запам'ятовування належать забування та «фантастичні напашарування». Під забуванням розуміють процес, протилежний запам'ятовуванню, заснований на втраті чіткості уявлення подій, фактів, зменшенні обсягу того, що запам'яталося⁴, виникненні помилок у відтворенні⁵, хоча втрату зафіксованої у пам'яті інформації⁶. Забування проявляється у неможливості пригадати чи впізнати сприйняту раніше інформацію⁷. Інакше, забування – це зникнення з пам'яті слідів того, що запам'яталося⁸. Забування проявляється у двох основних формах: неможливості пригадати або впізнати і помилковому пригадуванні або впізнанні⁹. Як наслідок, слідчий отримує інформацію, що не відповідає дійсним обставинам кримінального провадження.

¹ Платонов К. К. Система психологи и теория отражения : [моногр.] / Константин Константинович Платонов ; под ред. Г. Х. Шингарова. – М. : Наука, 1982. – С. 117–119.

² Вітенко І. С. Основи загальної і медичної психології : [навч. посіб.] / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименківська. – К. : Вища шк., 1991. – С. 119.

³ Ратинів А. Р. Судебная психология для следователей / Александр Рувимович Ратинів. – М. : Юрлитинформ, 2001 – С. 213.

⁴ Дубравська Д. М. Основи психології : [навч. посіб.] / Дося Михайлівна Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – С. 110, 111.

⁵ Максименко С. Д. Загальна психологія : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко, В. О. Соловієнко. – К. : Форум, 2000. – С. 224.

⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. Бушел В. Т.]. – К. : Ірпінськ : ВТФ „Перун”, 2005. – С. 377.

⁷ Зинченко Т. П. Когнитивная и прикладная психология / Татьяна Петровна Зинченко. – М. : МПИ ; Воронеж : НПО МОДЭК, 2000. – С. 207.

⁸ Вітенко І. С. Основи загальної і медичної психології : [навч. посіб.] / Вітенко І. С., Дутка Л. М., Зименківська Л. Я. – К. : Вища шк., 1991. – С. 129.

⁹ Смыслов В. И. Свидетель в советском уголовном процессе : [учеб. пособие.] / Виктор Иванович Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 89–91; Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2006. – С. 272, 273.

Помилки відтворення являють собою неточні уявлення про сутність або якість об'єктів, що склалися у свідомості людини. При цьому предмет або його окрема риса сприйняті правильно, але їх оцінка не збігається із загальноприйнятою¹.

До характерних помилок, які можуть мати місце під час допиту, деякі автори відносять такі: 1) перебільшення уявлення про певні моменти події (наприклад, перебільшення у показаннях кількості злочинців та предметів, які вони використовували); 2) узагальненість, особливо в показаннях про негативні дії злочинців («всі били», «всі тримали» тощо); 3) пропуски при описі деяких важливих елементів події; 4) помилковість у послідовності при відтворенні окремих деталей і дій учасників кримінального правопорушення; 5) помилки у визначенні часу, коли відбулася та чи інша подія; 6) додавання і наділення подій, що описуються, дій і предметів надуманими і невластивими їм ознаками, рисами; 7) помилкове висловлювання свідка і розуміння слідчим. Зазначені види помилок належать не до всіх показань, а до окремих фактичних обставин, моментів, деталей². Вони поєднуються з достовірними елементами показань, змішуються з ними, що ускладнює завдання слідчого по встановленню істини у кримінальному провадженні. Також у юридичній літературі на стадії передачі інформації (відтворенні) виділяють такі види добросовісних помилок свідків, коли допитуваний: 1) не згадує у своїй розповіді деталі, вважаючи їх такими, що не стосуються кримінального провадження; 2) видає свої здогадки й домисли за істинні знання; 3) як очевидець передає інформацію, отриману від інших осіб; 4) не чітко висловлює думки, переставляє елементи події у часі; 5) викривляє інформацію, вкладаючи або розуміючи під термінами зовсім інший зміст³. Наведений перелік помилок у показаннях

¹ Криміналістика : [учеб. / под ред. Е. П. Ищенко]. – М. : Юрист, 2000. – С. 379.

² Козляковський П. А. Юридична психологія : [навч. посіб.] / П. А. Козляковський, А. П. Козляковський. – Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2006. – С. 226.

³ Гусаков А. Н. Следственная тактика : [учеб. пособ.] / А. Н. Гусаков, А. А. Филощенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 97.

допитуваних не дає загального уявлення про всі помилки, які можуть виникнути на стадії відтворення показань. Відсутність ґрунтовного упорядкування ускладнює з'ясування причин, що сприяють виникненню добросовісних помилок у показаннях свідків, і своєчасне використання тактичних прийомів, спрямованих на діагностику, виявлення та нейтралізацію таких помилок.

Добросовісні помилки відтворення слід класифікувати залежно від змісту добросовісних помилок свідків на лінгвістичні та логічні помилки. Підвидами лінгвістичних помилок є: а) помилки при тлумаченні понять, коли має місце омонімія – помилки словесного виразу наших думок, які відбуваються у результаті того, що різні поняття часто позначаються одним і тим же словом¹; б) редукція голосних – скорочення кількості голосних (кількісна редукція) або тривалості їх звучання (якісна редукція). Якісна редукція українській мові не властива, тоді як у російській мові вона визначає норму вимови. У деяких випадках редукції можуть підлягати цілі склади, слова, речення. Наприклад, російське «привет» > швидко [прет], сейчас > [щас], человек > [чеек], девушка > [деушка] тощо², та в) метатеза (грец. μεταθέσις, *перестановка*) — взаємна перестановка звуків або складів у словах через асиміляцію або дисиміляцію. Найчастіше таке має місце, коли слова з літературної мови переходять у діалектну або під час освоєння дітьми мови дорослих. Наприклад, під час переходу слів у діалект, такі російські слова, як: ралёк (замість ларёк), Таджикистан (замість Таджикистан); у дитячій мові під час засвоєння мови дорослих такі російські слова, як салатка (із ласатка, тобто лошадка), макейка (із камейка, тобто скамейка) тощо³.

Підвидами логічних помилок є: а) помилки у підставах доказу; б) щодо тези, яку доводить особа та в) у аргументації показань.

¹ Горский Д. П. Краткий словарь по логике / Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л. ; под ред. Д. П. Горского. - М. : Просвещение, 1991. - С. 142.

² Редукція голосних [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Редукція_голосних. – Заголовок з екрана.

³ Метатеза [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Метатеза>. – Заголовок з екрана.

Логічні помилки – помилки в умовиводах, міркуваннях, визначеннях понять, доказах, які спричинені порушенням законів логіки та перекрученням форм мислення¹.

Усі логічні помилки поділяються на такі три групи².

Помилки у підставах доказу, до яких належать: а) помилкова підстава, коли тезу, що доводять, намагаються вивести із помилкових аргументів³, отже, теза обґрунтовується помилковими аргументами; б) недовмвлена підстава, коли робиться спроба довести тезу такими посиланнями, які самі потребують того, щоб довели їх істинність⁴; в) коло в доказі, створення такої ситуації, за якої теза доводиться посиланням, яке у свою чергу ґрунтується на іншій тезі, як наслідок утворюється коло, при цьому не доводиться ні теза, ні посилання⁵. Дана помилка відома під назвою «тавтологія в доказі», тобто те ж саме через те ж саме⁶.

Помилки щодо тези, яку доводить особа, які в свою чергу поділяються на: а) підміну тези або відступ від тези – логічну помилку в доказі, викликану порушенням закону тотожності щодо тези: теза протягом усього доведення повинна залишатися незмінною⁷. Сутність її полягає в тому, що свідок, розпочавши доводити певну тезу, через деякий час у процесі одного й того ж допиту починає доводити вже іншу тезу, часто лише зовні схожу на початкову; б) надмірний доказ, або хто надмірно доводить, той нічого

¹ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Николай Иванович Кондаков ; Академия наук СССР. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – М. : Наука, 1975. – С. 313.

² Закатов А. А. Ложь и борьба с ней / Александр Александрович Закатов. – Волгоград : Нижневолжск. книжн. изд-во, 1984. – С. 40.

³ Основна помилка (лат. *error fundamentalis*) – логічна помилка в доказі, викликана порушенням закону достатньої підстави в процесі аргументації (Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник : [2-е изд., испр. и дополн.] / Николай Иванович Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с. – С. 415).

⁴ Горский Д. П. Краткий словарь по логике / Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л. ; под ред. Д. П. Горского. – М. : Просвещение, 1991. – С. 152.

⁵ Горский Д. П. Вказ. праця. – С. 151.

⁶ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник : [2-е изд., испр. и дополн.] / Николай Иванович Кондаков. – М. : Наука, 1975. – С. 270.

⁷ Горский Д. П. Краткий словарь по логике / Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л. ; под ред. Д. П. Горского. – М. : Просвещение, 1991. – С. 147.

не доводить, коли доводиться дуже багато, так, що результатом посилянь, які повідомляються, є не лише теза, яка доводиться, а й будь-яке помилкове судження.

Помилки в аргументації, які складаються з таких: а) «не витікає», «не є наслідком», це полягає в тому, що між аргументами доказу та тезою відсутній логічний зв'язок, з огляду на це аргументи не обґрунтовують істинності того, що доводиться¹. Багато допитуваних вважає: якщо вони пов'язали деякі судження словами «таким чином», «отже», то вони тим самим логічно їх поєднали, тобто побудували послідовне міркування. Однак часто в таких міркуваннях замість справжнього логічного присутній лише граматичний зв'язок між реченнями; б) аргументація до того, хто висунув тезу, або аргументація до особи, коли замість обґрунтування істинності або помилковості висунутої тези об'єктивними аргументами намагаються все звести до позитивної або негативної характеристики особи, думка якої підтримується або заперечується; в) аргументація до тих, хто є свідком спілкування між свідком та слідчим, коли замість обґрунтування істинності або помилковості висунутої тези за допомогою об'єктивних аргументів намагаються все звести до впливу на почуття людей і тим самим не дати слідчому скласти об'єктивну думку щодо предмета допиту; г) поспішне узагальнення, тобто логічна помилка в індуктивному висновку, суть якої полягає в тому, що, розглянувши декілька окремих явищ з якого-небудь класу, роблять висновки про весь клас². Помилка поспішного узагальнення має місце, коли свідки за одною-двома деталями роблять висновки щодо усієї події кримінального правопорушення; д) помилка неправильної послідовності (лат. *fallacia fictae necessitatis*) – помилка, що зустрічається в індуктивному умовиводі і полягає в наступному: послідовність двох подій у часі береться за причинний зв'язок, який нібито існує між ними³. Так, напередодні

¹ Горський Д. П. Вказ. праця. – С. 117.

² Горський Д. П. Вказ. праця. – С. 151.

³ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник : [2-е изд., испр. и дополн.] / Николай Иванович Кондаков. – М. : Наука, 1975. – С. 426.

вбивства гр. К., О. бачила, що сусід В. придбав мисливську рушницю. Через тиждень дружина В. буда знайдена з вогнепальним пораненням. Сусідка О. робить висновок, що сусід В. придбав мисливську рушницю з метою вбивства своєї дружини, що насправді не відповідає реальним обставинам кримінального провадження¹; е) помилка неправильної причини (лат. *non causa pro causa* – не причина за причину) – латинська назва логічної помилки: «від того, що не є причиною, до причини»; сутність цієї помилки полягає в такому: побачивши дві події, які сліднують одна за одною у часі, свідок робить висновок, що перша подія є причиною, а друга – наслідком. Насправді не будь-які дві події, які сліднують одна за одною у часі, виступають причиною і наслідком². Дана помилка має місце, коли допитуваний розмірковує за помилковим правилом: «після цього, означає через це». Так, К. була свідком того, що її брат дав своєму знайомому новий автомобіль покататися. Через деякий час машина була викрадена. Отже, К. робить висновок, що саме знайомий брата і викрав автомобіль, хоча цей висновок є помилковим³; є) помилка відносних наслідків (лат. *fallacia consequentis*) – логічна помилка, що полягає в тому, що ігнорується можливість множинності причин. Множинність причин – це такий прояв причинних зв'язків між явищами, коли певне явище може бути наслідком однієї з декількох причин. Так, гематома на руці може бути наслідком опору жертви або результатом ненавмисного удару рукою об будь-який предмет. Це означає: якщо встановлена причина явища, то необхідно з'ясувати, чи не є явище, яке досліджується, наслідком декількох причин. При встановленні того, що має місце декілька причин, то з цього випливає потреба знайти необхідну причину з числа тих, які взагалі можуть викликати таке явище⁴; ж) помилки в умовиводі за аналогією. Головним джерелом помилок в умовиводах за аналогією

¹ За матеріалами практики слідчого відділу УВС м. Харкова за 2008 р.

² Кондаков Н. И. Вказ. праця. – С. 393.

³ За матеріалами практики слідчого відділу УВС м. Харкова за 2008 р.

⁴ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник : [2-е изд., испр. и дополн.] / Николай Иванович Кондаков. – М. : Наука, 1975. – С. 353.

є те, що допитуваний, коли робить висновок, не звертає уваги на ті властивості предметів, що порівнюються, якими вони відрізняються один від одного. У таких випадках аналогія веде до помилкових висновків. Так, Н. був свідком, як хворий приймає ліки, схожі на «Но-шпу». Н. навіть не звернув на це увагу, оскільки за аналогією зробив висновок, що «Но-шпа» є звичайним знеболюючим, який не може негативно вплинути на здоров'я хворого. Насправді хворий приймав дуже сильне снодійне, яке категорично було заборонене при хворобі останнього. Усе це призвело до смерті хворого¹.

Врахування даних логічних помилок є необхідним під час оцінки показань свідків. Незважаючи на те, що завданням та обов'язком свідків є повідомлення слідчому та суду сприйнятих ними фактів, а не своїх міркувань щодо них, неможливо заборонити свідкам висловлювати у своїх показаннях власні думки та висновки². При отриманні зазначених показань доцільно з'ясувати факти, на підставі яких свідком зроблені ті чи інші висновки, та визначити їх об'єктивну достовірність. Безперечно, судження та припущення свідка не є джерелом доказів у кримінальному провадженні. Це означає, що вони не можуть бути покладені в основу висновків у цьому провадженні. Проте такі показання свідка здатні суттєво вплинути на процес пізнання та встановлення істини під час розслідування. Іноді важко розмежувати повідомленнями свідка про відомі йому обставини і його судженнями про ці обставини. Судження і фактичні дані тісно пов'язані між собою. Це пояснюється тим, що прогалини у сприйнятті та запам'ятовуванні свідок компенсує, іноді сам того не усвідомлюючи, шляхом власних суджень і висновків³.

¹ За матеріалами практики слідчого відділу УВС м. Харкова за 2008 р.

² Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Основные положения науки советского уголовного процесса / Михаил Соломонович Строгович. – М. : Наука, 1968. – Т. I. – С. 408, 409.

³ Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : [моногр.] / Сергій Миколайович Стахівський. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – С. 180.

Перекручення в показаннях свідків, які отримали відповідну процесуальну форму, можуть стати наслідком неналежної фіксації їх слідчим. У юридичній літературі неодноразово наголошувалося про можливість застосування різних способів фіксації показань слідчим (за ходом допиту, після допиту, по епізодах)¹, про особливості й недоліки кожного зі способів. Усі помилки при фіксації показань можна поділити на дві групи. Перша група помилок носить стилістичний характер. Це помилки у словосполученнях, при неправильному вживанні багатозначних слів, при побудові речень. Друга група – змістовні помилки (при фіксації показань). Їх можна розділити на такі: стилізація протоколів допиту, прикрашання і надолужування за рахунок інших даних, пропуски². Слід наголосити на тому, що згідно із п. 7 ч. 1 ст. 66 КПК України свідок має право ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноруч робити такі доповнення і зауваження. Отже, стилістичні і змістовні помилки слідчого хоча й можуть мати місце під час їх фіксації, у будь-якому випадку вони мусять бути усунені під час ознайомлення свідка з протоколом допиту. У зв'язку з цим вважаємо, що виділяти такі помилки в окрему групу є недоцільним.

II. Ще однією підставою класифікації добросовісних помилок є обсяг перекручування інформації про дійсні обставини кримінального провадження. Так, може бути повне та часткове перекручення.

III. Залежно від джерела походження слід виокремити: 1) помилки, що стали наслідком дії об'єктивних чинників: (а) освітленості

¹ Закатов А. А. Криминалистический анализ показаний потерпевших / Александр Александрович Закатов // Криминалистика и судебная экспертиза – К., 1971. – Вып. 8. – С. 38; Петуховский М. А. О тактическом значении протоколов допроса в расследовании / Михаил Абрамович Петуховский // Труды высшей школы МООП. – М., 1967. – Вып. 15. – С. 144.

² Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О. Я. Переверза. – Х. – 2000. – С. 8.

об'єкта; (б) відстані до об'єкта чи події, яка сприймається; (в) швидкості події; (г) погодних умов тощо; 2) помилки, як результат дії таких суб'єктивних чинників, як: (а) стан органів чуття свідка; (б) його психічний стан; (в) спрямованість уваги; (г) конформність допитуваного; (д) його схильність до фантазування; (е) сугестивність свідка; 3) помилки змішаного характеру.

IV. Враховуючи зміст помилки слід розрізняти: а) помилковий поділ цілісного об'єкта, події чи дії на непов'язані між собою частини; б) помилкове об'єднання різних, самостійних, непов'язаних між собою об'єктів, явищ і фактів у єдине ціле, яким вони у дійсності не були; в) помилкове присвоєння описуваним подіям, діям чи предметам невластивих їм ознак, рис, особливостей; г) помилкове усунення відповідних ознак, властивостей, деталей, проявів подій, дій чи предметів під час їх описування; д) помилкова заміна реальних об'єктів, ознак, властивостей чи дій іншими, зміщення їх у часі або переміщення в просторі; е) помилкове перекручення форми, структури, послідовності реальної події, явища чи дії; є) помилкові ототожнення й висновки щодо подібності різних об'єктів, предметів та осіб, і, навпаки, розрізнення того самого або однорідних об'єктів; ж) помилкове повідомлення й розуміння сказаного у процесі спілкування зі слідчим. Наведені вище підстави класифікації добросовісних помилок допоможуть пізнанню цього складного явища й сприятимуть чіткому розумінню їх різновидів у показаннях свідків.

Анкетування слідчих прокуратури, МВС та СБ України дозволяє встановити найбільш розповсюджені види добросовісних помилок у показаннях свідків. Так, на запитання: «З якими добросовісними помилками Ви стикалися під час допиту?» працівники цих органів відповіли наступним чином: 1) з помилками сприйняття (90, 4 %), зокрема, а) зоровому (80, 8 %): при сприйнятті форми – 23, 6 %, руху – 26 %, розміру – 30, 4 %, кольору – 22, 4 %, простору – 16, 8 %; б) слуховому (62 %): гучності – 19, 2 %, тембру – 10, 4 %, висоти звуку – 10, 4 %; в) смаку – 2, 8 %; г) дотику – 9, 2 %; д) запаху – 4, 8 %; 2) з помилками запам'ятовування (82, 8 %),

зокрема, а) забування – 61, 2 %, б) «фантастичні нашарування» – 30, 8 %, інше – 0, 8 %; в) з помилками відтворення (88, 4 %), зокрема, (а) з лінгвістичними – 74, 8 % (62 % – при тлумаченні понять, 9, 2 % – у наслідок фонетичної редуції, 0, 4 % – через метатезу; (б) з логічними (80, 8 %), зокрема, у підставах доказу свідки помилялися у 26, 4 %, щодо тези, яку доводили, – у 24, 8 %; в аргументації свідчень – у 42 %; інше зазначили 1, 2 %.

Отже, аналіз запропонованих у літературі видів добросовісних помилок у показаннях свідків, а також результати анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України дозволили створити науково обгрунтовану класифікацію, яка є засобом проникнення у сутність такого складного явища, як добросовісні помилки у показаннях свідків, й надає певні можливості для розуміння їх різновидів. Вважаємо, що наведена класифікація добросовісних помилок, в основу якої покладена характеристика етапів процесу формування показань, дозволяє говорити не лише про єдність підстав класифікації, а й про їх істотність, оскільки вони відображають головні ознаки добросовісних помилок у показаннях свідків.

ПРОЦЕС ВИНИКНЕННЯ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК ПІД ЧАС ФОРМУВАННЯ ПОКАЗАНЬ

§ 1. Особливості формування добросовісних помилок на стадіях сприйняття та запам'ятовування

Процес формування показань являє собою складний механізм, який традиційно поділяють на три стадії (етапи): сприйняття, запам'ятовування і відтворення¹. Існують й інші думки щодо стадійності цього процесу. Досить розповсюдженою є точка зору, згідно з якою виділяють чотири стадії: сприйняття інформації, її запам'ятовування, відтворення та передача інформації слідчому². Проте Г. Г. Доспулов взагалі виокремлює два етапи: допроцесуальний і процесуальний³. На нашу думку, дана класифікація етапів

¹ Коновалова В. О. Юридична психологія : [акад. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 204; Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде I-й инстанции) / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 55.

² Смыслов В. И. Свидетель в советском уголовном процессе [учеб. пособ.] / Виктор Иванович Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 67–112; Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Николай Иванович Порубов. – [3-е изд., перераб.]. – Мн. : Вышеш. шк., 1978. – С. 56–72; Криминалистика : [учеб.] ; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 286.

³ Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Гайса Гаррифович Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 23–50.

формування показань є спірною. Автор звертає увагу на те, що процес формування показань відбувається не лише до внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а й під час досудового слідства, але така класифікація не відображує самого процесу формування показань, відповідних стадій (етапів) змін, що відбуваються з інформацією.

Деякі автори виокремлюють дещо інші стадії формування показань. Так, О. Р. Рагинов вважає доцільним розглядати процес формування показань з точки зору змін, які відбуваються з цією інформацією, та, відповідно, виділяє такі стадії: а) отримання, накопичення та опрацювання інформації; б) відображення, збереження та переробка інформації; в) відтворення, словесне оформлення та передача інформації; г) сприйняття, переробка та процесуальне оформлення інформації; д) повторне показання¹.

Схожу класифікацію стадій формування показань пропонує С. П. Єфимичев, поділяючи їх на такі: а) сприйняття фактів; б) переробка (нагадування та збереження); в) відтворення (у межах якої, з точки зору вченого, слід виокремити пригадування та словесне оформлення), г) переробка інформації, отриманої від допитаного; д) фіксація показань та е) повторне показання².

Деякі вчені³ пропонують більш розгорнуту класифікацію стадій формування показань. Так, А. В. Дулов називає такі стадії: 1) відчуття; 2) сприйняття; 3) використання сприйнятого у своїх подальших діях та досвіді; 4) оцінка сприйнятого з точки зору власної моралі та правосвідомості; 5) запам'ятовування; 6) визначення

¹ Рагинов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ. учеб. изд.] / Александр Рувимович Рагинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. – С. 175–195.

² Єфимичев С. П. Допрос : [учеб. пособ.] / Сергей Петрович Єфимичев. – Волгоград : ВСШ, 1978. – С. 18.

³ Рагинов А. Р. Использование данных психологии в буржуазной криминалистике / А. Р. Рагинов, Н. И. Гаврилова // Вопросы криминалистики. – М. : Юриздат, 1964. – № 11. – С. 143–148; Рагинов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ. учеб. изд.] / Александр Рувимович Рагинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. – С. 175, 176; Єфимичев С. П. Допрос : [учеб. пособ.] / Сергей Петрович Єфимичев. – Волгоград : ВСШ, 1978. – С. 18.

допитуваним плану поведінки на майбутньому допиті; 7) встановлення контакту з допитуваним; 8) отримання мислиневих задач; 9) пригадування; 10) здійснення пригадування під впливом слідчого; 11) зміна власних суджень та раніше прийнятих вольових рішень під впливом слідчого; 12) відтворення¹. Дана точка зору, на наш погляд, потребує уточнення, оскільки збільшення стадій формування показань не завжди є обґрунтованим. Так, виокремлення таких стадій, як: відчуття; використання сприйнятого у своїх подальших діях та досвіді; оцінка сприйнятого з точки зору власної моралі та правосвідомості відображують не певні етапи формування показань, а лише особливості їх формування на стадії сприйняття. Така стадія, як визначення допитуваним плану поведінки на майбутньому допиті є не етапом формування показань, а процесом становлення відповідної ситуації під час майбутнього допиту, яка в подальшому може бути конфліктною чи безконфліктною. Усі подальші стадії, що виокремлює А. В. Дулов відображують не стадії формування показань, а стадії допиту (встановлення психологічного контакту, вільна розповідь та постановка запитань) та особливості його проведення, що у сукупності складає третю стадію формування показань – відтворення. Отже, найбільш прийнятною ми вважаємо традиційну класифікацію стадій формування показань: сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації, в межах яких розглянемо особливості формування добросовісних помилок у показаннях свідків.

Помилки сприйняття та загальні закономірності цього процесу досліджувало багато авторів².

¹ Дулов А. В. Судебная психология : [учеб.] / Атенст Васильевич Дулов. – [2-е изд. испр. и доп.]. – Мн. : Вышэйш. шк., 1975. – С. 299–308.

² Доспулов Г. Г. Психология показаний свидетелей и потерпевших / Г. Г. Доспулов, Ш. М. Можитов. – Алма-Ата : Наука, 1975. – С. 4–122; Алексеев А. М. Психологические основы показаний очевидцев / Анатолий Михайлович Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 22–24, 40–81; Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособие.] ; под ред. А. Р. Рятникова. – М. : ВНИИПП, 1983. – С. 32–41; Доспулов Г. Г. Допрос / Гайса Гарифович Доспулов // Тактические основы следственных действий. – Алма-Ата : Изд-во Казахск. ун-та, 1977. – Вып. 2. – С. 62–65; Розенблит С. Я. Тактика допроса свидетелей / Соломон Яковлевич Розенблит // Советская криминалистика на службе следствия. – М.

У психологічній літературі наголошується на тому, що сприйняття складається з відчуттів, але не зводиться до них. У ньому беруть участь також уявлення, тобто образи, що викликані пам'яттю минулого досвіду. У минулому досвіді свідки могли бачити багато предметів подібних тому, що сприймається, з різних боків, при неоднаковому освітленні, на різній відстані. Однак усі ці уявлення з'являються у їх пам'яті під час сприйняття конкретного предмета, включаються у процес сприйняття. Також сприйняття складається і з мислення. Під час сприйняття свідок не механічно, подібно фотознімку, відбиває предмет, а ділить його на складові. Даний аналіз існує завжди одночасно з синтезом, оскільки виокремлені частини об'єднуються у цілісний образ. Завдяки процесу мислення під час сприйняття свідок виокремлює та об'єднує у цілісний образ частини предмета, який сприймається, що мають суттєве значення. Процес сприйняття, таким чином, пов'язаний з розумінням сутності та значення предмета, що сприймається, його взаємозв'язків з іншими предметами¹.

Під час сприйняття події кримінального правопорушення можуть мати місце зорові ілюзії, які виникають при безпосередньому сприйнятті тих предметів, що дійсно існують, але просторові властивості яких сприймаються неправильно². У психології під зоровими ілюзіями розуміють неправильне або перекручене сприйняття розміру, форми та віддаленості предметів³. Найбільш

: ВНИИ криминалистики, 1955. – Вып. 6. – С. 118–123; Криминалистика : [учеб.] ; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 286–289; Винберг А. И. Вопросы криминалистики в зарубежных социалистических странах / Абрам Ильич Винберг. – М. : ВНИИ МООП, 1966. – С. 144, 145; Кулишева Е. М. Психология свидетельских показаний и судебное следствие / Е. М. Кулишева // Вестник права. – 1904. – № 8. – С. 179; Мостовая И. М. Юридическая психология / Мостовая И. М. – К. : Вира, 1998. – 17–36; Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. / Рафаил Самуилович Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 3. – С. 271–275; Петелин Б. Я. Проблемы в теории и тактики допроса / Борис Яковлевич Петелин // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 45; Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. / Рафаил Самуилович Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т.2. – С. 420–445.

¹ Рудик П. А. Психология / Петр Антонович Рудик. – М. : УЧПЕДИЗ. – 1955. – С. 136, 137.

² Рудик П. А. Вказ. праця. – С. 151, 152.

³ Лебедев И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов : [учеб. пособ.] / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Цгт-М, 2005. – 442 с.;

характерними з них є: а) переоцінка вертикальних ліній, тобто коли з двох ліній однакового розміру вертикальна завжди сприймається більшою в порівнянні з горизонтальною; б) неправильне сприйняття розміру предмета (об'єкта). Ці ілюзії пояснюються загальним законом сприйняття, за яким сприйняття цілого обумовлює сприйняття його частин, а також діє закон контрасту, згідно із яким розмір предмета сприймається більшим або меншим залежно від розміру оточуючих предметів. Так, предмет здаватиметься більшим за свій дійсний розмір на фоні дрібних предметів; в) ілюзії геометричної перспективи або ілюзії контрасту; г) перенесення властивостей цілої фігури на її окремі частини¹. Такого роду ілюзії пояснюються законом сприйняття, за яким розмір предметів оцінюється не за дійсними розмірами, які відображуються на сітчатці ока, а відповідно до оцінки відстані, на якій ці предмети знаходяться. Так, висока людина поряд з низькою здається ще вищою, ніж вона є насправді; однакові предмети здаються різного розміру, якщо вони сприймаються завідомо віддаленими один від одного, при цьому предмет, розташований ближче, здається меншим, а віддалений – більшим за свій дійсний розмір; д) перекручення форми предметів. Цей вид ілюзії пояснюється законом сприйняття, відповідно до якого різко виражені особливості фону впливають на сприйняття розташованих на ньому предметів²; ілюзії віддаленості. Так, на воді предмети здаються ближчими, ніж їх дійсна віддаленість; добре освітлені предмети, а також предмети білого, червоного, жовтого кольору, у поєднанні з темним фоном, сприймаються ближче, ніж є у дійсності³.

Рудик П. А. Психологія : [учеб.] / Петр Антонович Рудик. – М. : УЧПЕДГІЗ, 1955. – С. 151, 152.

¹ Соколов А. Н. Восприятие / А. Н. Соколов // Психологія : [учеб. для педагог. інстит.] ; под ред. Смирнова А. А., Леонтьева А. Н., Рубинштейна С. Л. и др. – М. : УЧПЕДГІЗ, 1956 – С. 165; Лебедев И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов : [учеб. пособ.] / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 119, 120.

² Рудик П. А. Психологія : [учеб.] / Петр Антонович Рудик. – М. : УЧПЕДГІЗ, 1955. – С. 151, 152.

³ Криминалистика : [учеб.] ; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 288.

Більшість ілюзій виникає не через недосконалість зору, а внаслідок помилкового судження про побачене, тобто під час осмислення зорового образу¹. До таких ілюзій М. М. Гапанович зараховує: 1) ілюзії, викликані ефектом іррадіації (світлі предмети на темному фоні здаються більшими за свій дійсний розмір); 2) ілюзії контрасту (при сприйнятті одночасно схожих за формою предметів більші будуть здаватися більшими за свій справжній розмір і навпаки); 3) переоцінка висоти предметів, вертикальні лінії при значній їх протяжності сприймаються такими, що розходяться зверху, а горизонтальні – сходяться².

Серед закономірностей виникнення зорових ілюзій у літературі виділяють такі, що: 1) з'являються унаслідок особливих умов, за яких відбувається спостереження; 2) виникають через помилкову думку про побачене, а перекручення має місце через неправильне осмислення зорового образу; 3) деякі ілюзії обумовлені оптичною недосконалістю ока, а також через деякі дефекти (короткозорість, дальтонізм тощо)³.

Окремого розгляду потребують особливості виникнення добросовісних помилок під час сприйняття зовнішності злочинця, його фізичних, вікових, національних особливостей. Вік свідка впливає на сприйняття та оцінку ознак зовнішності іншої особи. Так, неповнолітні будь-яку дорослу людину вважають високою; осіб, що значно їх старше (на 20-25 років), називають старими. Напроти, особи похилого віку зменшують вік осіб, що молодша за них. У показаннях осіб похилого віку особи 30-40 років іменуються «молоді люди». При сприйнятті групи осіб приблизно одного віку окремі члени групи як би прирівнюються до середнього віку групи. Однак дія ілюзії прирівнювання має свої межі, після

¹ Артамонов И. И. Иллюзии зрения / Артамонов И. И. // Советская криминалистика : [учеб.-нагляд. пособ.] / И. И. Артамонов, Н. И. Порубов. – Мн. : Вышэйш. шк., 1977. – С. 38.

² Гапанович Н. Н. Опознавание в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) / Николай Николаевич Гапанович. – Мн. : БГУ, 1975. – С. 40, 41.

³ Васильев В. Л. Юридическая психология : [учеб. для вузов] / Владислав Леонидович Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 49, 50.

яких починає діяти ілюзія контрасту. Особа середніх років у групі осіб похилого віку буде сприйматися молодше власного віку. Оцінка та опис ознак іншої людини обумовлені й іншими індивідуальними особливостями свідків. Так, особи невисокого зросту схильні перебільшувати зріст інших осіб і навпаки¹. Значна кількість помилок стосується опису фасонів та конструкцій одягу, його кольору та фактури матеріалу².

Крім зорових ілюзій, на цій стадії, менш дослідженими є слухові ілюзії. Тим часом значення слухових ілюзій та інших перекручених уявлень набагато вище. Пояснюється це тим, що зір рідше підводить нас, ніж інші органи чуття, оскільки краще контролюється розумом і практичною діяльністю³. Механізм формування добросовісних помилок під час слухового сприйняття залежить від закономірностей сприйняття звуків. Так, психологічними параметрами слуху є висота, гучність та частота, які взаємопов'язані та взаємозалежні під час слухового сприйняття. Отже, чим тихіший звук, тим складніше встановити відмінність його від інших звуків, що наближені до нього за частотою⁴. Під час встановлення віддаленості джерела звуку важливою ознакою є інтенсивність, або гучність, звукової хвилі. Чим гучніше звук, тим ближчим здається його джерело. Якщо одночасно чути два звуки, то більш гучніший сприймається менш віддаленим. Якщо гучність звуку поступово змінюється, то змінюється й сприйняття його віддаленості⁵.

Основними чинниками, які можуть спричинити виникнення добросовісних помилок під час слухового сприйняття, є: 1) слух

¹ Глазырин Ф. В. Психология следственных действий : [учеб. пособ. для вузов МВД СССР]. / Феликс Викторович Глазырин. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. – С. 102, 103.

² Глазырин Ф. В. Вказ. праця. – С. 107.

³ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИПЦ, 1983. – С. 35, 36.

⁴ Шиффман Х. Р. Опушение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – С. 546.

⁵ Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 546.

свідка (в межах норми чи послаблений); 2) характер та сила звуку (розмова, постріл, крик, шепіт тощо); 3) відстань, на якій звук сприймався; 4) об'єктивні умови, що впливали на чутність (сила та напрямок вітру, дощ, туман, рельєф місцевості тощо); 5) психофізіологічний стан свідка у момент сприйняття (алкогольне сп'яніння, хвилювання, глибока зосередженість тощо)¹.

Помилки сприйняття дотику прямо залежні від чутливості певної ділянки шкіряної поверхні та схильності шкіри до адаптації. Відомо, що обличчя та кінчики пальців більш чутливі, ніж поверхня рук, ніг чи підшви². Адаптація залежить від таких чинників: інтенсивність стимулювання та розмір ділянки шкіряної поверхні, яка стимулюється. Час, необхідний для повної адаптації, прямо пропорційний інтенсивності її стимулювання і, навпаки, обернено пропорційний площі ділянки поверхні шкіри, який стимулюється. Чим інтенсивніше стимуляція, тим більше часу необхідно для того, щоб відчуття дотику повністю зникло, однак чим більше ділянка шкіри, яка стимулюється, тим швидшою буде адаптація³.

Механізм виникнення добросовісних помилок смаку залежить від загальних законів, що діють і на інші органи чуття, зокрема закону адаптації⁴. Дана закономірність виражається у змінах чуттєвості аналізатора під тривалим впливом подразника у вигляді пониження або підвищення порогу чуттєвості. Унаслідок адаптації відчуття може повністю зникнути, особливо під час тривалого впливу подразника (адаптація до запаху виникає у людини, яка тривалий час працює з пахучими речами; слухова адаптація є результатом постійних шумів тощо⁵. Адаптація до певного смаку означає не лише втрату можливості відчувати його, й те,

¹ Глазырин Ф. В. Психология следственных действий [учеб. пособ. для вузов МВД СССР] / Феликс Викторович Глазырин. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. – С. 66.

² Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 196–199.

³ Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – С. 659.

⁴ Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 717.

⁵ Романов В. В. Юридическая психология : [учебник] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юристъ, 2002. – С. 93.

що зростає поріг чутливості до нього¹. Виникненню помилок сприяє процес компенсації, тобто приглушення одних смакових відчуттів (солоне) іншими (кисле). Під час сприйняття смаку, наряду з цим спостерігається також явище контрасту².

Процеси сприйняття смаку та запаху тісно пов'язані між собою, оскільки є різновидами хімічної чутливості³. Нюх людини відіграє значно меншу роль у процесі пізнання дійсності, ніж зір, слух та дотик, що й підтвердили результати анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України, проведене нами. За даними анкетування лише 4, 8 % практичних працівників під час допиту стикалися з добросовісними помилками нюху. Однак нюх має велике значення, оскільки впливає на функції вегетативної нервової системи і на створення позитивного або негативного емоційного фону. Психологи зауважують, що запахи зберігаються в пам'яті довше, ніж візуальні образи⁴, а при відповідних обставинах запахи, пов'язані з місцем події, здатні активізувати асоціативні зв'язки та відтворити подію кримінального правопорушення.

Достовірність сприйняття події кримінального правопорушення залежить від здатності органів чуття змінювати свої характеристики, пристосовуючись до умов, що постійно міняються. Дана здібність називається адаптацією відчуттів. Так, під час переходу зі світлого приміщення у темне та навпаки чутливість ока до різних подразників змінюється у десятки разів. Повна зорова адаптація може вимагати до 40 хвилин, при цьому іноді зникає та знову з'являється відчуття кольору: під час адаптації у темряві кольоровий зір зникає, все сприймається у чорно-білій гамі; під час адаптації до світла особа спочатку починає сприймати яскраво-

¹ Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – С. 717.

² Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 210.

³ Рубинштейн С. Л. Вказ. праця. – С. 535.

⁴ Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – С. 768.

блакитні кольори, а потім помаранчево-червоні. При цьому дещо змінюється чуттєвість. Перебування в абсолютній темряві підвищує чутливість до світла за 40 хвилин у 20 тис. разів¹.

Залежно від об'єкта сприйняття добросовісні помилки виникають щодо осіб, тварин, предметів, часу, простору та руху. Добросовісні помилки під час сприйняття осіб можуть стосуватися їх фізіологічних ознак, ходи, голосу та мови, міміки та жестів, а також ці помилки можливі під час сприйняття зображень осіб². Під час сприйняття тварин, перекручення можуть виникати щодо їх форми, розміру чи окрасу³. Добросовісні помилки під час сприйняття форми предметів можуть мати дві спрямованості: щодо абсолютних розмірів (висоти, ширини, довжини) чи їх пропорцій⁴. Сприйняття осіб, тварин та предметів відбувається по-різному. Прості, добре знайомі об'єкти сприймаються відразу. В інших, більш складних випадках процес сприйняття предметів має детальний, осмислений характер (сукцесивне впізнання), коли свідок запам'ятовує характерні ознаки предметів, людей, наприклад, окремі разючі прикмети, дефекти обличчя тощо⁵.

У психології відомі три основні способи сприйняття часу: хронометричний, хроногнозичний та хронологічний⁶. При хронометричному способі сприйняття часу виникає менше добросовісних помилок, оскільки він полягає у сприйнятті часу за допомогою спеціальних засобів (годинника). При хроногнозичному способі тривалість часу визначається на підставі власного життєвого та професійного досвіду, а при хронологічному час події свідок

¹ Радугин А. А. Психология : [учеб. пособ. для высш. учеб. завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 142.

² Гапанович Н. Н. Опознание в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) / Николай Николаевич Гапанович. – Мн. : БГУ, 1975. – С. 25–36.

³ Гапенкович Н. Н. Вказ. праця. – С. 36.

⁴ Гапенкович Н. Н. Вказ. праця. – С. 40.

⁵ Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юристъ, 2002. – С. 105.

⁶ Глазырин Ф. В. Психология следственных действий : [учеб. пособ. для вузов МВД СССР] / Феликс Викторович Глазырин. – Волгоград : ВСИ МВД СССР, 1983. – С. 62.

встановлює, порівнюючи, співставляючи його з іншими, відомими йому подіями (коли вони відбувалися, він добре знає).

Отже, сприйняття часу психологи поділяють на: а) сприйняття часової тривалості; б) сприйняття часової послідовності. Механізм сприйняття часу залежить від таких законів: 1) заповненого часового відрізка: чим більш заповненим є відрізок часу, тим більш тривалішим він сприймається; 2) емоційно детермінованої оцінки часу: час, заповнений подіями з позитивними емоціями, скорочується, а насичений негативними переживаннями – збільшується¹. Так, зміна різноманітних за змістом думок, позитивне забарвлення свідомості створює враження, що час швидко проходить. І навпаки, при хворобі, безсонні час «тягнеться» повільніше².

На сприйняття послідовності подій впливають такі чинники: перцептивна установка суб'єкта, яка полягає у готовності його до сприйняття подій; об'єктивна впорядкованість подій, що полягає у природній організації стимулів; упорядкованість подій самим суб'єктом з використанням певної послідовності подій, які мають значущі для суб'єкта ознаки³.

Також на сприйняття часу впливають деякі медикаменти, які позначаються передусім на ритміці нашого організму. Хінін та алкоголь «змушують» час протікати повільніше, кофеїн, навпаки, прискорює його. Марихуана та гашиш мають непостійний вплив на сприйняття часу, тобто можуть викликати як прискорення, так і уповільнення суб'єктивного часу. Будь-який вплив, що прискорює процеси в організмі, прискорює і плинність часу, а фізіологічні депресанти уповільнюють його. Короткою за часом здається промова осмисленого речення, ніж набір без змістовних складів, які промовляються такий же час. Часовий інтервал, заповнений інтенсивною діяльністю, здається більш тривалим, систематично

¹ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 250, 251.

² Пантелеев И. Ф. Тактика допроса / И. Ф. Пантелеев // Следственная тактика : [учеб. пособ. / отв. ред. И. Ф. Пантелеев]. – М. : ВЮЗИ, 1982. – С. 44.

³ Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юрнест, 2002. – С. 107.

переоцінюються (у тривалості) часові інтервали, не заповнені значущими для особи подіями. Існують значні розбіжності в індивідуальних здатностях осіб оцінювати час. Експерименти довели, що один і той же час може пройти для десятирічної дитини у п'ять разів швидше, ніж для шестидесятирічної людини. У одного й того ж піддослідного сприйняття часу істотно змінюється залежно від душевного та фізичного стану. У пригніченому стані та під час фрустрації час плине повільно. Час, насичений у минулому переживаннями, діяльністю, сприймається як більш тривалий, а тривалий період життя, наповнений малоцікавими подіями, згадується як такий, що швидко минув. Тривалість меншого за 5 хвилин часу при пригадуванні здається довшою, а більш тривалий проміжок пригадується як зменшений¹. Інтервал сприймається більш коротким, якщо перший постріл був більш гучним. І навпаки, він сприймається більш тривалим, якщо другий постріл був потужніше першого².

Активну роль під час сприйняття простору у поєднанні зі зоровими аналізаторами відіграють слухові, тактильні, кінестетичні аналізатори. Суттєве значення для сприйняття простору мають: положення суб'єкта щодо об'єкта, який сприймає, умови сприйняття, вплив сторонніх подразників. Наприклад, розташування свідка у площі осі транспорту, що рухається порівняно з положенням свідка перпендикулярно напрямку його руху, за рівних інших умов призведе до більшого перекручення просторового сприйняття об'єктів, що рухаються³.

Рух сприймається на підставі або безпосередньо, або шляхом опосередкованого умовиводу, коли швидкість руху при певних перцептивних здібностях людини сприйматися не може, а щодо її параметрів робиться висновок за результатами руху об'єкта.

¹ Радугин А. А. Психология / Алексей Алексеевич Радугин : [учеб. пособ. для высш. учеб. завед.]. – М. : Центр, 2001. – С. 145.

² Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юристъ, 2002. – С. 105.

³ Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юристъ, 2002. – С. 107.

У даному випадку фіксується не сама швидкість, а результат руху і за ним дається оцінка швидкості. У подібних випадках свідки, які добросовісно помиляються, роблять висновки щодо швидкості автомашини за результатами аварії, динамічною обстановкою, у якій вона відбулася. Трупи, кров, деформований транспорт, виск гальм, потужні удари можуть значно перекрутити сприйняття швидкості, повністю підпорядкувати її оцінку помилковим умовиводам¹.

Різні моменти сприйняття можуть зливатися в один уявний образ, який помилково вважатиметься сприйняттям одного предмета чи явища. В уявний образ, таким чином, може бути включено те, що у дійсності не пов'язано взагалі або пов'язано інакше. Так утворюються фантастичні уявлення, фантастичні образи². Як ілюстрацію В. О. Коновалова наводить такий приклад. У відділок міліції надійшла заява від К. про те, що невідомий чоловік кожен вечір приходив до озера з хлопчиками та, купаючись з ними, їх потопив. На підтвердження повідомленого заявник описував місце, де начебто було вчинено кримінальне правопорушення, та додавав, що трупи дітей можна бачити у воді. Слідчий, прибувши на місце, що було вказано заявником, у присутності К. та понятих приступив до огляду. Були виявлені дві коряги, за формою схожі на тіло дитини. У подальшому з'ясувалося, що К., спостерігаючи похід невідомого чоловіка та купання його з хлопчиками, із цікавості пішов до місця купання і тут, у воді, біля берега побачив ці коряги. Спостерігаючи лише момент приходу до озера чоловіка та хлопчиків, К. дійшов до висновку, що є свідком кримінального правопорушення. Особлива форма коряг і підозри, що виникли, перетворили вимисел у закінчену форму сприйняття³.

Окремого розгляду потребує механізм формування показань і особливості виникнення помилок на стадії сприйняття у неповно-

¹ Романов В. В. Вказ. праця. – С. 109.

² Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 26.

³ Коновалова В. Е. Вказ. праця. – С. 26.

літніх. З одного боку, неповнолітнім властиві такі якості, як підвищена орієнтовно-дослідницька діяльність, спрямованість уваги на екстраординарні події, безпосередність, щирість, правдивість порівняно з дорослими¹. З іншого – вони мають менший об'єм сприйняття та довготривалої пам'яті. Проте вони менш точно відображають просторові якості об'єктів: їх розмір, віддаленість, конфігурацію, кольорові відтінки; частіше за дорослих помиляються у визначенні часових періодів, плутають послідовність подій².

Неповнолітні свідки фізіологічні ознаки зовнішності (елементи обличчя, волосся та зачіски) запам'ятовують правильно та швидко, то функціональні (міміку, жести, ходу, голос чи мову) – майже не сприймають. Для дітей до 14-15 років велике значення має одяг, взуття та інші предмети, у старшому віці ці ознаки перестають бути істотними, а отже, сприймаються та запам'ятовуються фрагментарно³. Серед кольорів вони краще розрізняють червоний, жовтий, зелений та синій, гірше – помаранчевий та блакитний, найбільшу складність під час сприйняття викликає фіолетовий⁴. Складно дитиною сприймається простір: відстань, віддаленість різних предметів або осіб один від одного та від спостерігача, місце їх розташування в просторі, їх форму та розміри. Приблизно у чотири-п'ять років діти оволодівають порівняно повним еталоном форми та кольору. Особи цього віку мають певні уявлення про співвідношення предметів за розміром, а саме: «великий», «маленький», «найбільший» тощо. Проте визначити розмір

¹ Скічко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [моногр] / Ольга Юрьевна Скічко ; под ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлинформ, 2006. – С. 78.

² Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология / Марат Исахакович Еникеев : [учеб. для вузов] ; под ред. М. И. Еникеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 569.

³ Алексеев А. М. Психологические особенности показаний очевидцев / Анатолий Михайлович Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 66, 67.

⁴ Скічко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [моногр] / Ольга Юрьевна Скічко ; под ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлинформ, 2006. – С. 88; Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : [метод. пособ.] / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : ВНИИПЦ, 1984. – С. 12.

ізолюваного предмета неповнолітній не спроможний. Дошкільники не відокремлюють напрямів простору та просторових відносин між предметами від самих предметів. Первинні уявлення про напрями простору, які засвоює дошкільник, пов'язані з його власним тілом. Воно є для нього центром, «точкою відліку», по відношенню до якої неповнолітній тільки і може визначити напрями¹. Неповнолітні молодшого шкільного віку мають свої особливості оцінки відстаней і розмірів: 1) первинна оцінка неповнолітніми відстаней і розмірів характеризується значним зменшенням цих предметів і розмірів; 2) оцінки вкрай нестійкі – один і той же предмет одержує різну кількісну оцінку або з двох різних предметів (при послідовому відокремленому пред'явленні) менший оцінюється як більший, а більший як менший².

У даному віці ще наявні значні труднощі у сприйнятті розташування людей відносно один одного й навколишніх предметів. Неповнолітні часто плутають «ліворуч» та «праворуч», тому їх описи розташування предметів у просторі відрізняються неточністю. Спроби одержати від молодшого школяра оцінку відстані, як правило, даремні. Лише у дев'ять – десять років діти починають оцінювати простір у належних одиницях виміру, хоча таке сприйняття містить велику кількість помилок, характеризується нестійкістю та суттєвим зменшенням розміру предметів і відстаней до них³. Поняття довжини, ширини, висоти й глибини формуються, коли неповнолітній оволодіває знаннями міри, приблизно у віці 13 – 15 років⁴.

¹ Мухина В. С. Психология дошкольника : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов и уч.-ся пед. училищ / Валерия Сергеевна Мухина] ; под ред. Леонида Абрамовича Венгера. – М. : Просвещение, 1975. – С. 187 – 188; 196.

² Алексеев А. М. Психологические особенности показаний очевидцев / Анатолий Михайлович Алексеев. – М. : Юрид. Лит., 1973. – С. 51–52.

³ Яковлева Н. М. Развитие пространственных представлений в процессе усвоения мер длины у учащихся 1-2 классов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. «Педагогические науки» / Н. М. Яковлева. – Л., 1955. – С. 12, 13.

⁴ Николае Д. Особенности показаний малолетних и несовершеннолетних свидетелей и тактика их допроса : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / Дан Николае. – М., 1963. – С. 4.

Часто неповнолітні помиляються щодо віку особи, яку спостерігають, вони змішують поняття «молодий» та «старий». Зокрема, для дитини 35 – 40 річна людина зазвичай є «старою» чи, принаймні, «похилого віку»¹. Так, Київським РУ ГУМВС у м. Харкові внесено відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань про вчинення кримінального правопорушення передбаченого ч. 1 ст. 187 КК України щодо гр. М., який вчинив розбійний напад. Шестирічна потерпіла О., на яку й вчинив напад двадцятирічний хлопець, на допиті повідомила, що йому було близько сорока років. Свідок М. (10 років) зазначила, що злочинцю було близько тридцяти².

Надзвичайно складним є завдання визначення зросту людини неповнолітніми. У дослідженнях, спрямованих на встановлення росту особи молодшими школярами та підлітками спостерігається залежність сприйняття зросту людини від відстані та ракурсу. Невідповідність між зростом, встановленого неповнолітнім, і дійсним зростом особи, яку він бачив, буде тим більшою, чим молодшим (і нижчим на зріст) є сам неповнолітній і, відповідно, чим вищою є особа, яку упізнає допитуваний, оскільки він бачитиме дорослого знизу, з підборіддя. Спостерігаючи дорослого у цьому ракурсі, неповнолітні не тільки перевищують його зріст, описуючи його вищим, ніж він є насправді, а й оцінюють його як людину з більш «важкою» статурою³.

До особливостей, що зумовлені віком неповнолітніх і мають вплив на якість сприйняття Н. В. Павлюк відносить: а) у дошкільному віці: механічний характер сприйняття; залежність сприйняття від насиченості та емоційного забарвлення подій; недоступність

¹ Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [моногр.] / Ольга Юрьевна Скичко ; под ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлинформ, 2006. – С. 89; Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : [метод. пособ.] / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : ВНИИПП, 1984. – С. 14, 15.

² За матеріалами практики слідчого відділу УВС м. Харкова за 2008 р.

³ Черных Э. А. Психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и предъявления им для опознания на предварительном следствии / Эмма Алексеевна Черных // Ученые записки. – М. : ВЮЗИ, 1968. – Ч. 1. – Вып. XVII. – С. 66–67.

для розуміння категорій часу, системи вимірів простору та диференціювання його напрямів; відсутність здатності до встановлення логічних зв'язків між подіями та фактами, що спостерігалися; фрагментарне сприйняття подій; погане розуміння внутрішнього змісту подій та сприйнятої мови; фіксація уваги під час сприйняття людини на деталях одягу, виразі обличчя, її діях та стані; б) у молодшому шкільному віці: більш довільний характер сприйняття; здатність до приблизного орієнтування в часі та часовій перспективі; емоційність сприйняття; помилковість при диференціюванні системи вимірів простору, нестійкість його оцінок; поверховість, недостатня критичність сприйняття; слабкість аналізу при сприйнятті, тенденція до вгадування без уважного розгляду предмета; спроможність розрізняти форми предметів; здатність до виокремлення частин в об'єктах; помилковість оцінювання зросту, віку людини; фіксування уваги на деталях оформлення її зовнішності; залежність сприйняття змісту почутої розмови від ступеня розвитку інтелекту неповнолітнього; в) у підлітковому віці: здатність до диференціювання та розчленування категорій часу на рівні дорослої людини; спроможність аналізувати й синтезувати предмети та явища дійсності, що сприймаються; орієнтування у просторових відносинах; розвиток константності сприйняття; здатність до встановлення логічного зв'язку між подіями та фактами; помилковість оцінювання зросту людини в одиницях вимірювання, а також віку людини; фіксування уваги на деталях, що утворюють суттєві ознаки зовнішності; доступність для розуміння внутрішнього змісту сприйнятої мови; г) у віці ранньої юності: довільний характер сприйняття, здатність до аналізу й синтезу об'єктів та явищ навколишньої дійсності; доступність здійснення сприйняття часових відносин, орієнтування в одиницях виміру простору, диференціювання його напрямів на рівні дорослої людини; спроможність сприймати події та явища у поєднанні їх зовнішньої та внутрішньої сторін; неточність оцінювання віку під час сприйняття іншої особи; фіксування уваги під час сприйняття людини на елементах

зовнішності та рисах експресії¹. Такі особливості сприйняття зазначеної категорії свідків, вимагають від слідчого їх критичної оцінки і досконалого вивчення, перевірки за допомогою інших доказів у кримінальному провадженні.

Велика кількість добросовісних помилок, які можуть мати місце на першій стадії формування показань у різної категорії свідків (неповнолітніх чи дорослих), може стати причиною помилкового висновку щодо недостовірності показань взагалі, а як наслідок – недовірливого ставлення до їх змісту. Саме цим висновкам перешкоджає така властивість сприйняття, як константність – відносна стійкість розміру, форми та кольору предметів під час змін умов їх сприйняття². Отже, якщо предмет, який сприймається на певній відстані, віддалити, то відображення його на сітчатці зменшиться як у довжину, так і у ширину, а це означає, що й зменшиться його площа, але в той же час образ сприйняття збереже розмір, властивий даному предмету³. Завдяки константності оточуючі предмети сприймаються як відносно постійні за формою, кольором, розміром тощо. До того ж постійність названих характеристик рис зберігається, незалежно від ракурсу або нахилу, освітленості або віддаленості⁴.

Зазначені особливості зорового, слухового сприйняття, сприйняття дотику, смаку та запаху, при сприйнятті предметів, тварин та людей; часу, послідовності подій або руху предметів, їх швидкості, прискорення чи напрямку, особливості сприйняття неповнолітніх та дорослих, вплив на сприйняття психологічних станів свідка у момент сприйняття і після нього дають змогу слідчому

¹ Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : [моногр.] / Наталія Вікторівна Павлюк ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Вид. агенція «Апостиль», 2013. – С. 77.

² Максименко С. Д. Общая психология / Сергей Дмитриевич Максименко. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2004. – С. 212, 213.

³ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 233.

⁴ Филатов Ф. Р. Основы психологии : [учеб. пособ.] / Филипп Робертович Филатов. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К» ; Ростов н/Д : Наука-Пресс, 2007. – С. 330.

вчасно виявити добросовісні помилки у показаннях допитуваного і застосувати тактичні комбінації, спрямовані на актуалізацію забутого або на нейтралізацію перекручень у показаннях допитуваного.

Наступною стадією формування показань виступає запам'ятовування, особливості якої досліджувалися багатьма вченими¹.

Як і сприйняття, запам'ятовування є необхідним етапом формування показань². Якщо сприйняття відображає матеріальні предмети і явища безпосередньо, то пам'ять відтворює образи (поняття), які сприймалися (осмислювалися) в минулому³. Унаслідок сприйняття у мозку людини утворюються нервові зв'язки. Уявні образи минулого зберігаються в клітинах мозку у вигляді асоціативних зв'язків⁴.

Уведення інформації в мозок ініціює утворення енограми (сліду пам'яті), що є активним процесом, який включає відбиток не лише відповідної зовнішньої ситуації, й ставлення організму

¹ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИШП, 1983. – С. 47–61; Доспулов Г. Г. Психология показаний свидетелей и потерпевших / Г. Г. Доспулов, Ш. М. Можитов. – Алма-Ата : Наука, 1975. – С. 134–156; Доспулов Г. Г. Допрос / Гайса Гарифович Доспулов // Тактические основы следственных действий. – Алма-ата : Изд-во Казахск. ун-та, 1977. – Вып. 2. – С. 67–69; Алексеев А. М. Психологические основы показаний очевидцев / Анатолий Михайлович Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 25–28 ; Розенблит С. Я. Тактика допроса свидетелей / Соломон Яковлевич Розенблит // Советская криминалистика на службе следствия. – М. : ВНИИ криминалистики, 1955. – Вып.6. – С. 123–126; Гусаков А. Н. Следственная тактика / А. Н. Гусаков, А. А. Филощенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 97; Самошина З. Г. Вопросы теории и практики предъявления для опознания на предварительном следствии / Зоя Георгиевна Самошина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – С. 40–46; Рахунов Р. Д. Свидетельские показания в советском уголовном процессе / Роман Давыдович Рахунов. – М. : Юрид. лит., 1955. – С. 142; Криминалистика : [учеб.] ; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 290; Schlieper K.-D. Zur Spezifik der Opfervernehmung bei Vergewaltigungen // Forum der Kriminalistik. – 1984. – № 1. – S. 40–41; Коновалова В. Е. Допрос. Тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – С. 26–30.

² Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде первой инстанции) / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 71.

³ Бедь В. В. Юридична психологія : [навч. посіб.] / Віктор Бедь. – К. : Каравела ; Львів : Новий світ-2000, Магнолія плюс, 2003. – С. 59.

⁴ Когутич І. І. Криміналістика : [курс лекцій] / Іван Іванович Когутич. – К. : Атіка, 2008. – С. 395.

до цієї ситуації. Будь-які зовнішні впливи сприймаються організмом крізь призму поточного функціонального стану, котрий визначається потребами, мотиваціями, емоціями й, що головне, на фоні раніше набутого досвіду¹. Як і сприйняття, запам'ятовування має вибірковий характер, тому людина запам'ятовує не все, що сприймає, а тільки те, що викликає в неї глибокі переживання або має для неї істотне значення².

Пам'ять має не лише реконструктивний (відтворення фактів такими, якими вони були сприйняті), а й конструктивний характер, що полягає в наступному. Минулий досвід, отриманий після сприйняття інформації, перцептивні чинники і навіть бажання особи пам'ятати певні деталі впливають на те, що особа пригадує, а що забуває³.

Запам'ятовування має довільний чи мимовільний характер залежно від наявності чи відсутності мети запам'ятовування. Показання свідків, як правило, не є результатом навмисного запам'ятовування того, що спостерігалось⁴. До недоліків мимовільного запам'ятовування психологи відносять такі: 1) неповнота запам'ятовування: близько 70% того, що було сприйнято, повністю не зберігається у пам'яті; 2) неточність запам'ятовування: те, що збереглося у пам'яті, відтворюється з великою кількістю помилок – змінюються кольори та форми предметів, їх розташування, розміри тощо; 3) перекручення дійсності: має місце пригадування таких предметів та явищ, яких у дійсності не було, які не могли бути сприйняті⁵. Цим і пояснюється складність відтворення

¹ Ламбуцька Ж. А. Взаємозв'язок механізмів навчання та пам'яті, як основа забезпечення пізнавальної діяльності / Ж. А. Ламбуцька // Актуальні проблеми психології. – Том V : Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. Вип. 4. / За ред. Максименка С. Д. – К. : Міленіум, 2005. – С. 123.

² Когутич І. І. Криміналістика : [курс лекцій] / Іван Іванович Когутич. – К. : Атіка, 2008. – С. 395.

³ Солсо Р. Когнитивная психология / Роберт Солсо. – [6-е изд.] – СПб. : Питер, 2006. – С. 258.

⁴ Коновалова В. О. Юридична психологія : [акад. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 209.

⁵ Рудик П. А. Психология : [учеб.] / Петр Антонович Рудик. – М. : УЧПЕДГИЗ, 1955. – С. 195.

зафіксованого, уривчастість, неповнота відомостей і деталей події.

Так, свідок протиправних дій часто обмежує свою увагу фактами, які найсильніше впливають на його психіку. Так, Московським РУГУМВС у м. Харкові внесено відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань про вчинення кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України щодо гр. М. Свідок нанесення тяжких тілесних ушкоджень поблизу розважального центру «Компас» показав, що він не запам'ятав ні обстановки кримінального правопорушення, ні зовнішніх ознак злочинця. Він пам'ятав лише, як злочинець ударив потерпілого залізною трубою, повертаючись, ударив ще раз, розтרוшивши голову і плече. Свідок зосередив увагу на потерпілому, а тому його показання у цій частині виявилися найповнішими. Як бачимо, спрямованість уваги сприяла кращому запам'ятовуванню лише окремих обставин події кримінального правопорушення. Встановлення ж осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення, стало можливим лише після перегляду камер спостереження, якими був обладнаний центральний вхід до торговельно-розважального центру¹.

Закономірностями успішного мимовільного запам'ятовування є: 1) суттєві фізичні подразники (звук пострілу, яскраве світло прожектора); 2) те, що викликає підвищену орієнтуючу діяльність (початок або припинення дії, процесу, незвичайного явища, його контрастність тощо); 3) подразники, що є найбільш значимими для даної особи (професійно значимі предмети); 4) подразники, що мають особливе емоційне забарвлення; 5) те, що більш за все пов'язано з потребами даної особи; 6) те, що є об'єктом активної діяльності².

Інформація, що міститься у пам'яті, постійно знаходиться під впливом реконструкції, яка може проявлятися у перекрученні змісту інформації, помилковій деталізації події, яка сприймалася, в об'єднанні розрізнених елементів, розділенні пов'язаних між

¹ За матеріалами практики слідчого відділу УВС м. Харкова за 2008 р.

² Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – С. 166.

собою деталей, заміні змісту іншим схожим за змістом; у просторовому та часовому зміщенні подій або їх фрагментів, у акцентуванні на особисто значимих сторонах події, зміщенні функціонально однотипних об'єктів¹.

Процесом, протилежним запам'ятовуванню, під час якого актуалізація забутих образів або думок ускладнюється або стає взагалі неможливою, є забування². Психологами встановлено, що пам'ять людини здатна зберігати до 90% з того, що вона робить, 50% із того, що бачить, та 10% того, що чує³.

Забування, як і запам'ятовування має вибірковий характер. Воно залежить і від установок, що є вираженням специфічної спрямованості особи. Забувається те, що перестає для людини бути важливим. Проте цей процес обумовлений не лише послабленням старих вражень та асоціацій, а й інтерференцією, гальмуванням, витісненням старих вражень новими⁴.

У часі забування протікає нерівномірно: найбільша частина матеріалу втрачається відразу після його сприйняття, а надалі забування йде повільніше. Інтенсивність забування залежить від таких чинників, як: сила враження та міцність запам'ятовування; ступінь осмислювання й розуміння сприйнятого; вольові зусилля, яких особа докладає для втримання в пам'яті сприйнятого; ступінь стабільності інтересу до сприйнятої інформації; стан нервової системи, дефекти пам'яті; стомлення, а також час, що пройшов із моменту сприйняття, і навіть темперамент свідка⁵. Швидкість же забування

¹ Еникеев М. И. Вказ. праця. – С. 170.

² Забування – це процес, що характеризується поступовим зменшенням можливості пригадування та відтворення певного матеріалу (Шепітько В. Ю. Криміналістика : енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) ; [за ред. В. Я. Тація]. – Х. : Право, 2001. – С. 318).

³ Тимченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : [учеб. пособ.] / А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 306.

⁴ Зинченко Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии / Татьяна Петровна Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – С. 136, 137.

⁵ Гапанович Н. Н. Ознакомление в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) / Николай Николаевич Гапанович. – Мн. : БГУ, 1975. – С. 64, 65; Криміналістика : [учеб. / отв. ред. С. А. Голунский]. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 294.

залежить від міцності запам'ятовування, ступеня розуміння матеріалу, багатства і новизни наступного сприйняття, стабільності інтересу до сприйнятого матеріалу, застосування його на практиці, актуальності матеріалу для людини. При цьому слід враховувати вибірковий характер забування (у першу чергу забувається те, що запам'яталося механічно, а предмети, що запам'яталися, явища, які викликали глибоке враження, зберігаються тривалий час). Процес забування не має абсолютного характеру. Забування є процесом, зворотним відтворенню, але не збереженню¹. Так, за допомогою тактичних прийомів, можна актуалізувати розумову діяльність допитуваного з метою надання допомоги йому у пригадуванні всього того, що ним було забуто.

Процес забування пов'язаний з ефектами проактивного та ретроактивного гальмування. Якщо проактивне гальмування виникає через вплив попередньої діяльності на процеси запам'ятовування, то ретроактивне гальмування – результат негативного впливу наступної діяльності².

Іншими формами забування є помилкове пригадування або упізнання, тобто коли забування виявляється не у втраті чіткості і яскравості раніше сприйнятого, а в істотній невідповідності пригаданого дійсно сприйнятому. Основною причиною подібного явища вважається те, що в процесі забування слабшають випадкові зв'язки в часі, а замість них на перший план виступають істотні, внутрішні відносини речей (логічний зв'язок, подібність речей тощо), які не завжди збігаються зі зв'язками в часі³.

Забуванню сприяють нові враження, напружена розумова робота, важливі події в особистому житті тощо. При цьому виникає небезпека змішання та підміни сприйнятої інформації дани-

¹ Смыслов В. И. Свидетель в советском уголовном процессе : [учеб. пособ.] / Виктор Иванович Смыслов – М. : Высш. шк., 1973. – С. 89–91с.

² Филатов Ф. Р. Основы психологии : [учеб. пособ.] / Филипп Робертович Филатов. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко» ; Ростов н/Д : Наука-Пресс, 2007. – С. 390.

³ Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2006. – С. 272–275.

ми, що отримані з інших джерел (розмов, чуток, повідомлень преси тощо)¹. Як наслідок, можуть виникнути «фантастичні на шарування». Вони виникають і в тих випадках, коли особа легко піддається навіюванню чи схильна до фантазування. У цьому випадку особа самостійно не може відмежувати правду від вигадки².

Окремого розгляду потребує дослідження особливостей запам'ятовування сприйнятої інформації неповнолітніми свідками, у яких пам'ять переважно мимовільна та образна. Якість запам'ятовування залежить від рівня загального розвитку неповнолітнього, зацікавленості матеріалом, його емоційності, схильностей, які також впливають на точність запам'ятовування³. Вони запам'ятовують та довше зберігають у пам'яті все яскраве, нове, те, що викликає сильні враження, а також предмети щоденного використання, які багато разів ними спостерігалися. Запам'ятовування та пригадування відбувається незалежно від волі та свідомості дитини. Велике практичне значення мають висновки експериментів О. В. Запорожця, який вважає, що спроби з боку дорослого поставити перед дитиною задачу запам'ятати певну інформацію, не приведе ні до яких результатів⁴. З огляду на сказане слід наголосити, що можливість використовувати дітей у дачі свідомо неправдивих показань виключена, хоча ймовірність навіяти їм певну інформацію не виключається, оскільки діти схильні до підвищеної сугестивності.

Деяким неповнолітнім властиве таке вікове явище, як ейдетична пам'ять, коли дитина під час допиту пригадує подію, яка була сприйнята нею раніше, так, наче знову її сприймає, а отже,

¹ Криміналістика : [учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – С. 493.

² Гусаков А. Н. Следственная тактика : [учеб. пособ.] / А. Н. Гусаков, А. А. Филющенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 97.

³ Николае Д. Особенности показаний малолетних и несовершеннолетних свидетелей и тактика их допроса : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / Дан Николае. – М., 1963. – С. 5.

⁴ Запорожец А. В. Психология : [учеб. пособ.] / Александр Владимирович Запорожец. – М. : УЧПЕДГИЗ, 1953. – С. 84.

може описати її в усіх подробицях (з найменшими деталями). Таке явище, як ейдетична пам'ять зникає вже у шкільному віці¹.

Слідчому необхідно пам'ятати, що на відміну від дорослих, неповнолітні віком до 14 років не здатні активізувати пам'ять шляхом логічного відновлення подій. Крім того, на формування їх показань меншою мірою, ніж у дорослих, а найчастіше зовсім не впливають рід занять та професія. Більшість допитаних віком до 14-15 років не здатна довго утримувати в пам'яті результати мимовільного сприйняття. Тому чим меншим є проміжок часу між сприйняттям неповнолітнім подій та його допитом, тим більш повним та точним буде його показання².

Таким чином, як зазначає Н. В. Павлюк, основною особливістю запам'ятовування неповнолітніх, насамперед молодших вікових груп, є нездатність активізувати пам'ять шляхом логічного відновлення подій та тривалого утримання в пам'яті результатів мимовільного сприйняття, а також фіксація в пам'яті головним чином тільки яскравих подій, пов'язаних із їх емоціями, оскільки зміст обставин злочину не завжди є зрозумілим для осіб цієї вікової категорії. Вказане зумовлює неповноту та уривчастість їх показань, якщо тільки події минулого не супроводжувалися активними діями неповнолітнього – як розумовими, так і фізичними³.

У спеціальній літературі виділяють кілька ступенів забування: легкий ступінь забування, при якому матеріал може бути відтворений, але при цьому потрібні спеціальні зусилля волі. Можливий й більш глибокий ступінь забування, при якому людина не може відтворити, незважаючи на зусилля. Однак усі сліди в мозку не зникають, а лише втрачають силу, достатню для того, щоб

¹ Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [моногр.] / Ольга Юрьевна Скичко ; под ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлицинформ, 2006. – С. 93.

² Алексеев А. М. Психологические особенности показаний очевидцев / Анатолий Михайлович Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 28.

³ Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : [моногр.] / Наталія Вікторівна Павлюк ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Вид. агенція «Апостиль», 2013. – С. 86.

бути відтвореними¹. Значно частіше має місце тимчасове забування, коли людина в потрібний момент не може відтворити інформацію, але пізніше робить це. У психології це називається ремінісценцією².

У психологічній літературі зазначається, що забування – явище фізіологічно цілком нормальне і не повинно насторожувати слідчого. Зовсім не обов'язково, щоб свідок постійно тримав у пам'яті образи того або іншого предмета, людини, пов'язані з якимось кримінальним правопорушенням, та безупинно думав про них. Якби вся інформація накопичувалася в пам'яті і одночасно спливала у свідомості людини, то продуктивне мислення було б практично неможливе³. Подія іноді зникає з пам'яті назавжди, але може повністю або частково відновитися, і особливу роль у цьому відіграють асоціації.

У психології наголошується на тому, що за певних умов спостерігається ефект зворотності процесу забування. Так, відновлення зовнішніх та внутрішніх умов, за яких відбувалося запам'ятовування, використання стратегій відтворення може привести до відновлення забутого матеріалу⁴, на що й спрямовані системи тактичних прийомів актуалізації забутого, розроблені науковцями⁵.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що особливості процесу запам'ятовування: виникнення добросовісних помилок

¹ Егоров Т. Г. Психология / Тихон Георгиевич Егоров. – [2-е изд., доп.]. – М. : Воениздат, 1955. – С. 147, 148.

² Кузин В. С. Психология : [учеб.] / Владимир Сергеевич Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 132.

³ Васильев В. Л. Юридическая психология : [учеб.] / Владислав Леонидович Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 62.

⁴ Филатов Ф. Р. Основы психологии : [учеб. пособ.] / Филипп Робертович Филатов. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К» ; Ростов н/Д : Наука-Пресс, 2007. – С. 389.

⁵ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : [моногр.] / Валерій Юрійович Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – С. 301–313; Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / Д. В. Затенацький. Х. – 2008. – С. 13, 14.

(забування чи «фантастичних нашарувань»), послідовність, інтенсивність та швидкість забування, поява у показаннях перекручень під час запам'ятовування, обумовлених віковими чи психологічними особливостями допитуваного, надають слідчому можливість своєчасно визначити причини, що породили виникнення добросовісних помилок у показаннях свідків, та обрати сукупність тактичних прийомів, спрямованих на їх усунення.

Особливості формування добросовісних помилок на стадії сприйняття та запам'ятовування прямо залежать від: 1) обстановки сприйняття свідком події (факту, явища); 2) властивостей сприйняття та запам'ятовування (стану органів чуття; який вид пам'яті розвинений більш або менш); 3) фізичного та психічного стану свідка у момент сприйняття події (факту, явища); 4) характеру та сили подразника; 5) спрямованості уваги свідка під час сприйняття; 6) патологічних дефектів психіки; 7) об'єктивних умов сприйняття; 8) відрізка часу, що сплинув з моменту сприйняття свідком події (факту, явища) до моменту дачі показань; 9) темпераменту, характеру та інших індивідуальних психологічних рис свідка; 10) віку допитуваного.

§ 2. Рефлексивна взаємодія на стадії відтворення та проблема виникнення добросовісних помилок

Завершальною стадією формування показань є відтворення. У психології відтворення визначається як процес пам'яті, що полягає в актуалізації раніше сприйнятого матеріалу шляхом «діставання» його з довгострокової пам'яті та переведення її в оперативну¹. Відтворення – процес, який полягає у відновленні та реконструкції актуалізованого змісту пам'яті. Воно пов'язано з розумовими діями, які й здійснюють реконструкцію відтвореного

¹ Коновалова В. О. Юридична психологія : [акад. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 212.

матеріалу (зміна плану, перестановка, переконструювання матеріалу тощо). Саме через притаманність цьому процесу реконструкції неможливо трактувати його лише як процесу пригадування, в його відокремленні від мислення, мови, установок людини. По суті, людина ніколи не відтворює зміст пам'яті в тій формі, в якій він запам'ятався¹.

Під час допиту свідок повідомляє не безпосередньо сприйняте, а свої спогади щодо сприйнятого, його розумову модель, яка збереглася у пам'яті². Достовірне відтворення такої інформації не обмежується лише пам'яттю. У формуванні та збереженні ідеальних слідів беруть участь усі психічні процеси, стани і властивості особи. Оскільки сліди знаходяться у свідомості людини, то вилучити інформацію щодо них можливо лише за допомогою процесів мислення особи, яка спостерігала певну подію. Характерною особливістю ідеальних слідів є те, що під час їх відтворення відсутнє дзеркальне відображення того, що відбувалося, а має місце лише наближене відтворення явищ, подій, предметів та їх властивостей³.

При відтворенні раніше сприйнята інформація не лише віддзеркалюється, а й формується, оскільки мовне оформлення значеннєвого змісту формує сам зміст. Думка є складовою процесу відтворення, уточнюючи, узагальнюючи, систематизуючи, переробляючи й реконструюючи зміст⁴. Тому у самій суті відтворення закладена його реконструкція як результат розумової переробки⁵. Реконструкція як якісна ознака відтворення виявляється у різних

¹ Бель В. В. Юридична психологія : [навч. посіб.] / Віктор Бель. – К. : Каравела ; Львів : Новий світ-2000, Магнолія плюс, 2003. – С. 60.

² Дулов А. В. Судебная психология : [учеб.] / Атенст Васильевич Дулов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Мн. : Вышейш. шк., 1975. – С. 310.

³ Берназ В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики / Василий Дмитриевич Берназ // Актуальні проблеми держави та права. – Вип. 20. – Одеса, 2003. – С. 110–114.

⁴ Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С. 72.

⁵ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 278.

формах (умовиводи й висновки, різного роду перестановки, зрушення та ін.). За своєю психологічною природою вона є результатом ненавмисної, але спрямованої роботи думки усередині відтворення¹.

Істотною особливістю активного відтворення є свідоме ставлення до того, що відтворюється: відтворення усвідомлюється суб'єктом через власне ставлення до минулого, яке він відтворює; звідси прагнення до точності, до правильного, адекватного викладення. Через усе це відтворення обертається на свідому реконструкцію минулого, у якій суттєву роль відіграють розумова діяльність, співставлення, умовиводи, перевірки. Пам'ять, яка відтворює минуле, та мислення, яке відновлює дане минуле, опосередковано, через умовиводи, об'єднуються в цьому процесі в одне ціле, взаємопроникаючи одне в одне².

Відтворення є довільним, навмисним відновленням образів, що нерідко супроводжується мимовільними, асоціативними спогадами – вилученням із довгострокової пам'яті образів минулого, які подумки локалізуються в часі й просторі. Спогади завжди пов'язані з певними переживаннями тих або інших подій, що вносять суб'єктивні перекручення в процес відтворення. У своїй практиці слідчий неминуче має справу з явищами реконструкції та деформації відтвореного матеріалу. При цьому особиста реконструкція матеріалу при його збереженні й відтворенні може проявлятися у: перекрученні змісту вихідного матеріалу; помилковій конкретизації, деталізації; заміні одного змісту іншим, подібним змістом; об'єднанні розрізнених елементів і роз'єднанні пов'язаних елементів; зсуві або переміщенні окремих елементів вихідної події³.

Отримання достовірних показань під час допиту передусім залежить від взаєморозуміння між його учасниками. Психологи

¹ Рубинштейн С. Л. Вказ. праця. – С. 280.

² Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 280.

³ Лебедев И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов : [учеб. пособ.] / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 405, 406.

серед основних механізмів взаєморозуміння виокремлюють емпатію та рефлексію. Емпатію визначають як вміння поставити себе на місце іншого та поглянути на речі з його точки зору. Однак подивитись на речі очима іншого не означає ототожнити себе з цією особою. Під рефлексією ж розуміють усвідомлення особою того, як вона сприймається співрозмовником¹.

На наше переконання, рефлексія потребує більш детального вивчення, оскільки анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України показало, що більшості респондентам (52, 8 %) не відомо, що таке рефлексивне управління під час допиту.

Термін «рефлексія» походить від латинського *reflexio* і означає самоаналіз, роздуми над власним душевним станом, осмислення власних дій, діяльність самопізнання². У філософському аспекті – це форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення будь-чого за допомогою вивчення та порівняння³.

Поняття «рефлексія» вперше в юридичну психологію ввів О. Р. Ратинов⁴, ідеї якого про рефлексію у криміналістичній практиці підтримали А. В. Дулов, В. О. Коновалова, Г. О. Зорін та деякі інші вчені, які вбачають значення рефлексії у мисленні слідчого під час підготовки та проведення допиту. Так, Г. О. Зорін називає рефлексію одним із інструментів прогнозування, вона обов'язково, хоча і не завжди, усвідомлено супроводжує всю діяльність слідчого, тому що розслідування завжди пов'язане з «програмуванням» та аналізом партнерів по слідчих діях⁵. Інший

¹ Радугин А. А. Психология : [учеб. пособ. для высш. учеб. завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 326, 327.

² Великий глумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1218.

³ Философский энциклопедический словарь [ред. сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Коралева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА – М, 1997. – С. 394.

⁴ Ратинов А. Р. Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике / Александр Рувимович Ратинов // Правовая кибернетика. – М. : Наука, 1970. – С. 185–198.

⁵ Зорин Г. А. Психологический контакт при производстве допроса : [учеб. пособ. по курсу «Криминалістика»] / Георгий Алексеевич Зорин. – Гродно : Гродненский госуниверситет, 1986. – С. 27.

науковець, Р. С. Белкін, підкреслює, що, коли рефлексія стосується предмета суспільної діяльності, розвивається особлива її форма – предметно-рефлексивні відносини, котрі слугують базою для прогнозування поведінки та дій учасників кримінального процесу, що протистоять розслідуванню¹.

У психологічних словниках «рефлексія» розкривається через інше поняття – «самоаналіз», тобто осмислення людиною передумов, закономірностей та механізмів власної діяльності². Зокрема, С. Л. Рубінштейн визначає рефлексію як особливий засіб існування людини. Вона як би припиняє, перериває безупинний процес життя, виводить людину мислено за її межі. З цього моменту кожен вчинок людини набуває характеру філософського судження³.

У загальному вигляді рефлексивний феномен має три основні значення: 1) філософсько-методологічна рефлексія – усвідомлення, осмислення наукою саме себе, свого предмета і методу; 2) індивідуально-психологічна рефлексія – самопізнання, само-свідомість людини. Висока відповідальність слідчого передбачає підвищений самоконтроль, продумане прийняття рішень, розуміння своїх особистих можливостей, чітку самоорганізованість, а значить, і володіння рефлексією та 3) соціально-психологічна рефлексія – постановка себе на місце іншої людини та міркування за іншу особу. Саме в цьому значенні рефлексія і використовується в юридичній психології⁴.

Наведемо результати анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України. На запитання «Що Ви розумієте під рефлексивним управлінням?» 23, 2 % про анкетованих у своїх відповідях указали, що це двосторонній акт управляючого

¹ Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Рафаил Самуилович Белкин. – [2-е изд. доп.]. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – С. 189.

² Психологічний словник [под ред. В. І. Войтю]. – К. : Вищ. шк., 1982. – С. 157–216.

³ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – С. 351.

⁴ Прикладная юридическая психология : [учеб. пособ. для вузов / под ред. А. М. Столяренко]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 469, 470.

впливу, заснований на імітації мислення і дій допитуваного; 21,2 % вважають, що це процес, при якому слідчий ставить себе на місце допитуваного та, аналізуючи його дії, робить висновки із власних відчуттів; 2, 8 % зазначили інше. Отже, результати анкетування та інтерв'ювання слідчих показали, що значна кількість практичних працівників (21, 2 %) неправильно розуміють сутність рефлексивного управління. Як слушно зазначили М. І. Панов та В. Ю. Шепітько, слідчий не повинен уявляти, як би він сам діяв на місці злочинця, а повинен з урахуванням його психофізіологічних властивостей та соціального статусу уявити його дії¹.

Під час допиту слідчому необхідно використовувати рефлексивне міркування, тобто з урахуванням інтелектуальних, емоційних, вольових якостей, психічних властивостей та станів допитуваного передбачати хід його процесів мислення, кінцевих висновків та рішень щодо майбутнього допиту та тих доказів, які, на думку допитуваного, можуть бути використані слідчим. Імітуючи, відтворюючи міркування допитуваного, його висновки та можливу лінію поведінки на допиті, слідчий обирає найбільш ефективні способи використання інформації та доказів, які є в наявності у кримінальному провадженні².

Деякі вчені вважають, що необхідність рефлексивного управління виникає у тому випадку, коли мета та завдання, які поставив перед собою на майбутній допит слідчий, не співпадають з метою та завданнями допитуваного³. З огляду на те, що «рефлексивне мислення та управління» включає такі процеси, як проникнення особи у явище чужої свідомості, пізнання її людиною та уявне

¹ Панов Н. И. Рефлексивное управление при допросе / Н. И. Панов, В. Ю. Шепітько // Юрид. вест. – 1999. – № 4. – С. 97.

² Криминалистика : [учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2007. – С. 490.

³ Богинский В. Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс ; судоустройство ; прокурорский надзор; криминалистика» / В. Е. Богинский. – Х., 1980. – С. 12; Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе / Валерий Евгеньевич Богинский. – Х. : Юрид. ин-т., 1983. – С. 22

«моделювання» цих явищ¹, вбачається за необхідне стверджувати, що рефлексивне управління має місце й у безконфліктних ситуаціях, при виникненні добросовісних помилок у показаннях допитуваних. Коли цілі слідчого та допитуваного співпадають і спрямовані на встановлення істини у кримінальному провадженні, але через об'єктивні чи суб'єктивні причини свідки чи інші учасники процесу дають показання з добросовісними помилками. У зв'язку із цим пропонуємо виділити чотири ситуації співвідношення результатів рефлексивного мислення слідчого та допитуваного: 1) результати рефлексивного мислення слідчого і допитуваного не відповідають діям один одного; 2) слідчий частково передбачає перебіг процесу мислення допитуваного; 3) допитуваний частково передбачає перебіг процесу мислення слідчого; 4) слідчий і свідок частково передбачають перебіг процесу мислення один одного.

У криміналістиці слідчу ситуацію під час відтворення, яка характеризується наявністю добросовісних помилок в показаннях допитуваних, учені визначають по-різному. Одні дослідники вважають її безконфліктною², інші навпаки – конфліктною³. Так, О. Б. Соловйов, Є. О. Центров зауважують, що, коли слідчому на допиті не протидіє особа, коли слідчий і допитуваний спільно прагнуть встановити істину і коли їх взаємовідносини не ускладнені упередженістю і недовірою, має місце безконфліктна ситуація⁴. Це означає, що згадані науковці слідчу

¹ Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – С. 18.

² Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі : [моногр.] / Лариса Давидівна Удалова. – К. : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2005. – С. 143; Рагинов А. Р. Психология допроса обвиняемого : [метод. пособ.] / А. Р. Рагинов, Н. И. Ефимова. – М. : ВНИИПП, 1988. – С. 65.

³ Яблоков Н. П. Криминалистика / Николай Павлович Яблоков. – М. : НОРМА, 2002. – С. 252; Баев О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика : [науч.-практ. пособ.] / Олег Яковлевич Баев. – М. : Экзамен, 2003. – С. 209.

⁴ Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – М. : ВНИИПП, 1986. – С. 9.

ситуацію, яка характеризується наявністю добросовісної помилки, вважають безконфліктною. Таку слідчу ситуацію Г. Г. Доспулов визначає кооперативною, яка характеризується узгодженою взаємодією слідчого і допитуваного, між якими існує психологічний контакт¹. У свою чергу О. Я. Баєв дану слідчу ситуацію іменує конфліктною ситуацією без жорсткого суперництва, яка має місце, коли між інтересами слідчого (щодо отримання потрібної їм інформації, яку він шукає), та інтересами допитуваного (її передачі) немає принципових суперечностей. Особа володіє інформацією і бажає її передати, проте могла сприйняти її з ненавмисним перекрученням, і, як наслідок, передає слідчому недостовірну інформацію². Дану точку зору підтримує також М. П. Яблоков³. У свою чергу, Г. Г. Доспулов указує, що конфліктна ситуація без жорсткого суперництва виникає у тих випадках, коли свідок свідомо протидіє слідчому, що може проявлятися як негативізм (відмовляється давати відповіді на запитання або дає свідомо недостовірні показання), упертість, несамостійність (відмовляється давати показання або дає свідомо недостовірні показання під впливом зацікавлених осіб) та як результат навіювання (недостовірні показання допитуваний дає з ініціативи інших осіб, через відсутність критичного ставлення до навіяної інформації, видає такі показання за власні)⁴. Отже, ми бачимо, що деякі вчені-криміналісти застосовують одним терміном – «конфліктна ситуація» для визначення протилежних за своїм змістом ситуацій. Так, В. О. Коновалова вважає, що конфліктна ситуація має місце при допиті осіб, які не хочуть давати показання або перекручують у показаннях дійсні обставини кримінального провадження, які висувають версії,

¹ Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Гайса Гарифович Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 56.

² Баєв О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика : [науч.-практ. пособ.] / Олег Яковлевич Баєв. – М. : Экзамен, 2003. – С. 209.

³ Яблоков Н. П. Криминалистика / Николай Павлович Яблоков. – М. : НОРМА, 2002. – С. 252.

⁴ Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Гайса Гарифович Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 62.

що за своїм змістом спростовують версію слідчого¹. З наведеного не можна чітко встановити, до якої слідчої ситуації автор відносить наявність добросовісної помилки в показаннях допитуваного. З одного боку, свідок, який добросовісно помиляється, щиро бажає дати показання, що об'єктивно відображають фактичні обставини кримінального провадження, тобто має місце безконфліктна ситуація. А з іншого – допитуваний через добросовісну помилку висловлює міркування, які за своїм змістом спростовують версію слідчого, отже, наявна конфліктна ситуація. Проте Р. С. Белкін з огляду на можливість досягнення мети розслідування слідчі ситуації поділяє на сприятливі та несприятливі². На наше переконання, наявність добросовісних помилок у показаннях допитуваного визначає слідчу ситуацію як безконфліктну, оскільки інтереси допитуваного і слідчого повністю співпадають: обидві сторони прагнуть установити істину у кримінальному провадженні, проте у той же час дана ситуація є несприятливою, оскільки має місце такий негативний чинник, як добросовісні помилки, які перешкоджають досягненню мети розслідування – встановленню достовірної інформації, що має важливе значення для кримінального провадження.

Процес відтворення на допиті полягає у висловлюванні думок допитуваним. Вміння висловлювати свої думки (усно чи письмово) у кожної людини індивідуальне (має значення рівень інтелекту, освітній і культурний рівні, мовна підготовка тощо). На формування показань на стадії відтворення впливають: емоційний стан допитуваного, темперамент і характер, сугестивність, схильність до фантазування. Так, у процесі відтворення події допитуваний перебуває у певному психічному стані (емоційна напруженість, страх, фрустрація тощо), який необхідно враховувати слідчому під час допиту³.

¹ Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – С. 78.

² Криминалистика : [учеб. для вузов] / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2005. – С. 505.

³ Коновалова В. О. Юридична психологія : [акад. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 213.

До психологічних чинників, що впливають на відтворення події, деякі вчені відносять: 1) індивідуальні особливості: а) рівень інтелектуального розвитку; б) словниковий запас; в) особливості пам'яті; 2) ситуацію допиту: а) емоційний стан; б) наявність сторонніх людей у кабінеті тощо¹. Міркування стосовно того, що емоційний стан є різновидом ситуації допиту, потребує деяких зауважень. З огляду на те, що емоцією є суб'єктивний стан людини у формі безпосереднього переживання різних ситуацій², а під ситуацією у загально визнаному значенні прийнято розуміти «сукупність умов та обставин, що створюють певне становище»³, тобто сукупність об'єктивних умов стають причиною виникнення різних емоційних станів особи і, навпаки, емоційний стан допитуваного може обумовити ситуацію під час допиту (сприятливу чи несприятливу).

Негативним чинником, який заважає достовірному відтворенню інформації, сприйнятої на місці події, є час, що сплинув з моменту події кримінального правопорушення до моменту проведення допиту: чим він більший, тим більша ймовірність помилок⁴. Хоча у силу того, що з моменту сприйняття події кримінального правопорушення пройшов певний час, при відтворенні показань може мати місце ремінісценція. Вона також може супроводжуватися виникненням добросовісних помилок через «фантастичні напашарування». У даному випадку перекручення пам'яті пов'язані з послабленням здатності розрізняти своє та чуже, те, що свідок сприймав у дійсності, і те, про що він чув чи читав у подальшому. При багаторазовому повторенні таких

¹ Тимченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : [учеб. пособ.] / А. В.Тимченко, В. Е. Христенко. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 225.

² Психология : словарь / [под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – С. 461; Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 349.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1321.

⁴ Как избежать пытки : психология допроса и защита граждан / [авт.-сост. Петр Баренбойм]. – 4-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2004. – С. 34, 35.

спогадів виникає їх повна персоніфікація, коли свідок природно та органічно вважає чужі думки своїми, пригадає деталі події, які насправді не сприймав на місці події¹.

Добросовісні помилки під час відтворення можуть мати місце також через наявність у свідка психічних захворювань. Так, розумова діяльність хворого на патопсихологічний синдром характеризується такими особливостями: порушення селективності під час обрання аналітико-синтетичних критеріїв порівняння, узагальнення, класифікації, конкретизації та абстрагування. Розумова діяльність у цілому непродуктивна. Спостерігається низький темп і рухливість асоціативного процесу або, навпаки, занадто високий темп асоціювання, посилення на випадкові ознаки. Свідок майже не здатен використовувати поняття, будувати умовиводи. У хворих на ендогенний депресивний синдром спостерігається уповільнений темп процесів мислення, знижується рівень узагальнень. Часто проявляється інертність мислення, схильність до персеверацій. Ендогенний маніакальний синдром характеризується прискореним типом мислення, і, як наслідок, відбувається прискорення асоціативних процесів. Думки постійно змінюються, з'являється багато ідей. У хворих на олігофренічний патопсихологічний синдром спостерігається зниження рівня узагальнень; порушення динамічності мислення через уповільнення протікання операцій мислення, інертність; послаблення мотиваційного компонента мислення; порушення критичності мислення. Хворі не можуть виокремити істотних ознак та порівняти їх. Під час порівняння увага акцентується на випадкових зовнішніх ознаках, а істотні ігноруються. У хворих на ендогенно-органічний синдром виявляються зниження темпу асоціативного процесу, шаблонність асоціацій; зниження рівня узагальнення; схильність до деталізації та персеверації².

¹ Радугин А. А. Психология : [учеб. пособ. для высш. учеб. завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 164.

² Медицинская психология : конспект лекций / [сост. С. Л. Соловьева]. – М., СПб. : Сова, 2004. – С. 28–118.

Окремого розгляду потребує дослідження особливостей відтворення сприйнятої інформації неповнолітніми свідками, оскільки кримінальний процесуальний закон не визначає вік, з якого дитина може виступати свідком у кримінальному провадженні. Науковці неодноразово наголошували на тому, що неповнолітнього слід допитувати, якщо рівень його розумового розвитку, на думку спеціаліста-психолога, дозволяє сприймати, запам'ятовувати та відтворювати дані, що мають значення для кримінального провадження¹.

Особливо важливою при дачі показань стає здатність особи висловлювати свої думки. Ця здатність у кожної людини є індивідуальною та залежить від її культурного рівня, інтелекту, словникового запасу². Так, трирічній дитині відомо близько 1000 слів, більшість з яких вона розуміє, але не використовує у власній мові. Деякі слова вживаються не у їх дійсному значенні, а відповідно сімейним традиціям, тому мова неповнолітніх прямо залежить від сімейного лексику. Однак навіть при високій культурі мови можлива різниця між тим, про що думав допитуваний, і тим, що він сказав слідчому³.

Під час відтворення сприйнятої інформації мова неповнолітніх, зокрема дошкільного віку, не утворює єдиного змістовного цілого, щоб тільки на його підставі можна було цілком її зрозуміти. Так, у своїй розповіді неповнолітній або зовсім не називає предмета, який він має на увазі, або здебільшого замінює його займенниками («він», «вона», «вони»), причому не зрозуміло, кого ці займенники стосуються⁴. Крім того, в розповіді неповнолітні

¹ Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних : [учеб. пособ.] / Александр Александрович Закатов. – Волгоград : ВШ МВД СССР, 1979. – С. 133.

² Когутич І. І. Криміналістика : [курс лекцій] / Іван Іванович Когутич. – К. : Атіка, 2008. – С. 396.

³ Руководство для следователей : [учеб. пособие / Р. С. Белин, И. В. Виноградов, Г. Г. Зуйков, Л. М. Карнеева, Г. И. Кочаров и др.] ; отв. ред. В. В. Найденев, П. А. Олейник. – 2-е изд., перераб. – М. : Юрид. лит., 1981. – Ч. 1. – С. 344.

⁴ Вікова психологія / [за ред. Григорія Силовича Костока]. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 120.

використовують такі вислови, як «там», «туди», «цей», що потребує додаткового уточнення з боку слідчого¹.

Під час допиту неповнолітній, крім сприйнятих ним фактів (дій) може передати, фрази або окремі слова, що були сказані злочинцем у момент учинення злочину. У цьому випадку правильне розуміння допитуваним змісту почутого, а також точна його передача має істотне значення для з'ясування обставин кримінального провадження². У деяких випадках дитина не може відтворити зміст почутого, хоча може визначити, як було сказано: спокійно, грубо, погрозливо³.

Неповнолітнім властиві психологічні особливості, що негативно впливають на повноту та точність відображення оточуючого: особливості його темпераменту та характеру, сугестивність та фантазування⁴. Схильність до сугестивного впливу як одна з особливостей психіки неповнолітніх пояснюється відсутністю критичного ставлення до явищ, що спостерігалися ними, і достатністю досвіду для правильної їх оцінки. Іноді досить одного поштовху для того, щоб нечіткі образи, створені уявою допитуваного, нереальні та недійсні, були втілені в його свідомості у факти, які він добросовісно намагається видати за дійсність⁵. Фантазуваннями неповнолітні, прагнучи надати повні показання за суттю поставлених запитань, заповнюють прогалини сприйняття й запам'ятовування. Так, допитуваний, що не наважується назвати індивідуальні ознаки особи, предмета, які він бачив у зв'язку з подіями стосовно кримінального правопорушення, повідомляє

¹ Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [моногр.] / Ольга Юрьевна Скичко ; под ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлинформ, 2006. – С. 89.

² Алексеев А. М. Психологические особенности показаний очевидцев / Анатолий Михайлович Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 34, 36.

³ Коченов М. М. Психология малолетних свидетелей : [метод. пособ.] / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : ВНИИПП, 1984. – С. 16.

⁴ Коновалова В. Е. Основы юридической психологии : [учебник] / Виолетта Емельяновна Коновалова, Валерий Юрьевич Шепитько. – Харьков : Одиссей, 2005. – С. 187.

⁵ Винберг А. И. Криминалистика : [учеб. для юрид. школ] / Абрам Ильич Винберг, Борис Матвеевич Шавер. – IV изд., дополн. – М. : Госюриздат, 1950. – С. 174.

слідчому лише про видові та родові ознаки цього об'єкта, на-полегливу пропозицію слідчого назвати уточнюючі ознаки, може описати окремі ознаки, які підкаже йому фантазія¹. Помилки діти припускаються під час оцінки просторових параметрів предметів (їх розміру, віддаленості) та особливо часових інтервалів².

Показання свідків являють собою подвійне відбиття події кримінального правопорушення: по-перше, певний фрагмент дійсності у свідомості допитуваного, по-друге, отримане повідомлення про дану подію у свідомості слідчого, що потім буде перенесене у протокол, тобто як «відображення того, що відображено». Тим самим показання у кінцевому результаті мають характер подвійного і навіть потрійного відбиття. Звідси витікає, що відповідність показань дійсності знаходиться у прямій залежності як від психічної діяльності свідка (сприйняття, пам'яті тощо), так і від діяльності особи, що провадить розслідування³. Отже характерним для процесу відтворення сприйнятої інформації є те, що у ньому бере участь не лише допитувана особа, а й слідчий. Поспішність, неуважність, необ'єктивність слідчого, захоплення однією версією можуть перешкодити йому правильно усвідомити, запам'ятати й передати в протоколі допиту показання. Помилки виникають і через недостатню компетентність того, хто допитує, в деяких спеціальних галузях знання (будівництві, техніці тощо)⁴.

Сам процес одержання слідчим вербальної інформації може мати різну форму: вільна розповідь, «запитання-відповідь», що виключає необхідність вільної розповіді⁵, а також поєднання вільної розповіді з постановкою запитань.

¹ Черных Э. А. Психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и предъявления им для опознания на предварительном следствии / Эмма Алексеевна Черных // Ученые записки. – М. : ВЮЗИ, 1968. – Ч. 1. – Вып. XVII. – С. 71.

² Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [моногр.] / Ольга Юрьевна Скичко ; под ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлинформ, 2006. – С. 91.

³ Как избежать пытки: психология допроса и защита граждан / [авт.-сост. Петр Баренбойм]. – 4-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2004. – С. 38.

⁴ Криминалистика : [учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрисъ, 2007. – С. 451.

⁵ Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова ; за ред. В. Ю. Шенітька. – Х. : Право, 2008. – С. 24.

Під час вивчення протоколів допиту, отримали такі результати: 28 % слідчих проведення зазначеної слідчої дії відображають у вигляді вільної розповіді, 9 % – у формі «запитання-відповідь», однак у більшості протоколів порядок проведення допиту відображено у вигляді вільної розповіді, наприкінці якої ставляться запитання та отримуються відповіді допитуваного (63 %).

У психологічній літературі наголошується на тому, що форма вільного викладу інформації має переваги порівняно з формою «запитання – відповідь», до того ж такий процес спілкування є більш комфортним для допитуваного¹. Слід зауважити, що вільну розповідь небажано переривати запитаннями². Якщо допитуваний дещо відійшов від подій за участю певної особи і почав розповідати про щось інше, треба дати йому можливість виговоритися повною мірою: з одного боку, це зміцнить контакт, тому що слідчий тим самим проявляє до нього повагу; з іншого – одержана незапланована інформація надасть слідчому значний обсяг фактичних даних, який можна буде використати пізніше³. На наше переконання, ця точка зору є цілком обґрунтованою стосовно добросовісного свідка, оскільки постановка запитань під час вільної розповіді може перешкодити викладенню сприйнятої інформації у хронологічній послідовності, через що ймовірність отримання перекручених показань збільшується, отже, запитання необхідно ставити лише після вільної розповіді свідка щодо сприйнятої події кримінального правопорушення, хоча у криміналістичній літературі існують й інші думки з цього приводу.

¹ Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / Владимир Владимирович Романов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2004. – С. 481; Еникеев М. И. Юридическая психология / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2004. – С. 191.

² Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : [учеб. для юрид. вузов] / Геннадий Григорьевич Шиханцов ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – С. 193; Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде первой инстанции) / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 79.

³ Удалова Л. Д. Теория та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі : [моногр.] / Лариса Давидівна Удалова. – К. : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2005. – С. 141.

Так, О. В. Фунікова висловлює сумніви щодо переваг вільної розповіді з таких підстав: 1) вільна розповідь передбачає наявність сумлінного, законослухняного співрозмовника, що викладає відносно повну й достовірну інформацію в передбаченому хронологічному порядку, а під час досудового розслідування особа, як правило, змушена повідомляти необхідну інформацію не з власної волі, а з викликаної необхідності, тому формулювання деяких нагадуючих, уточнюючих та інших запитань покликано полегшити процесуальне спілкування сторін; 2) у процесі вільної розповіді завжди можливий відхід від теми, небажання відтворити певні події, свідоме повідомлення неправдивих відомостей або не повідомлення важливих фактів через які-небудь обставини, і постановка запитань у подібних ситуаціях виконує як функцію регулювання спілкування в процесуальних межах у цілому, так і функцію припинення неправди, виступаючи при цьому одним із методів психологічного впливу¹. Дані міркування є досить спірними, оскільки запитання, що поставлені під час вільної розповіді, навпаки перешкоджають хронологічному викладенню сприйнятої інформації, можуть сугестивно впливати на тлумачення події свідком, а це приведе до фрагментарності показань та перекручення достовірної інформації допитуваним. Щодо попередження можливого відходу від теми, на наше переконання, більш результативним буде не постановка запитань під час вільної розповіді, а допит за епізодами, якщо кримінальне провадження є складним і багатоепізодним та у слідчого виникають сумніви з приводу повного висвітлення усіх необхідних обставин допитуваним. У криміналістиці такий прийом отримав назву «розподіл теми вільної розповіді»². Також слідчий на початку допиту може зосередити увагу допитуваного на фактах, з яких бажано почати давати показання, забезпечивши при цьому повноту отримуваних показань.

¹ Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – С. 24.

² Криміналістика : учеб. для вузов / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская] ; под ред. проф. Р. С. Белкина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2005. – С. 608.

Допит не може бути обмежений лише вільною розповіддю, оскільки свідок інколи зупиняється на несуттєвих моментах, а на деталі, які мають важливе значення у кримінальному провадженні, зовсім не звернути увагу. Під час допиту добросовісні свідки, які щиро прагнуть допомогти слідству, намагаються зрозуміти, яка відповідь потрібна слідчому, що він думає з цього приводу. У зв'язку з цим свідок буде описувати подію те так, як він її сприймав у дійсності, а так, як він, на думку слідчого, повинен був сприйняти.

Виникнення добросовісних помилок у процесі відтворення показань зумовлене залежністю відповідей допитуваного (за формою) від характеру запитань слідчого. Від того, як сформульовані запитання та у якій послідовності вони поставлені, багато в чому залежить правильність і повнота відповідей¹. Це пояснюється таким психологічними категоріями, як персеверація (прагнення допитуваним повторити у відповіді слова і конструкції, що вжиті слідчим у запитанні) і вербальна ригідність (коли допитуваний продовжує мислити в напрямі, нав'язаному йому слідчим)².

Окремого розгляду вимагає проблема постановки заборонених навідних запитань, які є причинами добросовісних помилок у показаннях свідків під час відтворення сприйнятої інформації. Зокрема, постановка таких запитань знаходить своє відображення у кримінальному процесуальному законі. На жаль, на сьогодні у криміналістиці та юридичній психології не існує єдиної позиції щодо того, які запитання за своєю суттю є навідними. Так, в юридичній літературі наголошується, що одне й теж запитання, поставлене у різній ситуації, може бути нагадуючим, деталізуючим чи навідним³. Як справедливо зазначив О. Р. Ратинов,

¹ Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі : [моногр.] / Лариса Давидівна Удалова. – К. : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2005. – С. 141, 142.

² Коновалова В. О. Юридична психологія : [акад. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 212.

³ Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей: [учеб. пособ. учеб. изд.] / Александр Рувимович Ратинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 223; Центров Е. Е. Наводящий вопрос и оглашение показаний на допросе / Евгений Емельянович Центров // Росс. юстиция. – 2003. – № 4. – С. 30.

при постановці запитань, у першу чергу, необхідно враховувати їх взаємозв'язок з інформацією, яка вже була відтворена співрозмовником¹.

Будь-яке запитання з огляду на його гносеологічну природу містить певну інформацію. І ця інформація тією чи іншою мірою спрямована на одержання певної відповіді. Відмінність забороненого запитання від допустимого полягає в тому, що в навідному запитанні відповідь наперед визначена настільки, що в того, хто відповідає, відсутня реальна свобода вибору. Отже, проблема в тому, наскільки явно в запитанні виражена визначеність бажаної відповіді. Існує декілька способів постановки запитань, що містять визначеність відповіді: 1) запитання, сформульоване безпосередньо шляхом прямої вказівки на об'єкт або його ознаки: «Ви бачили в руках обвинуваченого червону шкіряну сумку?»; 2) запитання, що формулюється в негативній формі за допомогою запитальних слів: «Хіба Ви нічого не бачили в руках обвинуваченого?»; 3) запитання із двох частин, відповідь на одну з яких автоматично є відповіддю і на другу: «Ви бачили обвинуваченого біля магазину із сумкою у руках?»; 4) запитання, що містить можливі альтернативні відповіді: «Коли Ви побачили обвинуваченого, у нього була в руках сумка чи він ішов без нічого?»; 5) запитання, що містять у собі показання інших осіб: «Касир магазину О. повідомила, що бачила, як обвинувачений передавав Вам червону сумку. Що Ви можете сказати стосовно даного факту?»².

Можливість віднесення будь-якого запитання до навідних за рахунок певних інтонаційних особливостей є очевидною. Однак підказувати бажану відповідь можна й по-іншому: 1) зміною виразу обличчя (добррозичливий, іронічний, втомлений, суворий), за допомогою зміни положення брів, підборіддя, зморшок на чолі тощо; 2) контактом очей (візуальним контактом): поглядом може

¹ Ратінов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ. учеб. изд.] / Александр Рувимович Ратінов. – М. : НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. – С. 223.

² Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова ; за ред. В. Ю. Шелітька. – Х. : Право, 2008. – С. 47.

бути виражена увага, схвалення, незгода, прохання; 3) посмішкою, за допомогою якої акцент запитання можна змістити на протилежний; 4) жестами; необхідно зауважити, що вони мають особливу дію, за їх допомогою запитання може звучати не просто як навідне, а й як погроза (удар кулаком по столу, жести, що демонструють можливість скористатися предметом фізичного насильства тощо); 5) позою, просторовим положенням відносно один одного¹.

Так, О. В. Фунікова виокремила наступні засоби, за допомогою яких запитання набуває навідного характеру: а) пряма підказка, тобто вказівка на об'єкт або його ознаки безпосередньо в змісті запитання; б) непряма підказка, тобто побудова відповідних граматичних (за допомогою слів «хіба», «невже» тощо) і логічних (введення можливих альтернатив відповіді) конструкцій; в) відповідні мовні особливості (голос, інтонація, мовні паузи) та інші паралінгвістичні впливи; г) використання невербальних засобів комунікації (міміки, жестикуляції, пози тощо)². З цим слід погодитися.

Під час взаємодії слідчого та допитуваного добросовісні помилки можуть виникати як з одного, так і з іншого боку. Комунікативний вплив як результат обміну інформацією можливий лише тоді, коли людина, яка спрямовує інформацію (свідок), та особа, що її сприймає (слідчий), мають єдину систему кодування та декодування, це означає: «всі повинні говорити однією мовою». Лише закріплення єдиної системи значення слів (тобто вкладення одних і тих же смислу і змісту) забезпечує можливість партнерів розуміти один одного. Оскільки суть одних і тих же слів люди можуть розкривати неоднаково: причина полягає у специфіці соціального стану, політичних чи вікових поглядів сторін³. Це й буде

¹ Фунікова О. В. Вказ. праця. – С. 50.

² Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес, криміналістика ; судова експертиза» / О. В. Фунікова. – Х., 2007. – С. 51.

³ Радугин А. А. Психологія : [учеб. посіб. для высш. учеб. завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 316.

обумовлювати появу добросовісних помилок як з боку свідка при розумінні запитань, так і з боку слідчого при оцінці показань.

Бажання і необхідність того, щоб тебе правильно зрозуміли, вимагає від слідчого вміння говорити мовою, доступною співрозмовнику. На це можна розраховувати маючи великий словниковий запас, володіючи здатністю пристосовувати свою мову до теми, що обговорюється, та інтелектуального рівня співрозмовника. Завжди необхідно думати, як буде сприйняте запитання, перевіряти це під час допиту, досягати повного взаєморозуміння¹.

Під час кожного допиту слідчий повинен враховувати такі психологічні особливості сприйняття: людина висловлює 80% від того, що хоче повідомити, а ті, хто її слухають, сприймають лише 70% інформації, що повідомляється, розуміють – 60%, у пам'яті ж у них залишається від 10 до 25 %².

З цього приводу слід додати, що кількість зазначених помилок збільшується у неповнолітніх. Це відбувається через їх підвищену стомлюваність. Встановлено, що діти від 5 до 7 років можуть бути уважними та зосередженими близько 15 хвилин, від 7 до 10 – близько 20 хвилин, від 10 до 12 – близько 25 хвилин, старше 12 років – близько 30 хвилин³. Наведені особливості обумовлюють специфіку самого процесу допиту та його тривалості.

Помилки з боку слідчого можуть виникати й під час фіксації показань свідків. Процес складання протоколу має велике значення для встановлення достовірної інформації у кримінальному провадженні, хоча на практиці його психологічна складність часто недооцінюється. Даний процес регламентований загальними вимогами до протоколів слідчих дій, а психологічна особливість полягає у тому, що перетворення усної мови у писемну провадиться,

¹ Как избежать пытки : психология допроса и защита граждан / [авт.-сост. Петр Баренбойм]. – 4-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2004. – С. 25.

² Тимченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : [учеб. пособ.] / А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 305.

³ Каневский Л. Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних / Лев Львович Каневский. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 20.

як правило, не безпосередньо свідком, а опосередковано: усне повідомлення допитуваного переосмислюється слідчим, співвідноситься з інформацією, отриманою з інших джерел, виділяються дані, що мають значення у кримінальному провадженні, потім вони викладаються у писемній формі від імені свідка в першій особі, хоча зафіксовані «зі слів», які першочергово адресовані особі, яка провадить допит. Отже небезпека у тому, що слідчий може неправильно та неточно передати у протоколі повідомлення, які добре зрозумілі при вербальному спілкуванні¹.

У протоколі допиту як способі фіксації вербальної інформації можна виокремити такі типові недоліки: 1) протокол не відображає деталі динамічного тактико-логічного та емоційного стану учасників слідчої дії; 2) неповно відображає рівень грамотності, характер володіння учасниками мовою, прийомами спілкування тощо; 3) позбавлений наочності та динамічності картини слідчої дії². Слушно зазначає М. П. Яблоков, що з метою найбільш повної та точної фіксації показань слід проводити допит за окремими епізодами, стадіями, а уникнути перекручень та втрати інформації під час допиту й процесуального закріплення його результатів допомагає аудіо-, та відеозапис (кінозйомка)³. Звукозапис дозволяє проаналізувати не лише факти, що повідомляються допитуваним, а й умови, методи та засоби отримання такої інформації. Прослуховування фонограми дає можливість перевірити, що говорив допитуваний, як він говорив, у відповідь на яке за змістом та формою запитання йшло дане висловлювання. Відеозапис же доцільніше проводити під час допиту свідків, які погано володіють розмовною мовою і тому широко використовують жести, міміку та інші засоби⁴.

¹ Как избежать пытки : психология допроса и защита граждан / [авт.-сост. Петр Баренбойм]. – 4-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2004. – С. 39, 40.

² Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 134, 135.

³ Криминалистика : учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2007. – С. 517.

⁴ Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [моногр] / Ольга Юрьевна Скичко ; под ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлинформ, 2006. – С. 154–157.

Після завершення допиту записану фонограму необхідно надати допитуваному для прослуховування, що сприятиме поживленню у пам'яті свідка додаткових деталей події, про які він забув повідомити, або виявленню самим допитуваним помилкових висловлювань, невдалих формулювань, що перекручують зміст показань, і, відповідно, своєчасному їх виправленню¹.

Особливості виникнення добросовісних помилок у показаннях допитуваних на стадії відтворення прямо залежать від: 1) темпераменту, характеру, вікових властивостей свідка та інших індивідуальних психологічних рис; 2) його словникового запасу; 3) рівня інтелектуального розвитку; 4) особливостей пам'яті допитуваного; 5) психічного стану свідка під час допиту (емоційної напруженості, страху тощо); 6) часу, що сплинув з моменту події кримінального правопорушення до відтворення сприйнятої інформації на допиті; 7) патологічних дефектів психіки допитуваного. Дослідження ж особливостей виникнення добросовісних помилок у показаннях свідків під час третьої стадії формування показань зумовлює необхідність встановлення причин їх виникнення і дає можливість розробити тактичні прийоми їх виявлення та нейтралізації.

§ 3. Причини виникнення добросовісних помилок

Добросовісні помилки можуть виникати на будь-якому етапі формування показань свідків: під час сприйняття події кримінального правопорушення, запам'ятовування та відтворення відповідної інформації під час допиту².

Різні чинники можуть впливати на процес формування показань та призводити до фрагментарності та перекручень сприйнятої

¹ Скичко О. Ю. Вказ. праця. – С. 89.

² Корневский Ю. В. Криминалистика для судебного следствия / Юрий Владимирович Корневский. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – С. 153.

інформації. Більшість дослідників¹ усі помилки сприйняття поділяють на такі, що виникли через дію об'єктивних (умови сприйняття) чи (та) суб'єктивних (стан особи, її психофізіологічні властивості) чинників, які мають негативну дію на процес формування показань.

У спеціальній літературі² до об'єктивних чинників, які впливають на процес сприйняття та можуть стати передумовами

¹ Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде I-й инстанции) / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 58–74; Якуб М. Л. Показания потерпевшего и их оценка / Михаил Львович Якуб // Правоведение. – 1968. – № 2. – С. 93; Васильев В. Л. Тактика допроса при расследовании преступлений / В. Л. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 16–22; Рахунов Р. Д. Свидетельские показания в советском уголовном процессе / Роман Давыдович Рахунов. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 138–142; Гинзбург А. Я. Опознание в следственной, оперативной и экспертной практике / Александр Яковлевич Гинзбург. – М. : Ассоциация работников правоохранительных органов РФ, 1996. – С. 11; Удалова Л. Д. Влияние объективных факторов на результаты опознания / Лариса Давидовна Удалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1986. – Вып. 32. – С. 33–35; Стахівський С. Особливості формування окремих процесуальних джерел / Сергій Стахівський // Право України. – 1998. – № 7. – С. 57; Біленчук П. Д. Криміналістика / [Біленчук П. Д., Дубовий О. П., Саттєвський М. В., Тимошенко Ю. П.]. – К. : Атіка, 1998. – 123, 124; Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 23–28; Михайлов Ю. М. Допрос и очная ставка / Михайлов Ю. М. // Криминалистика : [учеб. / под ред. Е.П. Ищенко]. – М. : Юрист, 2000. – С. 379.

² Белкин Р. С. Тактика допроса / Рафаил Самуилович Белкин // Криминалистика : [учеб. / под ред. Р. С. Белкина]. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 275; Центров Е. Е. Тактика допроса и очной ставки / Евгений Емельянович Центров // Криминалистика : [учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Юрист, 2002. – С. 452; Савкин А. Ф. Тактика допроса / А. Ф. Савкин, И. Ф. Пантелеев // Криминалистика : [учеб. / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова]. – М. : Юрид. лит., 1993. – С. 409; Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего / Александр Борисович Соловьев. – М. : ВНИИПШ, 1974. – С. 27; Пантелеев И. Ф. Тактика проверки показаний на месте / Илья Федорович Пантелеев // Криминалистика : [учеб. / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова]. – М. : Юрид. лит., 1993. – С. 387, 388; Митрохина З. И. Использование данных психологии при производстве допроса : [учеб. пособие.] / Зинаида Ивановна Митрохина. – К. : УМК ВО, 1990. – С. 10; Глазырин Ф. В. Психология следственных действий : [учеб. пособие. для вузов МВД СССР] / Феликс Викторович Глазырин. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. – С. 60; Васильев А. Н. Тактика допроса / Александр Николаевич Васильев // Криминалистика : [учеб.]; под ред. Н. П. Яблокова, В. Я. Колдина М. : Изд-во МГУ, 1990. – С. 282; Васильев В. Л. Юридическая психология : [учеб. пособие.] / Владислав Леонидович Васильев. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – С. 65; Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 55–57; Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Гайса Гарифович Доспулов. – М. : «Юрид. лит.», 1976. – С. 23; Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / Александр Рувинович Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 211.

виникнення добросовісних помилок, відносять такі: несприятливі метеорологічні умови; віддаленість свідка від місця події; короткочасність (швидкоплинність) події кримінального правопорушення чи її спостереження, швидка зміна окремих епізодів події кримінального правопорушення, час доби, занадто яскрава або недостатня освітленість об'єкта сприйняття; занадто велика або надто мала сила подразника, сильний шум, висока температура; великий обсяг інформації, що сприймається, та маскуванню злочинцем своїх протиправних дій, особливості об'єкта сприйняття та умов сприйняття тощо.

Щодо суб'єктивних чинників, які впливають на формування показань та можуть сприяти виникненню добросовісних помилок, у літературних джерелах містяться різні точки зору. Так, окремі вчені зазначають, що зміст та характер процесу сприйняття зумовлені психофізіологічними властивостями суб'єкта, який сприймає: станом аналізаторних систем, віком, рівнем знань, досвідом, інтересом до того, що сприймається, ступенем активності, ставленням до того, що сприймається, світосприйняттям тощо¹. Люди по-різному сприймають одні й ті ж самі предмети або явища залежно від віку, освіти, життєвого досвіду, професії, класової належності². Інші до таких чинників зараховують: спрямованість уваги, особистий інтерес до події, що сприймається, спостережливість, особливості пам'яті, особливості мислення та мови, уяву, характер, темперамент, інтелект, хворобливий стан, освіту, навички³, перебування людини

¹ Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 55–57.

² Иванов П. И. Психология / Платон Иванович Иванов. – [изд. 2-е]. – М. : УЧ-ПЕДГИЗ, 1955. – С. 101.

³ Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2006. – С. 214; Васильев А. Н. Тактика допроса / Александр Николаевич Васильев // Криминалистика : [учеб. / под ред. Н.П. Яблокова, В.Я. Колдина]. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – С. 283; Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего / Александр Борисович Соловьев. – М. : ВНИИШП, 1974. – С. 27; Розенблит С. Я. Допрос / Соломон Яковлевич Розенблит // Криминалистика : [учеб. / под ред. С. А. Голунского]. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1959. – С. 289; Шмидт А. А. Тактика допроса / Александр Андреевич Шмидт // Криминалистика : [учеб. для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина]. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2000. – С. 278; Коновалова В. Е. Допрос :

у стані сильного збудження, страху, стомлення; відсутність або наявність інтересу до події, що спостерігається¹, культурний рівень, розумовий розвиток². Серед суб'єктивних чинників немає більш або менш важливих, кожен із них відповідно до свого місця і значення в конкретному сприйнятті виконує ті функції, що певною мірою зумовлюють правильність і повноту сприйняття або, навпаки, фрагментарність та помилковість. Нерідко ці чинники діють комплексно і у взаємозв'язку, тому не завжди можна встановити вплив того чи іншого чинника і зробити відповідну поправку при оцінці отриманої інформації про сприйняте³.

Слідчим прокуратури, МВС та СБ України було поставлено питання: «Які чинники сприяють виникненню добросовісних помилок під час сприйняття?». Результати наступні. У тому, що на виникнення добросовісних помилок у показаннях свідків впливають об'єктивні чинники, впевнені 89, 2 % респондентів, зокрема, на достовірність сприйняття впливає освітленість об'єкта сприйняття – 31, 2 %; відстань, на якій сприймається об'єкт, – 40, 8 %, швидкість події – 56, 8 %; погодні умови – 13, 2 %; інше – 1, 2 % проанкетованих слідчих. У своїх відповідях 94, 8 % опитаних указали також і на суб'єктивні чинники, серед яких: вважають, що виникненню добросовісних

тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : Консул, 1999. – С. 22–26; Гусаков А. Н. Следственная тактика : [учеб. пособ.] / А. Н. Гусаков, А. А. Филощенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 96; Степанов А. А. Внимание и внимательность / Анатолий Аркадьевич Степанов // Психология : [учеб. пособ. для педаг. инст.] ; под ред. Ковалева А. Г., Степанова А. А., Шабалина С. Н. – М. : Просвещение, 1966. – С. 158.

¹ Белкин Р. С. Тактика допроса / Рафаил Самуилович Белкин // Криминалистика : [учеб. / науч. ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 275; Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ., учеб. изд.] / Александр Рувимович Ратинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 177; Центров Е. Е. Тактика допроса / Евгений Емельянович Центров // Криминалистика : [учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – С. 448.

² Рахунов Р. Д. Свидетельские показания в советском уголовном процессе / Роман Давыдович Рахунов. – М. : Юрид. лит., 1955. – С. 138.

³ Коновалова В. О. Юридична психологія : [акад. курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 227, 228.

помилки сприяє стан органів чуття (глухота, далекозорість, короткозорість, дальтонізм та ін.) – 16, 8 %; емоційний стан очевидця – 62 %; наявність аномалій психіки – 14, 8 %; спрямованість уваги – 33, 6 %; схильність до фантазування – 21, 6 %; інше – 1, 2 % респондентів.

Отже, з огляду на вплив вищезазначених чинників суб'єктивний образ сприйнятого може не відповідати його об'єктивному прообразу, і як наслідок, мають місце ілюзії сприйняття. Ілюзії можуть пояснюватися фізичними явищами. Так, при зануренні предмета у воду, він здається кривим. Однак найчастіше причини ілюзій криються у самій людині, яка сприймає предмети та явища. Ілюзії виникають через перевтому, страх, напружений стан людини в момент сприйняття тощо¹.

Чинниками, що впливають на процес формування показань на стадії запам'ятовування та можуть сприяти виникненню добросовісних помилок, у спеціальній літературі називають такі, як кількість інформації, що запам'ятовується; обстановка, за якої відбувається запам'ятовування (конфліктні ситуації); характер інформації (осмисленість інформації); стан організму; наявність зацікавленості, тип пам'яті, попередній досвід,² види пам'яті,³ навмисний або мимовільний характер запам'ятовування, сила враження, темперамент особи.⁴ Для запам'ятовування інформації має значення, чи існує інтерес до події, що сприймається, та бажання зберегти її у пам'яті, властивості пам'яті свідка,⁵ а також вид пам'яті; наявність

¹ Шавер Б. М. Допрос / Б.М. Шавер // Криминалістика : [учеб.] / А. И. Винберг, Б. М. Шавер. – М. : Юрид. лит., 1950. – С. 174.

² Юридична психологія : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і ф-ів / ред. Андрюсюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.]. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 89–91.

³ У літературі розрізняють: рухову – пам'ять на рухи; емоційна – на переживання; образна – на зорові, слухові, дотикові, нюхові та інші образи; словесно-логічна – на зміст і логіку викладу в словесній формі. (Лебедев И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов : учеб. пособ. / [И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков]. – М. : «Щит-М», 2005. – С. 135, 136).

⁴ Васильев А. Н. Тактика допроса / Александр Николаевич Васильев // Криминалістика : [учеб.]; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 290.

⁵ Яблоков Н. П. Криминалістика в вопросах и ответах : [учеб. пособ.] / Николай Павлович Яблоков – М. : Юрист, 2000. – С. 143.

установки на збереження сприйнятого; час, який пройшов з моменту сприйняття; стан здоров'я, вік, характер особи.¹

Отже, узагальнюючи і аналізуючи вищенаведене, можемо чинники, що впливають на формування показань під час запам'ятовування, поділити на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних слід віднести такі: кількість інформації, що запам'ятовується; характер інформації (осмисленість інформації); час, який пройшов з моменту сприйняття тощо. До суб'єктивних належать такі, як стан організму; наявність зацікавленості під час сприйняття; попередній досвід; тип пам'яті; вікові та професійні особливості пам'яті; мимовільність запам'ятовування; стан здоров'я; сила враження; властивості пам'яті; темперамент; характер; сугестивність; конформність особи тощо.

Розбіжності у показаннях під час відтворення можуть бути наслідком індивідуальних особливостей свідка та його ставлення до сприйнятих об'єктів². До чинників, які можуть сприяти виникненню добросовісних помилок на стадії відтворення, в юридичній літературі відносять такі: обстановка на допиті³, час, що сплинув з моменту сприйняття до відтворення; тип пам'яті; методи запам'ятовування⁴.

Чинники, які впливають на процес відтворення сприйнятої інформації та можуть сприяти появі добросовісних помилок свідків,

¹ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : УЧПЕДГИЗ, 1946. – С. 296; Біленчук П. Д. Криміналістика : [підруч.] / Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атака, 2001. – С. 321.

² Рагинов А. Р. Судебная психология для следователей / Александр Рувимович Рагинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 211.

³ Якуб М. Л. Показания обвиняемого в советском уголовном процессе / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962. – С. 76; Удалова Л. Д. Влияние субъективных факторов на результаты опознания / Лариса Давыдовна Удалова // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 1993. – Вып. 46. – С. 56; Дулов А. В. Стадия оценки хода и результатов следственного действия / Атеист Васильевич Дулов // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Мн., 1971. – Вып. 2. – С. 240; Готов О. М. Звукозапись в уголовном процесс ФРГ / О. М. Готов // Экспертиза при расследовании преступлений. – Вильнюс, 1970. – Вып. 2. – С. 118; Schlieper K.-D. Zur Spezifik der Opfervernehmung bei Vergewaltigungen // Forum der Kriminalistik. – 1984. – № 1. – S. 41, 42.

⁴ Дулов А. В. Судебная психология : [учеб.] / Атеист Васильевич Дулов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Мн. : Вышейш. шк., 1975. – С. 304.

слід також поділити на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних чинників відносимо такі: обстановка під час допиту, час, що сплинув з моменту сприйняття до відтворення, тощо. До суб'єктивних – емоційний стан, рівень інтелектуального розвитку, словникового запасу; темперамент; характер; сугестивність свідка; незрозуміння, незнання явища, яке спостерігалось; стомлення, пригноблений стан; нервові збудження, нервові розлади тощо.

Існує низка чинників, які можуть сприяти появі добросовісних помилок свідків на кожній стадії формування показань. До таких слід віднести: вік, темперамент, емоційність, сугестивність, конформність, схильність до фантазування тощо.

У юридичній літературі запропоновано наступні підстави класифікації чинників, які впливають на формування ідеальних слідів, залежно від: 1) результату впливу (ті, що позитивно впливають, і ті, що негативно впливають); 2) характеру виникнення (придбані та уроджені); 3) часу впливу (тимчасові й постійно діючі); 4) характеру утворення (природні та сформовані у конкретній ситуації (штучні)); 5) стадій формування ідеальних слідів (чинники сприйняття, чинники запам'ятовування, чинники відтворення); 6) характеру впливу (чинники, що роблять вплив на одну зі стадій, дві або всі стадії); 7) джерела виникнення (внутрішні та зовнішні); 8) природи виникнення (природні та сформовані у конкретній ситуації); 9) характеру психічних явищ (утворень) (психічні стани, психічні властивості, психічні процеси); 10) наслідків впливу чинників (чинники, які приводять до часткової адекватності або втраги ідеального сліду)¹.

Дослідження чинників, які сприяють появі добросовісних помилок у показаннях свідків, є важливим етапом при з'ясуванні причин, що породжують дане негативне явище. Слід наголосити, що чинники та причини не є тотожними поняттями. Причиною є

¹ Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / Д. В. Затенацький. – Х. – 2008. – С. 8.

явище, яке безпосередньо зумовлює, породжує інші явища¹. Важливою ознакою причини є їх безпосередній зв'язок із виникненням добросовісних помилок у показаннях свідків. Явище, яке впливає на цей процес опосередковано, не можна вважати його причиною, воно є лише чинником, який сприятиме появі добросовісних помилок свідків.

Уже на початку ХХ ст. були зроблені перші спроби виокремити причини добросовісних помилок у показаннях допитуваних, до їх числа віднесли погане спостереження, посилену фантазію, навіювання, вплив запитань слідчого².

Деякі автори причини добросовісних помилок пов'язують із недоліками під час формування показань: повнотою сприйняття³, особливостями запам'ятовування, невмінням відтворити сприйняте, неправильним тлумаченням слідчим показань, неточністю протокольного запису⁴.

На сьогодні деякими вченими також зроблена спроба виокремити певні причини добросовісних помилок у показаннях свідків, але дані наукові напрацювання потребують уточнення та вдосконалення. Так, М. Л. Якуб зазначає, що причинами добросовісних помилок можуть бути: а) несприятливі умови (фізичні) сприйняття; б) фізичні та психологічні вади свідка та його стан; в) вибірковість, властива сприйняттю та пам'яті, упередженість,

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – С. 1140.

² Гольдовський О. Психологія свідельських показань / Онисим Гольдовський // Судебное обозрение. – СПб., 1904. – № 16. – С. 337.

³ Петелин Б. Я. Допрос свидетелей и потерпевших о субъективных обстоятельствах совершения преступления / Борис Яковлевич Петелин // Сов. юстиция. – 1989. – № 2. – С. 18, 19; Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Николай Иванович Порубов. – [3-е изд. перераб.]. – Мн. : Вышэйш. шк., 1978. – С. 11; Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Лев Ефимович Ароцкер. – М. : Юрид. лит., 1969. – С. 82.

⁴ Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Николай Иванович Порубов. – [3-е изд. перераб.]. – Мн. : Вышэйш. шк., 1978. – С. 11; Винберг А. И. Вопросы криминалистики в зарубежных социалистических странах / Абрам Ильич Винберг. – М. : ВНИИ МООП, 1966. – С. 135; Ратинов А. Р. Юридическая психология и проблемы борьбы с преступностью / Александр Рувимович Ратинов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1983. – Вып. 38. – С. 45, 46.

однобічність ставлення до тих чи інших об'єктів, зумовлена спрямованістю особи, її установкою чи іншими причинами; г) підміна достовірного звичайним (звичним уявленням), домисли, фантазування та, зокрема, відтворення за його рахунок прогалин сприйняття та пам'яті; д) навіювання, зокрема під час допиту; е) емоційна реакція на кримінальне правопорушення, на поведінку або стан причетних до нього осіб та на інші обставини, що сприяють кримінальному правопорушенню¹. Вчений запропонував досить детальний перелік причин добросовісних помилок, але кожна класифікація повинна мати відповідні підстави поділу на складові, оскільки без систематизації видів за належними підставами класифікація не утворюється. Наведений перелік причин, що сприяють виникненню добросовісних помилок у показаннях допитуваних, не дає загального уявлення про всі причини, які можуть виникнути на різних стадіях формування показань. Відсутність ґрунтовного упорядкування ускладнює з'ясування даного складного явища, і своєчасне використання тактичних прийомів, спрямованих на діагностику, виявлення та нейтралізацію таких добросовісних помилок у показаннях свідків.

Спірною, на нашу думку, є точка зору деяких учених, які причини добросовісних помилок поділяють на такі групи: 1) помилки у сприйнятті, запам'ятовуванні, відтворенні сприйнятого, недоліки органів чуття (короткозорість, дефекти органів слуху тощо); 2) несприятливий фізичний або психічний стан у момент надання показань (хвилювання, страх, утомленість, розгубленість, пригніченість)². Перша група причин добросовісних помилок викликає певні сумніви. З огляду на те, що причина – явище,

¹ Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде I –й инстанции) / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во МГУ. 1968. – С. 81.

² Руководство для следователей / [под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова]. – М. : ИНФРА-М, 1998. – С. 320; Ковтуненко Л. П. Ситуації допиту осіб, що вчинили злочини у сфері господарської діяльності // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 5-6 жовт. 2005 р. / Голов. ред. В. В. Сташис – Х. : Кроссруд, 2006. – С. 198.

яке зумовлює або породжує інше явище¹, то можемо констатувати, що самі причини не можуть породжувати і себе, добросовісні помилки сприйняття, запам'ятовування та відтворення слід вважати не причинами добросовісних помилок свідків, а їх видами. Не можна повною мірою погодитися і з другою групою причин добросовісних помилок. Неприятливий фізичний і психічний стан може мати місце не лише під час надання показань, як визначають вчені, а й на попередніх стадіях формування показань допитуваного: під час сприйняття та запам'ятовування сприйнятої інформації.

Інший науковець, К. І. Сотонін, виокремлює причини добросовісних помилок згідно із послідовністю розвитку формування показань: 1) неточність сприйняття (включаючи неправильний опис); 2) неточність тлумачення (розуміння) сприйнятого; 3) неточність пам'яті; 4) сугестивність (окремий випадок неточності пам'яті), вплив чуток². Наведена класифікація є однією з перших спроб розділити причини добросовісних помилок залежно від стадій формування показань, хоча автором прямо й не вказана підстава класифікації. Зазначена позиція автора має й певні недоліки. Так, К. І. Сотонін при класифікації не враховує третьої стадії формування показань – відтворення, тоді як саме на цій стадії формування показань існує велика ймовірність виникнення добросовісних помилок, оскільки останні можуть виникати не лише під час повідомлення показань допитуваним, але під час розуміння показань слідчим.

Спірною є точка зору О. Бондаренко і С. Сафронова, які вважають, що однією з причин добросовісних помилок є бажання свідка або потерпілого залишитися під захистом Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які приймають участь у кримінальному судочинстві»³, як наслідок, виникають такі помилки,

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – С. 1140.

² Сотонин К. И. Очерк криминальной психологии / Сотонин К. И. – Казань : Изд-во обл. юрид. курсов, 1925. – Вып. 2. – С. 32.

³ Про забезпечення безпеки осіб, які приймають участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 24 лип. 2004 р. № 1868-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

як: повне або часткове перекручення фактів, висловлення своїх припущень у категоричній формі, заповнення прогалін пам'яті суб'єктивними умовиводами¹. Однак ця теза науковцями не обґрунтовується. На нашу думку, з вищенаведеним твердженням важко погодитися, оскільки значна кількість добросовісних помилок виникає на стадії сприйняття події кримінального правопорушення, а під час допиту добросовісні свідки впевнені, що дають показання, які відповідають реальним обставинам кримінального провадження.

Класифікація причин добросовісних помилок у показаннях свідків повинна сприяти пізнанню їх сутності в усіх різновидах, визначенню закономірностей у зв'язках між ними, встановленню їх властивостей та ознак. Підставою класифікації має бути певна об'єктивна закономірність, яка дозволяла б поділити причини добросовісних помилок на ті чи інші види, віднести до певної групи.

На наше переконання, причини виникнення добросовісних помилок слід класифікувати залежно від стадій формування показань, на яких вони впливають на сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації щодо події кримінального правопорушення.

З огляду на те, що під час зорового сприйняття події кримінального правопорушення нами було виокремлено такі види добросовісних помилок, як помилки сприйняття розміру, форми, руху, простору та кольору, доцільно розглянути причини виникнення цих видів добросовісних помилок свідків. Так, психологами встановлено, що причинами помилок сприйняття розміру (ілюзії Мюллера-Лайєра) є вплив минулого досвіду, який навчив нас очікувати, що деякі форми знаходяться далеко, а інші близько². Апперцепція також виступає причиною добросовісних

¹ Бондаренко О. Забезпечення безпеки суб'єктів кримінального судочинства / О. Бондаренко, С. Сафонов // *Право України*. – 1999. – № 1. – С. 123.

² Солсо Р. Когнитивная психология / Роберт Солсо. – [6-е изд.]. – СПб. : Питер, 2006. – С. 96; Котов Д. П. Установление следователем обстоятельств, имеющих психологическую природу / Дмитрий Петрович Котов. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1987. – С. 85.

помилку при сприйнятті простору щодо віддаленості та глибини¹. Помилки під час сприйняття кольору можуть мати місце через контрастність освітленості, зміну фону тощо. Наведене стосується лише зміни певних відтінків кольору, сам же колір має таку властивість, як константність², через яку він під впливом освітлення різного за яскравістю та кольором світла не змінюється. Таким чином, під час допиту свідків зі здоровим зором добросовісні помилки при сприйнятті кольору можуть стосуватися лише його відтінків. Вчасне ж з'ясування слідчим наявності зорових аномалій у свідка, таких як амбліопія³, страбізм (косоокість), який є формою амбліопії; трихроматизм, дихроматизм та монохроматизм (види дальтонізму)⁴, дозволить своєчасно встановити достовірну інформацію у кримінальному провадженні. Причинами перекрученого сприйняття руху є помилкове сприйняття рухливої активності або помилкове її тлумачення⁵.

Кожна окрема ілюзія пов'язана з декількома різними причинами, частина яких визначається структурою ока та нейронними процесами, що відбуваються на сітчатці, а частина – когнітивними чинниками більш високого рівня, що включають логічні умовиводи та попередній досвід. Так, психологи виокремлюють два рівні механізму перекручення, кожен з яких має вплив на помилкове сприйняття: оптико-ретинальний (або структурний) та когнітивний. В основі першого лежать анатомічні або фізіологічні (тобто структурні) механізми зорової системи, до числа другого належать минулий досвід, навички та увага⁶.

Іншим видом сприйняття виступає слухове, під час якого помилки можуть виникати через наявність у свідка патології (глухоти

¹ Шиффман Х. Р. Опущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.] – СПб. : Питер, 2003. – С. 386.

² Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 224.

³ Амбліопія – (від греч. *amblyopia*) – ослаблене око.

⁴ Шиффман Х. Р. Опущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.] – СПб. : Питер, 2003. – С. 486.

⁵ Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 322.

⁶ Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 432–436.

або зниження) слуху, а також може мати місце один із видів патології аудіальної системи: шум у вухах, пресбіакузис¹, кондуктивне² або сенсоневральне³ зниження слуху, яке є наслідком впливу шуму. Так, слідчий під час з'ясування обставин кримінального провадження повинен пам'ятати, що при слуховому сприйнятті у свідка може мати місце втома слуху⁴ та аудіальна адаптація⁵. Крім того, помилки під час слухового сприйняття можуть стосуватися локалізації звуку, а саме здатності визначити напрямок, з якого надходить звук.

При сприйнятті смаку щодо таких смакових властивостей, як солоне, кисле, солодке та гірке, причинами помилок може стати контрастність сприйняття смаку. Помилки у свідків при цьому можуть виникати через адаптаційні наслідки⁶. Адаптація до певного смаку може вплинути на сприйняття будь-якого іншого смаку, якщо свідок буде сприймати його безпосередньо після того, як адаптація відбулася. Так, адаптація до кофеїну (гіркокого смаку) приводить до того, що чиста вода сприймається солодкою⁷. Причинами помилкового сприйняття смаку є наявність у свідка однієї із таких хвороб, як: агеvзія (втрата смакового сприйняття); гіпогевзія (зниження здатності сприймати смак); гіпергевзія (підвищена смакова чутливість) та фантогевзія (відчуття певного смаку – солодкого, кислого, солоного, металевого за відсутності реального стимулювання порожнини рота); а також незбалансована

¹ Пресбіакузис (від грец слів presbus – «старий», та «akousis – «слух») - зниження слуху через старість.

² Кондуктивне зниження слуху – результат зниження чутливості структур аудіальної системи, і в першу чергу – зовнішнього слухового каналу, барабанної перегородки або слухових кісточок.

³ Сенсоневральне зниження слуху – результат дисфункції або травми слухового нерва

⁴ Під втомою слуху психологи розуміють тимчасове зниження чутливості до звуків, що має місце безпосередньо після інтенсивних звуків; адаптацією ж є зниження чутливості до якогось звуку, що настає після тривалої стимуляції останнім. (Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – С. 558, 559).

⁵ Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 558, 559.

⁶ Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 729.

⁷ Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 729.

не харчування, лікарські препарати, травми голови і загальні вікові зміни організму¹. Як ілюстрацію В. О. Коновалова наводить такий приклад. Група штукатурів після закінчення праці на будівництві вирішила випити горілки. Один із робітників, повертаючись до своїх товаришів з придбаною горілкою, побачив пляшку, наповнену прозорою рідиною. Робітник скуштував вміст пляшки – він здався йому схожим на горілку. Вирішивши придбану горілку залишити собі, він віддав товаришам знайдену пляшку. Останні почали розпивати її вміст, але завагались, чи горілка це. Коли робітники впевнились, що в пляшці знаходиться не горілка, було вже пізно: усі відчували дискомфорт та зрозуміли, що отруїлися. Лабораторний аналіз виявив, що пляшці була отруйна речовина. Обвинувачений під час допиту стверджував, що пляшка була наповнена горілкою. Слідчий, перевіряючи показання обвинуваченого, призначив експертизу з метою встановлення істинності смакових відчуттів обвинуваченого. У результаті експертизи виявилось, що обвинувачений хворий, це й змінило його смакові відчуття. Обвинувачення було знято².

Помилки під час сприйняття запаху можуть виникати через наявність у свідка хвороби нюхової системи, а саме: аноксемії (неможливості сприймати запахи), гипосмії (пониженої чутливості до запахів), гіперосмії (підвищеної чутливості), дизосмії (паросмії), коли людина відчуває неприємний запах, тоді як насправді запах приємний) або фантосмії (відчуття запаху, коли він відсутній)³. Причиною добросовісних помилок під час сприйняття запаху, як і смаку є адаптація. Причинами ж виникнення помилки сприйняття на дотик у свідків щодо відчуття тиску, температури та болю є адаптація і контраст сприйняття⁴.

¹ Шиффман Х. Р. Вказ. праця. – С. 729.

² Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Валнярчук Н. Н., 2006. – С. 23.

³ Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – С. 744.

⁴ Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2006. – С. 208, 209; Медицинская психология : конспект лекций / [сост. С. Л. Соловьева]. – М., СПб. : Сова, 2004. – 156 с.

Добросовісні помилки під час сприйняття місця події виникають як через фізіологічні захворювання органів чуття, так і патопсихологічні синдроми. Сприйняття хворого характеризується звуженням (ендогенний депресивний синдром) або навпаки, розширенням (ендогенний маніакальний синдром) об'єму; може спостерігатися сприйняття без об'єкта (шизофренія). Уважність осіб з аномаліями психіки характеризується нестійкістю концентрації, їм характерна низька «переключаємість» уваги (її ригідність) або висока непродуктивна «переключаємість» (лабільність). Хворим на епілепсію притаманний деталізуючий тип сприйняття. Особи описують незначні деталі, у той же час не можуть виокремити ціле через зниження рівня процесів узагальнення¹.

Психологічний і фізіологічний стан свідка грає важливу роль при сприйнятті події кримінального правопорушення і може стати причиною добросовісних помилок. При фізичній та емоційній перевтомі з'являється підвищена чутливість до зовнішніх подразників (гіперстезія). Денне світло засліплює, колір оточуючих предметів сприймається надзвичайно яскраво; звуки приголомшують, хлопок від закриття дверей сприймається як постріл; запахи сприймаються гостро; загострюється й дотикове сприйняття, все, що торкаються тіла сприймаються шорстким та грубим. Усі ці перекручення під час сприйняття є гіперстезією. І, навпаки, зниження чутливості до зовнішніх подразників – гіпостезією².

Сприйняття події кримінального правопорушення є емоційно насиченим процесом, а емоції не завжди позитивно впливають на достовірне її відображення у пам'яті свідка. Кримінальне правопорушення завжди носить протиправний та суспільно небезпечний характер, а отже, під час спостереження події кримінального правопорушення у свідка цілком природно виникає почуття страху, яке може

¹ Медицинская психология : конспект лекций / [сост. С. Л. Соловьёва]. – М., СПб. : Сова, 2004. – С. 28–94.

² Радугин А. А. Психология : [учеб. пособ. для высш. учеб. завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 146.

породити добросовісні помилки¹. Страх не лише притупляє пам'ять, й негативно діє на психіку людини, на її інтелектуальну діяльність, перешкоджає правильній оцінці обстановки, робить людину доступнішою до небажаних впливів². Страх підвищує схильність особи до навіювання, яке тією чи іншою мірою властиве кожному³.

Передумовою виникнення добросовісних помилок може бути й емоційний стрес⁴. У такому стані порушується процес проведення складних інтелектуальних та розумових операцій. Виникають добросовісні помилки, знижується сконцентрованість, з'являються складнощі у розумінні ситуації в цілому⁵. Саме під час стресу можливі помилки сприйняття, мислення, пам'яті, поява незвичних реакцій на різні подразники⁶.

Причини перекручень під час сприйняття мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. До об'єктивних причин виникнення перекручень відносять: відсутність контрастності між предметом та фоном, ефект іррадіації (світлі предмети сприймаються більшими порівняно з темними). Наприклад, білий квадрат на чорному фоні буде сприйматися більшим. Однакові за діаметром кола, оточені колами різними за діаметром, сприймаються також різними. Паралельні лінії, які пересічені лініями, що пересікаються у центрі, сприймаються непаралельними. До причин суб'єктивного характеру слід віднести адаптацію аналізаторів, втому рецепторного механізму тощо⁷.

¹ Каневский Л. Л. Тактика допроса свидетелей по делам несовершеннолетних / Лев Львович Каневский // Теоретические проблемы криминалистической тактики. – Свердловск : Изд-во Уральск. ун-та, 1981. – С. 105.

² Как избежать пытки : психология допроса и защита граждан / [авт.-сост. Петр Баренбойм]. – [4-е изд., стер.]. – М. : Юстицинформ, 2004. – С. 22.

³ Вказ. праця. – С. 23.

⁴ Емоційний стрес - афективні переживання, що ведуть до несприятливих змін в організмі людини (Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України : [наук.-практ. посіб. / О. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, О. В. Тимченко, В. С. Христенко]. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. – С. 36.

⁵ Козляковський П. А. Юридична психологія : [навч. посіб.] / П. А. Козляковський, А. П. Козляковський. – Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2006. – С. 261.

⁶ Волков В. Н. Юридическая психология : [учеб. пособ.] / В. Н. Волков, С. И. Янаев. – М. : Шйт-М, 2003. – С. 64.

⁷ Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юристь, 2002. – С. 104.

Забування, що є видом добросовісних помилок запам'ятовування, зумовлене цілою низкою причин, серед яких провідну роль відіграє інтерференція (погіршене збереження матеріалу, що запам'ятовується, у результаті нашарування іншого матеріалу)¹, як наслідок, мають місце такі добросовісні помилки, як «фантастичні нашарування». Забуванню сприяють нові враження, напружена розумова робота, важливі події в особистому житті тощо, а отже, виникає небезпека змішання та підміни сприйнятої інформації відомостями, почерпнутими з інших джерел (розмов, чуток тощо)². Так, Н. І. Гаврилова зазначає, що людина з підвищеною сугестивністю намагається пригадати події, що знаходяться в якомусь зв'язку з кримінальним правопорушенням, і часом згадує чуте по радіо або прочитане в газеті так реально і чітко, що ці повідомлення приймають форму реальних переживань. Свідок не може точно відокремити свої особисті сприйняття від даних, отриманих з інших джерел. Таким чином, утворюється «ретроактивна ілюзія»³.

Іншими формами забування є помилкове пригадування або упізнання, коли забування проявляється не у втраті чіткості та яскравості сприйнятого, а в істотній невідповідності пригаданого дійсно сприйнятому. Основною причиною подібного явища є те, що в процесі забування слабшають випадкові зв'язки у часі,

¹ Амнезія – це порушення пам'яті з втратою можливості фіксувати, зберігати і відтворювати набуті знання. Причиною її є: черепно-мозкова травма, психічні та інфекційні захворювання, отруєння, епілепсія тощо. У психології виділяють ретроградну (людина забуває нещодавні події, але пам'ятає те, що відбувалося в далекому минулому) та антероградну амнезію (людина має короткочасну і тривалу пам'ять, але не може вводити нову інформацію у тривалу пам'ять). Виділяють також загальну і часткову амнезію. До загальної належить: тимчасова (від кількох хвилин до кількох років), періодична (то зникає, то з'являється), прогресуюча (тривалий процес втрати пам'яті до повного її стирання), уроджена. (Дубравська Д. М. Основи психології: [навч. посіб.] / Дося Михайлівна Дубравська. – Л.: Світ, 2001. – С. 110–111; Психологія: [учеб. пособ. для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина]. – М.: Просвещение, 1966. – С. 185.).

² Криміналістика: [учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2007. – С. 449, 450.

³ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова: [метод. пособ.]; под ред. А. Р. Ратинова. – М.: ВНИИП, 1983. – С. 66.

і замість них на перший план виступають істотні, внутрішні відносини речей (логічні зв'язки, подібність речей тощо), які не завжди збігаються зі зв'язками у часі¹.

Слідчим прокуратури, МВС та СБ України було поставлене питання: «Які причини виникнення добросовісних помилок під час запам'ятовування?» На мимовільний характер запам'ятовування (відсутність мети запам'ятати певну інформацію) вказали 68 % опитаних; на той факт, що добросовісні помилки виникають через те, що прогалини сприйняття заповнюються нашаруваннями фантастичного характеру, вказали 18, 8 %; навіювання з боку зацікавлених осіб зазначили 21, 2 % слідчих, конформність свідка (прийняття позиції інших осіб) – 14, 8 %; 2, 4 % зазначили інше.

Причинами забування можуть стати різні захворювання, серед яких часто зустрічається амнезія, що виникає через старість, для неї характерно забування власних імен, їх змішання. Факти нещодавнього минулого забуваються частіше, тоді як факти далекого минулого зберігаються у пам'яті досить довго. Ретроградною амнезією хворіють особи, які пережили фізичні травми (наприклад, струс мозку). Людина, яка страждає на таке захворювання, забуває факти, які безпосередньо передували травмі, а потім все більш віддалені факти. Порушення пам'яті можуть відбуватися у двох основних формах: ретроградній амнезії (порушення пам'яті на події, що передували захворюванню) та антероградній амнезії (порушення пам'яті на події, що відбулися після захворювання)².

Перевтому супроводжує таке явище, як парамнезія – обман пам'яті. Парамнезія буває у формі: 1) псевдоремінісценції (ілюзії пам'яті); 2) *déjà vu* – виникнення уяви повторного сприйняття тих явищ, які у дійсності сприймаються вперше; 3) різних конфабуляцій –

¹ Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2006. – С. 273–275.

² Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – С. 175.

перекрученого пригадування. Змістом конфабуляцій можуть бути не лише вигадані події, й дійсні події, які перенесені у інший час (криптомнезія)¹.

Окрім фізіологічних захворювань, породжувати добросовісні помилки під час запам'ятовування можуть й психічні аномалії свідків. Так, при патопсихологічному синдромі пам'ять характеризується зменшенням об'єму оперативної пам'яті, яка обслуговує діяльність особи. До того ж мають місце особливості короткострокової та довгострокової пам'яті. Для короткострокової пам'яті типовий малий об'єм та хаотичний профіль запам'ятовування (конфабуляціями). Довгострокова пам'ять також характеризується зниженим об'ємом запам'ятовування та помилковим відтворенням сприйнятого. У хворих на олігофренічний патопсихологічний синдром механічна пам'ять більш розвинута, ніж опосередкована. Краще запам'ятовуються зовнішні ознаки предметів та явищ у їх випадковому поєднанні, але внутрішні логічні зв'язки запам'ятовуються погано. Пам'ять хворих на ендогенно-органічний синдром (епілепсію) характеризується порушенням операційного, динамічного, менше мотиваційного компонентів процесу запам'ятовування. Спостерігаються помилки при довільній репродукції (концентрація уваги на утриманні в пам'яті якогось слова тягне за собою погіршення здатності довільної репродукції). Змістовна пам'ять страждає менше, ніж механічне запам'ятовування. Довгострокова пам'ять порушується мало². Дослідження, що проведені психологом Д. М. Рамендик шляхом експериментів, показали, що у хворих на епілепсію у стадії ремісії стає значно нижчим рівень образної та змістовної пам'яті, що відповідає їх клінічному стану³, хоча хворі активно компенсували це завдяки посиленому використанню більш

¹ Еникеев М. И. Вказ. праця. – С. 176.

² Медицинская психология : конспект лекций / [сост. С. Л. Соловьева]. – М., СПб. : Сова, 2004. – С. 28–118.

³ Максимова Э. Л. Психопатология при эпилепсии / Э. Л. Максимова // Современная психиатрия. – 1998. – № 5. – С. 12–36.

простої, безпосередньої вербальної пам'яті¹. Отже, вони легко пригадують почуті слова, але з великою складністю можуть відтворити побачений малюнок та переказати зміст тієї чи іншої розповіді. Хоча є й інша група хворих з патологіями психіки: хворі-ліквідатори аварії на ЧАЕС, хворі на кардіалгію з психосоматичним компонентом, на неврозоподібні розлади, які під час пригадування та відтворення раніше сприйнятої інформації використовують можливості своєї пам'яті в мінімальному обсязі, а суб'єктивно оцінюють її ще нижче². Великий інтерес представляє той факт, що за результатами експериментів не було виявлено статистично значимих розбіжностей між середніми об'ємами усіх видів пам'яті у хворих та здорових. Хоча усі хворі на момент експерименту свою пам'ять вважали дуже поганою³.

Причинами добросовісних помилок на стадії запам'ятовування також можуть бути розлади пам'яті, що характеризуються перенесенням події у часі, різноманітними помилками та обманами пам'яті, які об'єднують загальною назвою «парамнезія»⁴. Розлади пам'яті можуть виникнути внаслідок різних причин: від отримання травматичного пошкодження до амнезії⁵. Доцільно враховувати вікові та професійні особливості пам'яті (механічне запам'ятовування у дітей і стареча забудькуватість тощо)⁶. Також причинами добросовісних помилок під час запам'ятовування є патопсихологічні синдроми, при наявності яких пам'ять у свідків характеризується зменшенням об'єму оперативної пам'яті. Для

¹ Рамендик Д. М. Особенности свойств памяти у людей с различными типами адаптации к патологии психики / Д. М. Рамендик // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 3. – С. 83.

² Рамендик Д. М. Вказ. праця. – С. 83.

³ Рамендик Д. М. Вказ. праця. – С. 83.

⁴ Гапанович Н. Н. Запоминание и сохранение в памяти воспринимаемых образов / Николай Николаевич Гапанович // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – 1977. – Вып. 2. – С. 250.

⁵ Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – СПб. : Питер, 2006. – С. 279.

⁶ Пантелеев И. Ф. Тактика проверки показаний на месте / Илья Федорович Пантелеев // Криминалистика : [учеб. / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селivanова]. – М. : Юрид. лит., 1993. – С. 389.

короткострокової та довгострокової пам'яті характерний малий об'єм запам'ятовування, а також помилкове відтворення (конфабуляція, псевдоремінісценції, криптомнезії) сприйнятої інформації. Загалом у осіб з аномаліями психіки запам'ятовування відбувається хаотично, що спричиняє значні труднощі під час відтворення¹.

Причини добросовісних помилок на стадії відтворення можуть мати різний характер. Так, у слідчих прокуратури, МВС та СБ України було з'ясовано питання: «Які причини виникнення добросовісних помилок під час відтворення показань свідками?» На неправильне тлумачення понять вказали 52, 4 % опитаних; психологічний вплив з боку слідчого – 6, 8 %; неправильне розуміння слідчим показань свідка – 4, 8 %; неточність та помилки під час фіксації показань свідка – 9, 2 %; інше зазначили 4 %.

Під час відтворення події кримінального правопорушення можуть мати місце такі добросовісні помилки допитуваного: лінгвістичні і логічні. Так, причинами лінгвістичних помилок: омонімії – наявність у лінгвістиці такого явища, коли різні поняття визначаються одним і тим же словом², через що відбуваються помилки при тлумаченні понять; скорочення кількості голосних або тривалості їх звучання є причинами фонетичної редукції у показаннях свідків; взаємна ж перестановка звуків або складів у словах породжує метатезу.

Логічні помилки є наслідком порушення логічних законів тождності («тотожність понять самим собі під час будь-якого умовиводу»), суперечності («жодне судження не може бути одночасно істинним та неправдивим»), виключення третього («для довільного висловлення або воно саме, або його заперечення істинне»), достатньої підстави («всьяке судження, що приймається, має бути належним чином обґрунтоване»)³.

¹ Медицинская психология / [сост. С. Л. Соловьева]. – М., СПб. : Сова, 2004. – С. 33.

² Горский Д. П. Краткий словарь по логике / Д. П. Горский, А. А. Ивин, А. Л. Никифоров ; под ред. Д. П. Горского. – М. : Просвещение, 1991. – С. 142.

³ Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев и др.] – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 322.

Причиною виникнення добросовісних помилок у показаннях свідків є навіювання¹, яке може мати місце як на стадії запам'ятовування, так і на стадії відтворення збереженої інформації. Небезпека навіювання особливо підвищується, коли сприйняття було неповним, коли у пам'яті свідка присутні численні прогалини, коли свідок схильний до впливу з боку сторонніх осіб у силу своїх індивідуальних особливостей. Небезпека навіювання буде тим більше, чим більш фрагментарним і неповним було сприйняття, чим численніші пропуски у пам'яті².

На сьогодні виділяють три види сугестії залежно від стадії формування показань, на якій був здійснений сугестивний вплив: 1) здійснений до сприйняття події (передрецептивна сугестія); 2) здійснений під час сприйняття (сугестія рецептивна); 3) спрямований на подію, сприйняту в минулому (пострецептивна сугестія)³.

Джерелом навіювання може бути додаткова інформація – повідомлення про кримінальне правопорушення у газетах, по радіо та телебаченню, які не завжди є достовірними. Про вплив «друкарського слова» на достовірність показань свідків звертали увагу ще у першій третині ХХ століття⁴. Також про сугестивний вплив газет також згадують О. Р. Ратинов, Н. І. Гаврилова, Г. Г. Доспулов, Ш. М. Можитов та інші⁵.

¹ Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде I –й инстанции) / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – С. 77.

² Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / Александр Рувимович Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001 – С. 213–222.

³ Эминов В. Е. Экспериментальные исследования некоторых факторов, влияющих на достоверность свидетельских показаний / В. Е. Эминов, Н. И. Гаврилова, Т. В. Сараль // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1974. – Вып. 21. – С. 137.

⁴ Брусилловский А. Е. Судебно-психологическая экспертиза. Ее предмет, методика, пределы / Брусилловский А. Е. – Л. : Юрид. изд-во, 1929. – С. 50; Внуков В. Психология и психопатология свидетельских показаний малолетних и несовершеннолетних / В. Внуков, А. Брусилловский. – Л. : Юрид. изд-во Наркомюста СССР, 1929. – С. 92.

⁵ Ратинов А. Р. Экспериментальные исследования психологии свидетельских показаний (вопросы методики) / А. Р. Ратинов, Н. И. Гаврилова // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1977. – Вып. 27. – С. 78–80; Доспулов Г. Г. Психология показаний свидетелей и потерпевших / Г. Г. Доспулов, Ш. М. Можитов. – Алма-Ата : Наука, 1975. – С. 173.

Під час відтворення причиною добросовісних помилок свідків можуть стати запитання, що ставляться слідчим. На сьогодні ч. 6 ст. 352 КПК України забороняє під час прямого допиту ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (навідні запитання). На безспірний сугестивний вплив навідних запитань вказували багато дослідників¹. Про експериментальне дослідження цієї проблеми писали О. Р. Ратинов та Н. І. Гаврилова².

Незважаючи на те, що в юридичній літературі зазначається, що сугестивний вплив здійснює не лише форма запитання, й момент, коли воно було поставлене³. На нашу думку, проводити допит свідків без постановки запитань неможливо. Високий ступінь навіюваності міститься в інтонації голосу, жестах та міміці слідчого⁴. Тому під час допиту слідчому доцільно утриматися від вираження словом, жестом або мімікою свого ставлення до інформативного змісту показань допитуваного.

Достовірність показань свідків залежить від часу, який сплинув з моменту сприйняття події. Психологами та юристами неодноразово

¹ Доспулов Г. Г. Психология показаний свидетелей и потерпевших / Г. Г. Доспулов, Ш. М. Можитов. – Алма-Ата : Наука, 1975. – С. 178; Павлов Н. Е. Долг свидетеля / Павлов Н. Е. – М. : Сов. Россия, 1989. – С. 120; Подголин Е. Устная речь следователя при звукозаписи допроса и очной ставке / Евгений Подголин // Соц. законность. – 1981. – № 12. – С. 38; Ратинов А. Р. Использование данных психологии в буржуазной криминалистике / А. Р. Ратинов, Н. И. Гаврилова // Вопросы криминалистики. – М. : Юриздат, 1964. – № 11. – С. 151–154; Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИШП, 1983. – С. 101–105.

² Ратинов А. Р. Экспериментальные исследования психологи свидетельских показаний (вопросы методики) / А. Р. Ратинов, Н. И. Гаврилова // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1977. – Вып. 27. – С. 71–90.; Гуковская Н. И. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних / Гуковская Н. И., Долгова А. И., Миньковская Г. М. – М. : Юрид. лит., 1974. – 208 с.; Елистратов А. И. К вопросу о достоверности свидетельских показаний (опыты А. Бинэ и В. Штерна) : [науч. изд.] / А. И. Елистратов, А. В. Завадский. – Казань : Тип. Импер. ун-та, 1903. – 53 с.

³ Ратинов А. Р. Использование данных психологии в буржуазной криминалистике / А. Р. Ратинов, Н. И. Гаврилова // Вопросы криминалистики. – М. : Юриздат, 1964. – № 11. – С. 154.

⁴ Комарков В. С. Тактика допроса : [учеб. пособ.] / Владимир Семенович Комарков. – Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1975. – С. 52.

робилися спроби визначити вплив тривалості часового інтервалу на повноту і достовірність показань свідків. Дослідження показали, що лише протягом трьох тижнів інформація зберігається без змін. Характерно, що помилки, допущені на першому допиті, зберігаються і в наступних показаннях. Доведено, що матеріал, відтворений на першому допиті, може нашаровуватися на реальне сприйняття і свідок стає не спроможним розрізнити їх. А отже, перекручення, що виникли на більш ранніх стадіях слідства, можуть повторюватися під час наступних допитів, вони достатньо міцно пов'язані з матеріалом, який, на думку свідка, є частиною його дійсного сприйняття. Тому для того, щоб уникнути механічного повторення попередніх показань, слідчий не повинен починати повторний допит, запитуючи, чи підтверджує свідок показання, що дав раніше¹.

Проведений аналіз причин добросовісних помилок у показаннях свідків дозволяє запропонувати наступну їх класифікацію.

Залежно від стадії формування показань: а) причини добросовісних помилок на стадії сприйняття: адаптація; контрастність; фізіологічні захворювання, психологічні аномалії, емоційний стрес; психологічні та фізіологічні стани під час сприйняття; б) причини добросовісних помилок на стадії запам'ятовування: інтерференція (погіршене збереження матеріалу, що запам'ятовується, у результаті накладення іншого матеріалу); розлади пам'яті; психіатричні захворювання; навіювання; в) причини добросовісних помилок на стадії відтворення: використання у мовних конструкціях омонімів; скорочення кількості голосних або тривалості їх звучання; взаємна перестановка звуків або складів у словах; порушення логічних законів: тотожності («тотожність понять самим собі під час будь-якого умовиводу»), суперечності («жодне судження не може бути одночасно істинним та неправдивим»), виключення третього («для довільного висловлення або воно саме, або його заперечення істинне»), достатньої

¹ Как избежать пытки : психология допроса и защита граждан / [авт.-сост. Петр Баренбойм]. – 4-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2004. – С. 53, 54.

підстави («всяке судження, що приймається, має бути належним чином обґрунтоване»).

Залежно від сталості причин: а) постійні; б) тимчасові.

Залежно від природи походження: а) вроджені; б) що виникли під час сприйняття події кримінального правопорушення.

Залежно від джерела походження: а) зовнішні; б) внутрішні.

Залежно від характеру добросовісних помилок: а) об'єктивні; б) суб'єктивні.

Таким чином, зазначені підстави класифікації причин добросовісних помилок допоможуть пізнанню даного складного явища й додадуть певних можливостей розумінню їх різновидів у показаннях свідків.

Усі стадії формування показань свідків взаємопов'язані та взаємозалежні, а отже, й причини, що породжують добросовісні помилки у показаннях свідків, мають взаємозалежність та взаємозв'язок.

Так, можливо визначити такі ситуації формування показань:

1) сприйняття інформації на місці події без добросовісних помилок → запам'ятовування інформації без добросовісних помилок → відтворення інформації без добросовісних помилок = достовірні показання;

2) сприйняття інформації на місці події без добросовісних помилок → запам'ятовування інформації без добросовісних помилок → відтворення інформації з наявністю добросовісних помилок = недостовірні показання;

3) сприйняття інформації на місці події без добросовісних помилок → запам'ятовування інформації з допущенням добросовісних помилок → відтворення інформації з допущенням добросовісних помилок = недостовірні показання;

4) сприйняття інформації на місці події з допущенням добросовісних помилок → запам'ятовування інформації з допущенням добросовісних помилок → відтворення інформації з допущенням добросовісних помилок = недостовірні показання.

Причини добросовісних помилок на стадії запам'ятовування породжують добросовісні помилки на стадії відтворення інформації;

причини добросовісних помилок на стадії сприйняття зумовлюють наявність помилок на стадіях запам'ятовування та відтворення. Отже, якщо свідки припускаються добросовісних помилок через різні причини на ранніх стадіях формування показань, то вони залишаються і на наступних стадіях. Отже ці причини можна вважати причинами добросовісних помилок на кожній наступній стадії.

Ефективність розслідування кримінальних правопорушень визначається вчасним виявленням помилок у показаннях допитуваних, що стає можливим лише за умови з'ясування причин їх виникнення.

СИСТЕМА ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ, СПРЯМОВАНИХ НА ВИЯВЛЕННЯ ТА НЕЙТРАЛІЗАЦІЮ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК

§ 1. Діагностика та виявлення добросовісних помилок під час допиту

Розслідування традиційно розглядається як пізнавальний процес, спрямований на з'ясування обставин події кримінального правопорушення¹. Оптимізація діяльності досудового слідства потребує активного застосування різноманітних пізнавальних засобів, серед яких значне місце посідають алгоритмічні схеми.

Проблемам дослідження добросовісних помилок у показаннях допитуваних присвячено велика кількість наукових праць². Однак

¹ Коновалова В. О. Юридична психологія : [академ. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 139–142.

² Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИП, 1983. – 136 с.; Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення та подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / О. Я. Переверза. – Х., 2000. – 19 с.; Полстовалов О. В. Криминалистическая конфликтология : современные нравственные и психологические проблемы : [моногр.] / Олег Владимирович Полстовалов. – Уфа : РИО БашГУ, 2002. – 152 с.; Щербич Л. А. Тактико-психологические особенности допроса добросовестно заблуждающихся свидетелей и потерпевших / Л. А. Щербич // Вест. криминалистики. – М. : Спарк, 2007. – Вып. 4 (24). – С. 97–100.

алгоритм діагностики та виявлення добросовісних помилок й тепер залишається невизначеним. Хоча деякими науковцями наголошується, що побудова алгоритму допиту при добросовісній помилці з боку допитуваної особи має суттєве значення у процесі розслідування кримінальних правопорушень¹.

Обрання цього напрямку наукового пошуку викликано тим, що у більшості випадків кримінальні правопорушення не розкриваються через невміння слідчого одержувати, виявляти, оцінювати та використовувати інформацію, що надходить від свідків². Їх показання являють собою словесний опис образів і динамічних уявлень. Такий опис події та сама подія можуть повністю не збігатися. Одні й ті самі слова, фрази, повідомлені різними людьми, можуть мати різні зміст і наповнення. З'ясування того, що дійсно міститься за повідомленням, що мається на увазі під певним поняттям, терміном, й становить головну мету пізнавальної діяльності слідчого під час допиту³.

Під час діагностики мислення слідчого проходить шлях від явища до його сутності, від наслідків – до їх причин, від відображення – до аналізу їх ідентифікаційних можливостей⁴. Дослідження ж діагностики добросовісних помилок у показаннях допитуваного зумовлено тим, що показання учасників процесу є насамперед суб'єктивним відображенням об'єктивної дійсності, і припускає його залежність від індивідуальних особливостей сприйняття, пам'яті, сугестивності, зацікавленості допитуваного тощо. Тому важливим завданням слідчого є встановлення достовірних показань, відокремлення від них неточної, неповної, перекрученої або помилкової інформації. На сьогодні відсутня логічно

¹ Соколенко М. О. Ситуаційна зумовленість побудови алгоритмів допиту / М. О. Соколенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 24. – С. 255.

² Столяренко А. М. Психические приемы в работе юриста : [практ. пособ.]. – М. : Юрайт-М, 2001. – С. 186, 187.

³ Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – С. 529, 530.

⁴ Еникеев М. И. Вказ. праця. – С. 498.

впорядкована система тактичних прийомів, що була б спрямована на досягнення зазначеної мети. Відтак дуже важливим є алгоритм діагностики та виявлення добросовісних помилок у показаннях свідків, який дозволяє слідчому провести допит на більш високому рівні та підвищити ефективність досудового слідства в цілому.

З цією метою пропонуємо практичним працівникам використовувати алгоритм діагностики та виявлення добросовісних помилок у показаннях свідків, який складається з таких етапів: 1) діагностика відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу сприйнятої події кримінального правопорушення; 2) діагностика суперечностей у показаннях допитуваного; 3) діагностика добросовісних помилок у показаннях.

Добросовісні помилки можуть мати місце на всіх стадіях формування показань. Допит є процесом ретельної перевірки та з'ясування особливостей кожної стадії їх формування, з метою встановлення конкретних причин та умов, які привели до перекручення інформації¹. Діагностика добросовісних помилок у показаннях свідків полягає у виокремленні їх із достовірних та свідомо неправдивих. Під час діагностики добросовісних помилок слідчим або виявляються останні, або визнаються показання свідка як достовірні чи свідомо неправдиві. Діагностика та виявлення добросовісних помилок є взаємопов'язаними та взаємобумовленими процесами, що є підставою їх неподільного одночасного дослідження.

З метою діагностики показань свідків у психологічній літературі рекомендується кожне показання розглядати з п'яти позицій: а) був у дійсності описуваний у показаннях факт або його не було; б) знає або не знає допитуваний про існування (не існування) цього факту; в) відповідає чи не відповідає його повідомлення знанню (незнанню) цього факту; г) з огляду на все попереднє це повідомлення оцінюється як достовірне або неістинне; д) воно при

¹ Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 82.

цьому кваліфікується як щире або як неправдиве¹. Встановлення відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань) чи повідомлення свідком свідомої неправди не випадково визначається першим етапом алгоритму діагностики та виявлення добросовісних помилок у показаннях свідків, оскільки саме виявлення свідомої неправди чи повідомлення правдивої інформації визначає відповідну слідчу ситуацію (конфліктну чи безконфліктну), від якої залежатимуть усі подальші етапи алгоритму та відповідні тактичні прийоми допиту.

Так, на думку О. В. Полстовалова, тактичною основою діагностики і виявлення добросовісних помилок у показаннях під час явної невідповідності моделі достовірно встановленим фактам є з'ясування того, що зацікавленість у перекрученні достовірних обставин кримінального провадження відсутня². Інший науковець, В. В. Знаков, наголошує на тому, що для діагностики добросовісних помилок необхідно прямувати двома шляхами: по-перше, визначити, у якому об'ємі думки допитуваного щодо дійсності відповідають самій дійсності (оцінити, чи є модель правильною або помилковою); по-друге, слід вивчити цільові компоненти особи, яка помиляється (характерною ознакою добросовісної помилки виступає відсутність у суб'єкта наміру перекручувати факти)³.

У психологічній літературі містяться певні рекомендації щодо встановлення правдивості показань. Так, деякі автори зазначають, що під час допиту слідчий має відокремлювати факти, описані впевнено, від тих, які повідомляються з певним сумнівом. Важливо з'ясувати, чим зумовлені впевненість чи сумнів з боку

¹ Рагинов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ.] / Александр Рувимович Рагинов. – М. : ВШ МООН СССР, 1967. – С. 87.

² Постовалов О. В. Криминалистическая конфликтология : современные нравственные и психологические проблемы : [моногр.] / Олег Владимирович Полстовалов. – Уфа : РИО БашГУ, 2002. – С. 138.

³ Знаков В. В. Неправда, ложь и обман как проблемы психологии понимания / Виктор Владимирович Знаков // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 11.

свідка, а також умови сприйняття ним цього факту¹. Думка про те, що стан впевненості чи невпевненості у своїх показання може відобразити їх достовірність, є спірною, оскільки свідок, який бажає допомогти слідству та впевнено дає добросовісні показання щодо події кримінального правопорушення, може добросовісно помилятися через різні причини. А отже, показання, що надаються впевнено, не завжди достовірні, і тому слідчий повинен у першу чергу звертати увагу на їх змістовний бік, відповідність повідомленої інформації іншим доказам у кримінальному провадженні, а не на впевненість чи невпевненість свідка під час давання показань.

Заслуговують на увагу критерії оцінки відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань), які виокремлюють деякі науковці². До таких належать: 1) компетентність свідка (коли характер його показань, індивідуальні особливості дають змогу зробити висновок про те, що він нездатний вгадати події, що описує); 2) рівень мовних здібностей свідка (відповідність мовних особливостей свідка його культурному рівню, професійній належності, лексичному запасу тощо); 3) унікальність показань (показання додають індивідуальності та неповторності події, що описується); 4) наявність великої кількості деталей; 5) емоційна насиченість показань; 6) критерій невідповідностей (добросовісний свідок не намагається усунути невідповідності, джерело яких йому самому невідоме).

Перераховані критерії виконують діагностичну функцію. Вони дозволяють слідчому під час допиту припустити: чи мають місце правдиві показання, чи допитуваний повідомляє свідому неправду. В цих наукових здобутках трапляються й деякі неточності.

¹ Козляковський П. А. Юридична психологія : [навч. посіб.] / П. А. Козляковський, А. П. Козляковський. – Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2006. – С. 226.

² Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Рагинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – С. 17; Криміналістика : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька]. – 3-тє вид., пер. та доп. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 276, 277.

Так, твердження про те, що ці критерії є критеріями достовірності інформації, яка надходить від допитуваного, на нашу думку, викликає деякі зауваження. З огляду на те, що «достовірність – це відповідність доказів об'єктивній дійсності»¹, а «правдивість» визначається як відповідність висловів, слів того, хто говорить, його думкам і переконанням², ці критерії слід визнати критеріями відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань).

«Правда» обмежена суб'єктивною здатністю сприйняття, особливостями пам'яті свідка, умовами, в яких відбувалися збереження інформації і подальше її передавання (ретрансляція) іншим особам³. Переконаність в істинності думки не може бути гарантією, критерієм її істинності. Людина може вважати безумовно вірним положення, яке насправді об'єктивно є помилковим⁴. Ці критерії – лише перший крок до встановлення достовірності показань. Вони дають змогу припустити: чи мають місце правдиві або неправдиві показання допитуваного, після чого виникає необхідність у більш ґрунтовному дослідженні змістовної частини показань, що зумовлює виокремлення такого етапу алгоритму, як діагностика суперечностей у показаннях допитуваних, які після використання слідчим критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення було визнано правдивими. Так, О. М. Васильєв для встановлення достовірності, правдивості та свідомої неправди допитуваного пропонує застосовувати криміналістичний аналіз показань, що містить такі прийоми: 1) оцінка загальної

¹ Карнеева Л. М. Доказательства в советском уголовном процессе / Лидия Михайловна Карнеева. – Волгоград : ВСШ, 1988. – С. 57.

² Философский энциклопедический словарь [ред. сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Коралева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА – М, 1997. – С. 357. – (Б-ка словарей «Инфра-М»).

³ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – С. 13.

⁴ Селиванов Ф. А. Заблуждение и пороки / Федор Андреевич Селиванов. – Томск : Изд-во Томского ин-та, 1965. – С. 22.

правдоподібності показань; 2) встановлення можливості безпосереднього сприйняття фактів особою, про які вона дає показання; 3) перевірка внутрішньої відповідності окремих частин показань; 4) перевірка відповідності змісту показань іншим доказам; 5) особисте спостереження за допитуваним¹. На наше переконання наведена сукупність «тактичних прийомів» викликає деякі зауваження. Окремі із запропонованих автором «тактичних прийомів» (оцінка загальної правдоподібності показань; встановлення можливості безпосереднього сприйняття фактів особою, про які вона дає показання) не є такими у розумінні цього поняття. Такі ж тактичні прийоми, як перевірка внутрішньої відповідності окремих частин показань, відповідності змісту показань іншим доказам, що запропоновані автором, заслуговують на увагу. Вони частково передбачають деякі елементи другого етапу алгоритму діагностики та виявлення добросовісних помилок у показаннях свідків – діагностики суперечностей у показаннях допитуваного, які після використання критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення були визнані правдивими. Сказане вище ще раз підтверджує необхідність ґрунтовного дослідження даного етапу алгоритму.

З метою діагностики суперечностей у показаннях свідків у криміналістичній літературі також запропоновано деякі тактичні прийоми. Так, Л. М. Карнеєва слушно наголошує на тому, що остаточне рішення стосовно достовірності окремого доказу може бути прийнято лише після його зіставлення з іншими доказами, а потім – з їх сукупністю². Хоча, коли йдеться про показання допитуваних, така позиція авторів, які обмежуються тільки цим тактичним прийомом, стверджуючи, що перевірка достовірності

¹ Васильєв А. Н. Следственная тактика / Александр Николаевич Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 114; Криминалистика : [учеб.] ; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 300–306.

² Карнеєва Л. М. Доказательства и доказывание при производстве расследования : [лекция] / Лидия Михайловна Карнеева. – Горький : Горьковская ВШ МВД СССР, 1977. – С. 41.

показань під час допиту передбачає їх зіставлення з іншими вже зібраними у кримінальному провадженні доказами¹, потребує пояснень.

Цей тактичний прийом спрямовано на досягнення проміжної мети – встановлення наявності чи відсутності суперечностей у показаннях допитуваного, кінцевою ж метою є з'ясування достовірної інформації у кримінальному провадженні. Так, М. І. Єнікєєв слушно зазначає, що під час діагностики показань допитуваного треба звертати увагу на: а) логічний зв'язок між показаннями, які повідомляються, їх суперечливість або відповідність; б) відповідність чи невідповідність показань іншим доказам; в) загальні психофізіологічні можливості даного свідка². Деякі автори децю розширили наведений перелік тактичних прийомів, до яких відносять: 1) зіставлення тих обставин події, які по-різному описані у показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час; 2) зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, встановлених під час допиту; 3) зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію³.

На окремих із названих вище тактичних прийомах зупиняється також О. Я. Переверза, яка підкреслює, що під час допиту необхідно проаналізувати показання з точки зору того, як особа описує обставини під час одного допиту і під час інших; чи припускається вона при цьому суперечливих описів і висловлювань⁴. На нашу

¹ Казинян Г. С. Проблемы эффективности следственных действий : [моногр.] / Г. С. Казинян, А. Б. Соловьев. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – С. 126; Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / Имре Кертэс ; под общ. ред. А. И. Винберга. – М. : Юрид. лит., 1965. – С. 5.

² Єнікєєв М. І. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Єнікєєв. – СПб. : Питер, 2003. – С. 533.

³ Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / Имре Кертэс ; под общ. ред. А. И. Винберга. – М. : Юрид. лит., 1965. – С. 6, 7; Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИШ, 1983. – С. 107.

⁴ Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення та подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / О. Я. Переверза. – Х., 2000. – С. 10.

думку, цей перелік тактичних прийомів доцільно доповнити таким прийомом, як зіставлення фактів, що повідомляються допитуваним, з природним перебігом події. За результатами анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України було встановлено, що практичні працівники з метою діагностики та виявлення добросовісних помилок у показаннях допитуваних використовують такі тактичні прийоми: зіставлення тих обставин події, які по-різному описано у показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час (54, 8 % практичних працівників); зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, встановлених під час допиту (23, 2 %); зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію (53, 6 %); зіставлення фактів, які повідомляються допитуваним, з природним перебігом події (55, 2 %); на інше вказали 3, 6 % респондентів. Представлену сукупність тактичних прийомів доцільно розглядати в послідовності зменшення відсотка їх застосування практичними працівниками.

Отже, перелік тактичних прийомів матиме таку послідовність: 1) зіставлення фактів, що повідомляються допитуваним, із природним перебігом події; 2) зіставлення тих обставин події, які по-різному описані у показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час; 3) зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію; 4) зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, встановлених у процесі допиту.

Зазначені тактичні прийоми виконують діагностичну функцію. Вони надають можливість встановити наявність чи відсутність суперечностей у показаннях допитуваного, які після використання відповідних критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення було визнано правдивими. За наявності ж суперечностей у правдивих показаннях можуть виникати такі ситуації: а) мають місце достовірні показання допитуваного (недостовірну інформацію одержано під час слідчих дій, які

передували даному допиту); б) мають місце добросовісні помилки у показаннях допитуваного (неумисне перекручення сприйнятої інформації). Отже, встановлення суперечностей у показаннях допитуваного не зумовлює остаточного виявлення добросовісних помилок, а тільки дає можливість припустити той факт, що суперечності могли виникнути через добросовісні помилки. Тому після встановлення наявності суперечностей у правдивих показаннях свідків виникає необхідність діагностувати добросовісні помилки у цих показаннях, що й становить третій етап алгоритму.

Третій етап алгоритму – діагностика добросовісних помилок у показаннях допитуваних, спрямований на з'ясування причин виявлених суперечностей, а саме: чи виникли дані суперечності через добросовісні помилки допитуваного, чи показання свідка є достовірними, а суперечності виникли через недостовірність інформації, яка була встановлена на попередніх слідчих діях. В юридичній літературі робилися спроби виокремити сукупність тактичних прийомів виявлення добросовісних помилок у показаннях допитуваного. Так, О. М. Столяренко виокремлює такі: 1) прийом виявлення залежності повідомлення від сприйняття юридично значущої події, який реалізуються за допомогою таких правил: а) правило встановлення залежності повідомлення від об'єкта та фізичних умов сприйняття; б) правило встановлення залежності повідомлення від місця знаходження свідка та стану його органів чуття; в) правило встановлення залежності повідомлення від психічного стану свідка; г) правило встановлення залежності повідомлення від соціально-психологічних чинників (симпатії та антипатії учасників події); 2) прийом виявлення залежності повідомлень від запам'ятовування, збереження та зміни інформації до її повідомлення слідчому: а) правило врахування виду запам'ятовування та його особливостей у свідка; б) правило врахування часу, який сплинув з моменту події кримінального правопорушення; в) правило врахування змін інформації під час її збереження у пам'яті; 3) прийом врахування впливу на показання чинників, які властиві зустрічі свідка зі слідчим: а) правило

виключення під час зустрічі зі свідком свого можливого несприятливого впливу на формування інформації; б) правило визначення позиції свідка під час спілкування; в) правило виявлення перекручень у показаннях під час їх отримання та надання у цьому допомоги свідку, що досягається за допомогою таких тактичних прийомів: виявлення причин та умов, які психологічно впливали на формування показань на першій чи другій стадіях, та оцінка їх впливу на отриману інформацію; зіставлення показань свідка з його особливостями, з його психологічним портретом; постановка додаткових, уточнюючих запитань, які вимагають від свідка конкретизації та деталізації показань, доповненнями деталями, про які він не повідомив, але які повинен був (за припущенням слідчого) помітити як очевидець; перевірка показань шляхом постановки дублюючих за змістом, але різних за формою запитань, відповідаючи на які свідок повинен повторно викласти істотні або ті, що викликають сумніви у слідчого, аспекти; надання допомоги у пригадуванні, використовуючи для цього механізм узнавання шляхом перерахування понять, кольорів, імен, прізвищ, номерів, висловлень, дій тощо, серед яких свідок розпізнає забуте, невраховане; пошук разом зі свідком такої точки відліку часу або місця, що найкраще запам'яталося, для наступного, послідовного відтворення епізодів розвитку події; зіставлення однорідної інформації, яка повідомлялася у різні моменти бесіди (тієї, що містилася у вільній розповіді та у відповідях на запитання слідчого); г) допомога свідку у пригадуванні забутого¹. Запропоновані тактичні прийоми та правила надають можливість діагностувати та виявити такі помилки або дійти висновку, що свідком надаються достовірні показання. Окрім цього зазначені рекомендації, при виявленні добросовісних помилок, дозволяють слідчому встановити, на якій саме стадії формування показань вони виникли. Проте дані наукові здобутки потребують і певних пояснень. Автор спочатку виокремлює прийоми діагностики показань

¹ Столяренко А. М. Психические приемы в работе юриста : [практ. пособ.] / Алексей Михайлович Столяренко. – М. : Юрайт-М, 2001. – С. 188–195.

свідків, поділяючи їх на правила, а в подальшому окреме правило поділяє на прийоми. Виникає питання щодо наукової обґрунтованості даної класифікації. Так, у лінгвістиці «прийом» визначається як «спосіб виконання або здійснення чого-небудь; метод дослідження, вивчення чого-небудь; певний захід для здійснення чого-небудь для досягнення якоїсь мети»¹, тоді як під «правилом» розуміється «положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ»²; «принцип, яким керуються у поведінці»³. З огляду на сказане, слід наголосити на тому, що тактичний прийом як спосіб здійснення відповідної процесуальної дії (допиту), спрямований на досягнення конкретної мети (встановлення достовірної інформації щодо події кримінального правопорушення), повинен містити у собі відповідні положення, якими передаються певні закономірності (правила), які й визначатимуть його ефективність під час допиту. Отже, кожний тактичний прийом повинен складатися із відповідних правил, а не навпаки. Тому поділ автором окремого правила на прийоми слід вважати необґрунтованим.

Дещо іншу класифікацію тактичних прийомів виявлення добросовісних помилок у показаннях допитуваного пропонує О. Я. Переверза, зазначаючи, що для того, аби виявити помилки сприйняття, а потім усунути їх під час допиту, необхідно проаналізувати показання з погляду того, скільки часу може знадобитись особі для виконання тих чи інших операцій, дій; чи могла особа в описуваних нею умовах сприйняти те, про що вона дає показання (зокрема, при швидкоплинності події); чи могла бути в описуваних особою умовах така кількість об'єктів і суб'єктів; чи могли події

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1117; Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпущко]. – К. : Ажоніт, 1999. – Т. 3. – [ОБЕ–РОБ]. – С. 702; Словник української мови [ред. тома В. О. Вінник, Л. А. Юрчук]. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 7. – [поїхати–приробляти]. – С. 630.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1110.

³ Словник української мови [ред. тома В. О. Вінник, Л. А. Юрчук]. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 7. – [поїхати–приробляти]. – С. 502.

відбутись у тій чи іншій послідовності й у тому чи іншому обсязі; чи могли предмети, об'єкти, що описуються, мати ті властивості, якими їх наділяє особа, що дає показання¹.

Така сукупність «тактичних прийомів» викликає деякі критичні зауваження. «Тактичні прийоми», запропоновані автором, не є такими у розумінні цього поняття. Їх слід визнати метою, на досягнення якої й мають бути спрямовані тактичні прийоми виявлення добросовісних помилок у показаннях допитуваних.

Інші дослідники до тактичних прийомів, спрямованих на виявлення добросовісних помилок, відносять такі: 1) раніше інших допитуються ті, хто краще сприйняв та відтворив важливі факти кримінального провадження; 2) з'ясування під час допиту у першу чергу обставин, щодо яких мають місце більш повні достовірні дані; 3) деталізація показань, з'ясування (шляхом постановлення відповідних запитань) усіх деталей, що стосуються обставин, стосовно яких даються показання; 4) одержання пояснень відносно джерел, з яких допитуваному стали відомі факти, що повідомляються під час допиту; 5) з'ясування умов сприйняття події (освітленість відповідної території чи приміщення; наявність чи відсутність шуму; стан особи під час сприйняття; властивості пам'яті, зору, слуху тощо); 6) пропозиція обґрунтувати оціночні показання конкретними фактами; 7) роз'яснення допитуваному значення доказів, наявних у кримінальному провадженні; 8) демонстрація будь-якого об'єкта без спеціального звернення на нього уваги допитуваного (речовий доказ перед допитом кладуть на видне місце); 9) виявлення суперечностей у показаннях допитуваного, невідповідності їх показанням інших осіб або загальновідомим фактам та звернення на них уваги допитуваного; 10) оголошення показань допитуваного, які він давав раніше, що істотно суперечать показанням, які він щойно дав².

¹ Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення та подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / О. Я. Переверза. – Х., 2000. – С. 10.

² Леви А. А. Получение и проверка показаний следователем : [справочник] / Леви А. А., Пичкалева Г. И., Селиванов Н. А. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 15–17.

Розглянута сукупність тактичних прийомів потребує пояснень. Вона не має належного логічного впорядкування, а деякі з виокремлених тактичних прийомів (з'ясування під час допиту у першу чергу обставин, щодо яких мають місце більш повні достовірні дані; з'ясування умов сприйняття події (освітленість відповідної території чи приміщення; наявність чи відсутність шуму; стан особи під час сприйняття; властивості пам'яті, зору, слуху тощо)) взагалі не є ними. Метою застосування цих тактичних прийомів: раніше інших допитуються ті, хто краще сприйняв і відтворив важливі факти кримінального провадження; роз'яснення допитуваному значення доказів, наявних у кримінальному провадженні; демонстрація будь-якого об'єкта без спеціального звернення на нього уваги допитуваного (речовий доказ перед допитом кладуть на видне місце), є попередження добросовісних помилок у показаннях свідків під час допиту, а не їх виявлення.

Що стосується такого тактичного прийому, як оголошення показань допитуваного, які він давав раніше, що істотного суперечать показанням, які він дав щойно, то його доцільно віднести до системи тактичних прийомів, спрямованих на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків, оскільки цей тактичний прийом використовуються вже після виявлення суперечностей у показаннях, джерелом яких можуть стати добросовісні помилки у показаннях свідків.

Основним же тактичним прийомом виявлення добросовісних помилок виступає постановлення різних запитань. Їх класифікацію докладно досліджено в юридичній літературі¹. Тому нашу увагу буде зосереджено не на їх різновидах, а на змістовному наповненні. Під час допиту основні запитання, спрямовані

¹ Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова ; за ред. В.Ю. Шелітька. – Х. : Право, 2008. – 144 с.; Подшибякин А. С. Виды вопросов, используемых при допросе, и их роль в состязательном процессе / А. С. Подшибякин // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений: сборник материалов международной научно-практической конференции. – Тула, 2004. – 231 с.; Зорин Г. А. Многовариантные программы допросов: Технологии построения и применения / Георгий Алексеевич Зорин. – М. : Изд-во деловой и учебной литературы, 2005. – 336 с.

на одержання об'єктивної інформації, повинні чергуватися із запитаннями діагностичного характеру, що дозволяють оцінити ступінь суб'єктивності співрозмовника. З огляду на особливості незаінтересованої позиції свідка інформаційна структура запитань охоплює такі чинники: 1) *об'єктивного характеру*: безпосереднє встановлення обставин, що цікавлять слідство, а також їх уточнення й деталізація; 2) *суб'єктивного характеру*: а) психологічні особливості сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації; б) суб'єктивна оцінка особою інформації, яку вона сприймає і відтворює; в) мотиви можливого перекручення інформації¹. З'ясування і врахування умов сприйняття є необхідним для розмежування неправдивих і помилкових показань². Отже, постановка запитань має сприяти з'ясуванню особливостей процесу сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації щодо події кримінального правопорушення. А на досягнення зазначеної мети спрямовуватимуться такі тактичні прийоми, як постановлення основних, додаткових, доповнюючих, уточнювальних, нагадуючих, деталізуючих та контрольних запитань.

З метою перевірки та оцінки достовірності показань В. В. Печерський пропонує такі тактичні прийоми допиту, спрямовані на з'ясування особливостей процесу сприйняття, запам'ятовування та відтворення: а) з'ясувати фізичні, фізіологічні та інші особливості суб'єкта сприйняття; б) встановити умови сприйняття; в) визначити особливості співвідношення «об'єкт і фон сприйняття» (які саме об'єкти та їх деталі сприймалися, що було фоном)³. Виявленню добросовісних помилок у показаннях свідків значною мірою буде сприяти з'ясування умов та суб'єктивних можливостей

¹ Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – С. 26.

² Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза» / В.К. Весельський. – К., 1999. – С. 6.

³ Печерский В. В. Типовые программы допроса на предварительном и судебном следствии : [учеб.-практ. пособ.] / Владимир Владимирович Печерский. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2005. – С. 53.

допитуваної особи під час сприйняття події кримінального правопорушення в цілому та окремих її елементів. При досягненні цієї мети доречно використовувати такі тактичні прийоми, як постановка уточнюючих, деталізуючих та контрольних запитань.

Вивчення й аналіз літературних джерел дозволяє нам виокремити такі тактичні прийоми діагностики добросовісних помилок у показаннях допитуваних: 1) постановку запитань з метою: а) з'ясування об'єктивних умов сприйняття; б) встановлення психологічного стану свідка під час сприйняття і стану його органів чуття; 2) зіставлення показань свідка з його психологічним портретом; 3) постановку запитань для визначення: а) виду запам'ятовування й особливостей пам'яті допитуваного (типу, виду); б) часу, який сплинув із моменту події кримінального правопорушення; 4) постановку запитань з метою з'ясувати джерела, з яких допитуваному стали відомі факти, що повідомляються ним під час допиту; 5) пропозицію свідкові обґрунтувати свої оціночні показання конкретними фактами з метою виявлення суб'єктивної оцінки допитуваним інформації, яка ним сприймалася. Наведена сукупність тактичних прийомів діагностики добросовісних помилок у показаннях свідків дає можливість не тільки вчасно виявити такі помилки, а й встановити, на якій саме стадії формування показань вони виникли, залежно від чого слідчий у подальшому застосовуватиме систему тактичних прийомів нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків.

Запропонований алгоритм діагностики та виявлення добросовісних помилок у показаннях допитуваних має такі складові: перший етап – *діагностика відповідності показань допитуваного суб'єктивному образу сприйнятої ним події кримінального правопорушення* з використанням певних критеріїв: а) компетентності свідка (коли характер його показань, індивідуальні особливості дозволяють зробити висновок, що він не здатен придумати події, що описуються); б) рівня мовних здібностей свідка (відповідність мовних особливостей показань свідка його культурному рівневі, професійній приналежності, лексичному запасові тощо);

в) унікальності показань (показання додають індивідуальності й неповторності події, що описується); г) наявності великої кількості деталей; д) емоційної насиченості показань; е) наявності невідповідностей (добросовісний свідок не намагається усунути невідповідності, джерело яких йому самому невідоме). Після визнання показань свідка правдивими, слідчий переходить до другого етапу – *діагностики суперечностей у показаннях допитуваного*: а) зіставлення фактів, що повідомляються допитуваним, із природним перебігом події; б) зіставлення тих обставин події, які по-різному описані у показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час; в) зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію; г) зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, встановлених у процесі допиту. Після встановлення наявності суперечностей у правдивих показаннях свідків слід переходити до третього етапу алгоритму – *діагностики добросовісних помилок у показаннях допитуваного*: 1) постановки запитань з метою: а) з'ясування об'єктивних умов сприйняття; б) встановлення психологічного стану свідка під час сприйняття і стану його органів чуття; 2) зіставлення показань свідка з його психологічним портретом; 3) постановки запитань для визначення: а) виду запам'ятовування й особливостей пам'яті допитуваного (типу, виду); б) часу, який сплинув із моменту події кримінального правопорушення; 4) постановки запитань з метою з'ясувати джерела, з яких допитуваному стали відомі факти, що повідомляються ним під час допиту; 5) пропозиції свідкові обґрунтувати свої оціночні показання конкретними фактами з метою виявлення суб'єктивної оцінки допитуваним інформації, яка ним сприймалася. Даний алгоритм можна зобразити у вигляді схеми (рис. 3).

Нині ідеї алгоритмізації розслідування набувають особливого значення. Перевантаженість практичних працівників, вимагає скорочення часу, необхідного для встановлення достовірної інформації у кримінальному провадженні. З цією метою й запропоновано алгоритм діагностики та виявлення добросовісних

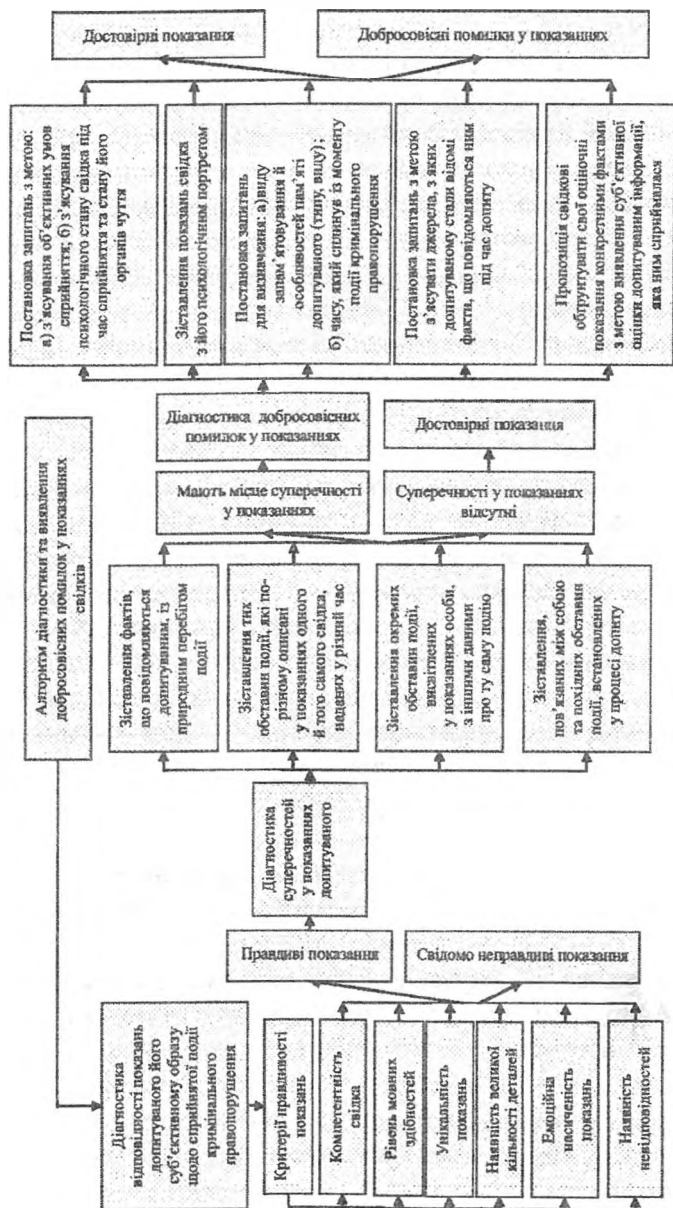

Рис. 3. Алгоритм діагностики та виявлення доброчесних помилок у показаннях свідків

помилку у показаннях свідків, оперування яким з урахуванням індивідуальних особливостей кримінального правопорушення та особи допитуваного дозволить своєчасно одержати, виявити, оцінити й використати інформацію, що надійшла від свідків, в результаті чого підвищиться рівень ефективності пізнавальної та організаційної діяльності органів досудового слідства.

§ 2. Проблеми систематизації тактичних прийомів, спрямованих на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків

Важливим напрямком криміналістичної тактики у виявленні й одержанні повної, достовірної інформації є розробка та впровадження системи тактичних прийомів, спрямованої на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків. Значна кількість тактичних прийомів дозволила порушити питання про існування їх систем, які підпорядковуються не лише загальним завданням провадження окремої слідчої дії, й тим конкретним цілям, обумовленим обстановкою, що створилася¹. Розробка систем тактичних прийомів є вкрай необхідною, такі системи можуть надати неоціненну організаційну й методичну допомогу слідчому у виявленні прогалин в його особистому досвіді й у стимулюванні його до професійної творчості².

Упорядкування відповідних тактичних прийомів може бути здійснено на основі їх систематизації, що відіграє важливу роль при виділенні із загальної кількості тактичних прийомів тих із них, які за ознаками подібності можуть бути об'єднані у самостійні групи³. Така систематизація потребує виконання синтетичної функції, пов'язаної з об'єднанням тактичних прийомів у різні

¹ Коновалова В. Е. Следственная тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. — К. : РИО МВД УССР, 1983. — С. 25, 26.

² Гончаренко В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві : [навч. посіб.] / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокирян. — К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. — С. 22.

³ Советская криминалистика. Теоретические проблемы : [учеб. пособ.] / Н. А. Селиванов, В. Г. Танасевич, А. А. Эйман, Н. А. Якубович. — М. : Юрид. лит., 1978. — С. 144.

сукупності відповідно до об'єктивно існуючих між ними закономірних зв'язків¹. Систематизація ж тактичних прийомів нейтралізації добросовісних помилок на сьогодні є актуальною та не розробленою проблемою. Деякі науковці наголошують на тому, що при виявленні добросовісних помилок у показаннях свідків слідчому необхідно допомогти допитуваному їх виправити², хоча системи тактичних прийомів, спрямованих на досягнення зазначеної мети, даними науковцями не запропоновано.

У криміналістичній літературі зазначається, що усунення неповноти та суперечностей у показаннях свідків, які зумовлені добросовісними помилками у сприйнятті, запам'ятовуванні та відтворенні, вимагає від слідчого, з одного боку, знання процесу формування показань та чинників, що на нього впливають, а з іншого – використання тактичних прийомів, спрямованих на надання допомоги допитуваному у пригадуванні фактів та подій³. Однак ця точка зору потребує деяких пояснень. Процес нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків не слід зводити лише до системи тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію забутого. Ідеальні сліди можуть містити не лише фрагментарну, й перекручену інформацію щодо дійсних обставин кримінального провадження, яка й відтворюється свідком під час допиту. Тому відповідна система тактичних прийомів повинна сприяти, крім актуалізації забутого, й усуненню перекрученої інформації.

У інших літературних джерелах можемо знайти деякі спроби систематизації тактичних прийомів, спрямованих на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків. Зокрема, Л. О. Суворова зазначає, що, виявивши добросовісні помилки, слідчий

¹ Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : [моногр.] / Валерий Юрьевич Шепитько. – Х. : Гриф, 2002. – С. 117.

² Гора І. В. Криміналістика : [посіб. для підготовки до іспитів] / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2003. – С. 123; Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : [учеб. для юрид. вузов] / Геннадий Григорьевич Шиханцов ; под ред. В. А. Томсинова. – [2-е изд.]. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – С. 193.

³ Руководство для следователей / [под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – С. 320.

повинен з'ясувати достовірну інформацію, нейтралізувати добросовісні помилки. До тактичних прийомів, спрямованих на досягнення даної мети, автор відносить такі: 1) допит з використанням асоціативних зв'язків (асоціації за подібністю, схожістю чи контрастом); 2) допит на місці події; 3) повторний допит за обмеженим колом обставин; 4) постановка контрольних запитань; 5) ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб¹. Точка зору автора про те, що повторний допит за обмеженим колом обставин слід віднести до тактичних прийомів нейтралізації добросовісних помилок, викликає необхідність зробити певні зауваження. По-перше, цей «тактичний прийом» не є таким у розумінні цього поняття. Повторний допит є окремою слідчою дією, яка лише провадиться вдруге при наявності відповідних на то підстав, а тому її проведення передбачає використання доцільної системи тактичних прийомів. По-друге, при наявності добросовісних помилок, які виникли на будь-якій стадії формування показань до або під час первинного допиту, безпосередньо факт проведення повторного допиту не впливає на зміст перекрученої інформації, а лише зумовлює її повторення.

У цілому до повторних допитів науковці ставляться неоднозначно. Одні вчені вважають, що його проведення може позитивно вплинути на відтворення достовірної інформації у кримінальному провадженні², пояснюючи явищем ремінісценції, інші ж переконані у тому, що під час повторних допитів свідки, як правило, пригадують не подію кримінального правопорушення, а ті показання, що дали на попередньому допиті³. З нашої точки зору,

¹ Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 83.

² Криминалистика : [учеб. для вузов] / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2005. – С. 610; Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 82; Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі : [моногр.] / Лариса Давидівна Удалова. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – С. 290; Комарков В. С. Тактика допроса : [учеб. пособ.] / Владимир Семенович Комарков. – Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1975. – С. 48.

³ Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего / Александр Борисович Соловьев. – М. : ВНИИШП, 1974. – С. 54; Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде первой

повторний допит доцільно застосовувати лише у раз необхідності, враховуючи можливості навіювання та психологічного впливу на допитуваного з боку зацікавлених осіб. Даний висновок підтверджує анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України, зазначену точку зору підтримали 60 % практичних працівників.

У криміналістичній літературі деякі вчені процес нейтралізації добросовісних помилок не відокремлюють від процесу їх виявлення¹, відповідно, і перелік тактичних прийомів пропонують такий, що спрямований на виявлення та нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків. Так, В. О. Коновалова до таких тактичних прийомів відносить: 1) оголошення показань інших осіб відносно факту, який необхідно з'ясувати; 2) показ фотографій із зображенням деталей, щодо яких даються помилкові показання; 3) оголошення висновків експерта відносно об'єкта, про який даються показання; 4) постановка запитань, що спрямовані на з'ясування стану органів чуття особи, його уявлення щодо часових відрізків, щодо відповідності уявлень дійсній відстані тощо². Даний перелік тактичних прийомів фактично вміщує дві окремі групи. Зокрема, постановка запитань, спрямованих на з'ясування стану органів чуття особи, його уявлення щодо часових відрізків, встановлення відповідності між уявленнями і дійсною відстанню тощо, є тактичними прийомами, спрямованими на виявлення добросовісних помилок; тоді як оголошення показань інших осіб відносно факту, який необхідно з'ясувати, показ фотографій із зображенням деталей, щодо яких даються помилкові показання, оголошення висновків експерта відносно об'єкта,

інстанції / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 33; Розенблит С. Я. Допрос / Соломон Яковлевич Розенблит // Криминалистика / [под. ред. С. А. Голунского]. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1959. – С. 297.

¹ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – С. 105–116; Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 85.

² Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 85.

про який даються показання, застосовуються слідчим вже після виявлення суперечностей у показаннях, що могли виникнути через добросовісні помилки, і спрямовані на їх усунення.

В інших літературних джерелах мають місце спроби систематизації тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію забутого¹, які слід вважати лише складовою системи тактичних прийомів нейтралізації добросовісних помилок у показаннях допитуваних. Так, В. В. Романов до тактичних прийомів, що розглядаються відносять такі: 1) створення об'єктивних умов, що виключають вплив на свідка сторонніх подразників, які викликають негативні емоції (спокійний тон допиту, виключення слів та висловів, що травмують психіку допитуваного); 2) звернення до образної пам'яті, використання слідчим наочності, вміле поєднання впізнання із власним відтворенням (допит на місці події, пред'явлення свідку під час допиту фотографій, схем, що поживляють його образну пам'ять); 3) використання виду пам'яті, який у допитуваного розвинений краще або який у нього є домінуючим у певній ситуації (емоційна пам'ять під час сприйняття вбивства, рухова пам'ять при встановленні часових параметрів досліджуваних подій тощо); 4) визначення ключових моментів у події, яка запам'яталася, і смислових зв'язків між ними, виявлення між різними фактами асоціацій за подібністю у часі та в просторі, за схожістю та контрастом; 5) надання допомоги свідку та іншим особам при відтворенні події у прямому та зворотному хронологічному порядку; 6) проведення за необхідності повторних допитів з розрахунку на можливу ремінісценцію². З деякими тактичними прийомами, які пропонуються автором, важко погодитися. Зокрема,

¹ Еникеев М. И. Обшая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – С. 531; Журавель В. А. Ситуационность тактических приемов допроса потерпевшего / Владимир Андреевич Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1985. – Вып. 30. – С. 20; Шепітько В. Ю. Допит [наук.-практ. посіб.] / Валерій Юрійович Шепітько. – Х. : Нац. юрид. акад. України; Науково-дослідний ін-т вивчення пробл. злочинності Академії правових наук України, 1998. – С. 19–22.

² Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юрист, 2002. – С. 118, 119.

створення об'єктивних умов, що виключають вплив на свідка сторонніх подразників, які викликають негативні емоції (спокійний тон допиту, виключення слів та висловів, що травмують психіку допитуваного), доцільно віднести до тактичних прийомів встановлення психологічного контакту; проведення ж за необхідності повторних допитів із розрахунку на можливу ремінісценцію є не тактичним прийомом, а окремою слідчою дією.

Більш правильною, на нашу думку, є позиція тих авторів, які пропонують систему тактичних прийомів, яка сприяє збудженню асоціативних зв'язків. Зокрема, до такої системи відносять: постановку нагадуючих запитань; показ речових і письмових доказів; демонстрацію іншої матеріалізованої інформації; використання зображувальних можливостей допитуваного; оголошення показань інших осіб; допит на місці події¹, також формулювання запитань у хронологічній і логічній послідовності; постановку запитань, які доповнюють, деталізують та уточнюють²; пропозицію слідчим повторити розповідь з різних частин промови (з середини, кінця події чи викладення певних його епізодів); допит про факти, що супроводжують кримінальне правопорушення (асоціації за суміжністю, за схожістю, за контрастом та асоціації щодо причин та наслідків); пред'явлення речових доказів, що знаходяться у прямому або непрямому зв'язку із забутим фактом; використання під час допиту планів, схем, малюнків, фотографій, макетів тощо³.

Аналіз літературних джерел дає підстави дійти висновку, що система тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків, повинна охоплювати три відповідні підсистеми тактичних прийомів, які доцільно розподілити залежно від стадії формування показань, на якій виникли такі помилки (рис. 4):

¹ Шепітько В. Ю. Допит [наук.-практ. посіб.] / Валерій Юрійович Шепітько. – Х. : Нац. юрид. акад. України ; Науково-дослідний ін-т вивчення пробл. злочинності Академії правових наук України, 1998. – С. 19–22.

² Журавель В. А. Ситуаційність тактических приемов допроса потерпевшего / Владимир Андреевич Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1985. – Вып. 30. – С. 20.

³ Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – С. 531.

§ 2. Проблеми систематизації тактичних прийомів, спрямованих ...

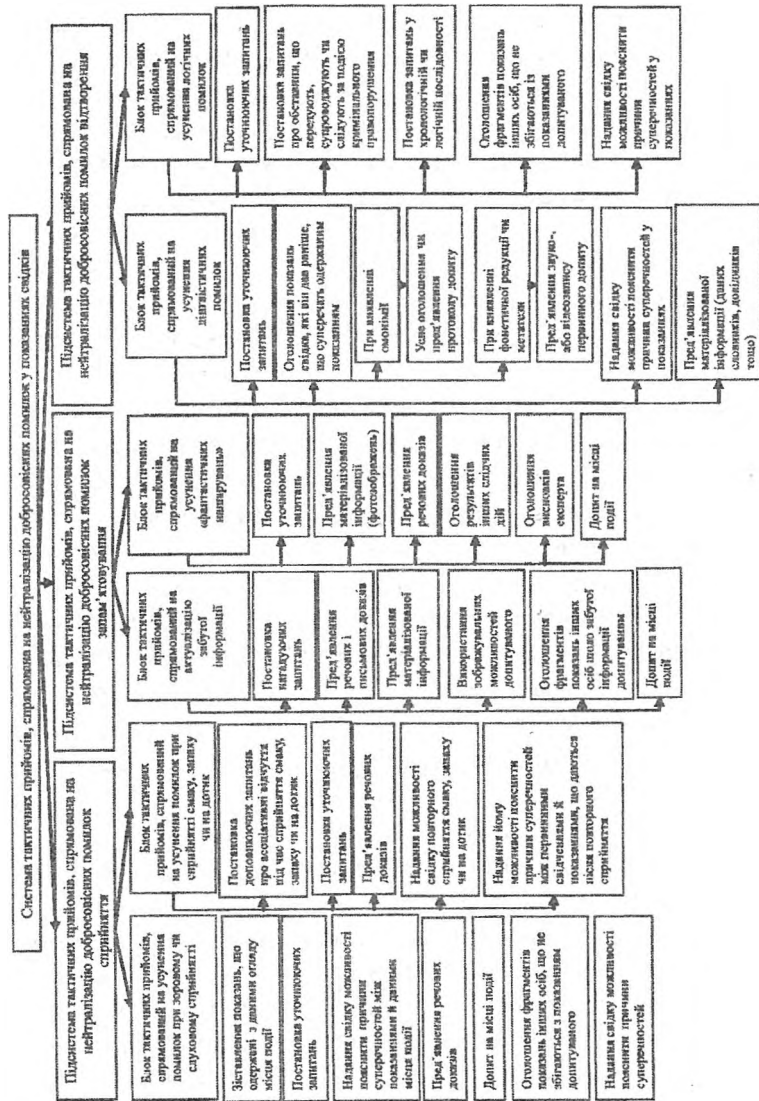

Рис. 4. Система тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок у показаних сферах

I) *підсистема тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок сприйняття*: 1) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення помилок при зоровому чи слуховому сприйнятті: а) зіставлення показань, що одержані з даними огляду місця події; б) постановка уточнюючих запитань; в) надання свідку можливості пояснити суперечності між показаннями й даними місця події; г) пред'явлення речових доказів; д) допит на місці події; е) оголошення фрагментів показань інших осіб, що не збігаються з показаннями допитуваного; є) надання свідку можливості пояснити причини суперечностей; 2) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення помилок при сприйнятті смаку, запаху чи на дотик: а) постановка доповнюючих запитань про асоціативні відчуття під час сприйняття смаку, запаху чи на дотик; б) постановка уточнюючих запитань; в) пред'явлення речових доказів; г) надання можливості свідку повторного сприйняття смаку, запаху чи на дотик; д) надання йому можливості пояснити причини суперечностей між первинними свідченнями й показаннями, що даються після повторного сприйняття.

II) *Підсистема тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок запам'ятовування*: 1) блок тактичних прийомів, спрямований на актуалізацію забутої інформації: а) постановка нагадуючих запитань; б) пред'явлення речових і письмових доказів; в) демонстрація іншої матеріалізованої інформації; г) використання зображувальних можливостей допитуваного; д) оголошення фрагментів показань інших осіб щодо забутої інформації допитуваним; е) допит на місці події; 2) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення «фантастичних нащарувань»: а) постановка уточнюючих запитань; б) пред'явлення матеріалізованої інформації (фотозображень); в) пред'явлення речових доказів; г) оголошення результатів інших слідчих дій; д) оголошення висновків експерта; е) допит на місці події.

III) *Підсистема тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок відтворення*: 1) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення лінгвістичних помилок

допитуваного: а) постановка уточнюючих запитань; б) оголошення показань допитуваного, які він дав раніше, що суперечать одержаним показанням (форми оголошення можуть бути різні: при виявленні омонімії доцільно усно оголосити попередні показання чи пред'явити протокол допиту для ознайомлення; при виявленні фонетичної редукції або метатези треба пред'являти аудіо-, чи відеозапис первинного допиту); в) надання свідку можливості пояснити причини суперечностей у показаннях; г) пред'явлення матеріалізованої інформації (даних словників, довідників тощо); 2) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення логічних помилок допитуваного: а) постановка уточнюючих запитань; б) постановка запитань про обставини, що передують, супроводжують чи слідують за подією кримінального правопорушення; в) постановка запитань у хронологічній чи логічній послідовності; г) оголошення фрагментів показань інших осіб, що не збігаються із показаннями допитуваного; д) надання свідку можливості пояснити причини суперечностей у показаннях.

Запропонована система прийомів є найбільш типовою. У процесі її використання ефективним прийомом може стати кожен із зазначених або їх комплекс, залежно від психологічних особливостей допитуваного і своєрідності добросовісних помилок, які слід нейтралізувати.

Розглянемо специфіку окремих тактичних прийомів, що входять до запропонованої системи. Успішне використання системи тактичних прийомів визначається ефективністю кожного з них.

Важливим тактичним прийомом є постановка запитань. Такий тактичний прийом є логічним продовженням вільної розповіді свідка і початком діалогу слідчого й допитуваного. Проведене нами анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України дозволило встановити, що 74 % опитаних з метою нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків використовують постановку різних запитань, серед яких: запитання, які посилюють емоційний стан допитуваного (14, 8 %), запитання, що активізують асоціативні зв'язки (31, 2 %); деталізуючі запитання (67, 6%).

Нейтралізація добросовісних помилок зумовлює застосування різних запитань. Деякі науковці розглядають їх у відповідних системах¹, інші акцентують увагу лише на окремих². Так, Л. Ю. Ароцкер у своїх наукових роботах наголошує, що для усунення добросовісних помилок допитуваному необхідно ставити запитання, що зіставляють, уточнюють, деталізують, а також контрольні, нагадуючі запитання з метою збудження асоціативних зв'язків³. Інший науковець, І. Кертес, у свою чергу, зосереджує увагу на контрольних запитаннях⁴; В. Є. Богинський, Т. І. Грузінова – на деталізуючих та уточнюючих запитаннях, спрямованих на збудження асоціативних зв'язків⁵; О. Я. Гінзбург – на уточнюючих та контрольних запитаннях⁶. У своїх роботах М. О. Селіванов виокремлює спонукальні (ті, що викликають, активізують вільну розповідь допитуваного), спрямувальні (ті, що сприяють висвітленню питань, які мають значення для кримінального провадження і припиняють відхилення від них), уточнюючі, нагадуючі, деталізуючі та зіставляючі (які мають своїм призначенням

¹ Казаков Е. И. Особенности допроса свидетелей при расследовании дел о фальшивомонетничестве / Евгений Иванович Казаков // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1968. – Вып. 5. – С. 34; Розенблит С. Я. Тактика допроса свидетелей / Соломон Яковлевич Розенблит // Советская криминалистика на службе следствия. – М.: ВНИИ криминалистики, 1955. – Вып. 6. – С. 137–141; Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х.: Консум, 1999. – С. 14.

² Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / Имре Кертэс; под общ. ред. А. И. Винберга. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 6; Богинский В. Е. Допрос свидетелей и подозреваемых при расследовании краж государственного и общественного имущества / В. Е. Богинский, Т. И. Грузинова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1986. – Вып. 33. – С. 56; Гинзбург А. Я. Тактика предъявления для опознания / Александр Яковлевич Гинзбург. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 12.

³ Ароцкер Л. Е. Тактические приемы судебного допроса / Лев Ефимович Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1984. – Вып. 1. – С. 63–67; Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Лев Ефимович Ароцкер. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 44–49, 55, 66, 67.

⁴ Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / Имре Кертэс; под общ. ред. А. И. Винберга. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 6.

⁵ Богинский В. Е. Допрос свидетелей и подозреваемых при расследовании краж государственного и общественного имущества / В. Е. Богинский, Т. И. Грузинова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1986. – Вып. 33. – С. 56.

⁶ Гинзбург А. Я. Тактика предъявления для опознания / Александр Яковлевич Гинзбург. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 12.

зіставити наявні в показаннях невідповідності, протиріччя з метою їх пояснення й вирішення)¹. Щодо даного переліку запитань слушно висловила свої зауваження О. В. Фунікова, яка наголосила на тому, що «спонукальні запитання за своєю спрямованістю є основними, спрямовальні – аналогічні запитанням доповнювальним. Запропоновані автором зіставляючі запитання є дуже схожими на деталізуючі, чим виключається необхідність їх поділу або ж є можливість об'єднати ці види загальною назвою контрольні)². З огляду на зазначене та на підставі аналізу літературних джерел доцільно виокремити такі запитання, які необхідно ставити з метою нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків: основні, додаткові, уточнюючі, доповнюючі, нагадуючі, деталізуючі та контрольні запитання.

Уточнюючі запитання ставляться з метою деталізації та конкретизації отриманих показань щодо обставини події³. Постанова доповнюючих запитань переслідує ціль усунути прогалини у показаннях⁴. Такі запитання повинні ґрунтуватися на аналізі показань особи, а також на використанні можливих асоціацій, що виникли у допитуваного під час відтворення. Якщо допитуваний забув окремі обставини та вважає, що не звернув на них уваги, доцільно перевірити, чи може пригадати свідок події за допомогою запитань про те, у зв'язку з чим він опинився на місці події, куди йшов, про що міркував, які думки або спогади викликала у нього подія, яку він спостерігав⁵. Постановка нагадуючих запитань сприятиме поживаленню у пам'яті обставини події. Психологічною

¹ Справочная книга криминалиста / [под ред. Н. А. Селиванова]. – М. : НОРМА, 2001. – С. 130.

² Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова ; за ред. В.Ю. Шепітька – Х. : Право, 2008. – С. 72.

³ Пронин К. В. Тактика допроса в суде: процессуальные и криминалистические аспекты : [учеб. пособ. для вузов] / Константин Владимирович Пронин. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – С. 44.

⁴ Гаврилин Ю. В. Следственные действия : [учеб. пособ.] / Гаврилин Ю. В., Победкин А. В., Яшин В. Н. – М. : МосУ МВД России, Книжный мир, 2006. – С. 140.

⁵ Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Внолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 34.

основою постановки таких запитань є можливість збудити асоціативні зв'язки шляхом нагадування окремих моментів, що допоможе утворенню таких зв'язків¹. Контрольні запитання ставляться з метою перевірки отриманих показань². Наприклад, «На підставі чого Ви стверджуєте, що виявлені на місці події рукавички належать гр. Т.?».

Нейтралізації добросовісних помилок сприяє відповідна послідовність запитань, яка завжди полегшує процес пригадування. У психологічній літературі мають місце рекомендації, що при наявності труднощів у пригадуванні логічно побудувати запитання від широкого кола знань до більш вузького, що відповідає репродукційному завданню³. Свідок може добросовісно помилятися, неправильно розуміти сутність тих або інших фактів. У такому випадку певна послідовність запитань формує враження про широку поінформованість співрозмовника, чим, відповідно, знижує ймовірність повідомлення недостовірної інформації, а отже, дозволяє вчасно виявити особливості мислення співрозмовника, тип його пам'яті, мотивацію показань та інші діагностичні чинники, що зумовлюють помилки у показаннях⁴. Позитивний ефект у пригадуванні забутого має постановка запитань у хронологічній або логічній послідовності про попередні, супровідні та наступні за подією кримінального правопорушення обставини⁵.

Питальна форма висловлювання слідчим використовується з метою збудження у співрозмовника асоціативних зв'язків. Зокрема, А. В. Дулов зазначає, що при згадуванні інформація найчастіше передається в питальній формі, що допомагає особі подумки зосередити увагу на певній групі об'єктів, на певній ділянці

¹ Коновалова В. Е. Вказ. праця. – С. 35.

² Гаврилин Ю. В. Следственные действия : [учеб. пособ.] / Гаврилин Ю. В., Победкин А. В., Яшин В. Н. – М. : МосУ МВД России, Книжный мир, 2006. – С. 140.

³ Общая психология : [учеб. для студ. пед. инстит. / под ред. А. В. Петровского]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1986. – С. 316.

⁴ Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – С. 52, 53.

⁵ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : [моногр.] / Валерій Юрійович Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – С. 308.

шляху, на якійсь дії тощо¹. Постановка запитань у цьому випадку має спонукальний характер і стосується не того, що шукається, а суміжних з ним фактів, що перебувають у певних асоціативних зв'язках зі згаданою подією². Тому при постановці питань необхідним є відновлення відповідних асоціативних зв'язків.

У криміналістичній літературі використовують наступні асоціативні зв'язки: а) асоціація за суміжністю: демонстрування місця події або його фотографії викликає спогади про подію кримінального правопорушення та переживання під час її сприйняття; б) схожість-подібність: демонстрація речей, об'єктів, що безпосередньо не стосуються кримінального провадження, але ізоморфних (схожих, подібних) справжнім (пред'явлення телефонної книги свідку дозволить пригадати забуте прізвище)³, або збуджує аналогічні (на момент події) переживання; в) контрастність демонстрування чи бесіда про контрастні властивості предметів, явищ, подій (високий – низький, великий – малий, білий – чорний тощо); перифрази – повторення своїми (тобто іншими) словами проблемної, перекрученої інформації про подію; г) демонстрація «незаповненості»: акцентування, підкреслювання розірваних зв'язків у розповіді, «білих плям» у версії події тощо⁴; д) асоціації через причинно-наслідкові зв'язки⁵; е) асоціації однозначні,

¹ Дулов А. В. Судебная психология : [учеб.] / Атеист Васильевич Дулов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Мн. : Вышэйш. шк., 1975. – С. 173.

² У психології розрізняють три види асоціацій: а) асоціації за суміжністю, які передбачають запам'ятовування послідовності подій або дій, що відбуваються, між якими існує зв'язок; б) асоціації за схожістю, що виникають, коли сприйняття якогось об'єкта викликає у пам'яті пригадування схожого з ним об'єкта, навіть якщо він ніколи не сприймався з ним спільно або у будь-якому часовому зв'язку; в) асоціації за контрастом, які передбачають сприйняття будь-якого предмета, що викликає у пам'яті згадку про інший предмет, що відрізняється прямо протилежними ознаками. (Рудик П. А. Психология : [учеб.] / Петр Антонович Рудик. – М. : Физкультура и спорт, 1974. – С. 229, 230).

³ Криминалистика : [учеб.] ; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 306, 307.

⁴ Юридична психологія. Словник : [довід. вид.] / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. – К. : КНТ, 2007. – С. 241.

⁵ Васильев А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 87–90; Гусаков А. Н. Следственная тактика / А. Н. Гусаков, А. А. Филощенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 103.

що пов'язують певну обставину з будь-яким фактом або дією, і багатозначні, які переплітаються з кількома фактами¹; є) асоціації за допомогою наочності².

Окремі вчені пропонують використовувати: а) асоціації за часом, тобто спогад про враження або переживання, пов'язаний з тим чи іншим об'єктом або особою, у чому велику роль відіграє емоційна пам'ять; рекомендувати особі, що допитується, вести розповідь у тому порядку, в якому розвивалися події або, навпаки, пригадувати з відліком назад від дня допиту (іншого дня, який добре запам'ятався)³; нагадування про наслідки події, її зв'язки з якими-небудь обставинами особистого життя допитуваного (день народження, свято тощо); запитання за суміжними з досліджуваною подією обставинам; з'ясування фактичних даних, що стосуються попередніх або наступних подій; б) асоціації у просторі, тобто допит про ті самі події або про ті ж обставини, але в різних планах, у різній (логічній або хронологічній) послідовності; пред'явлення предмета, що має відношення до події, або фотографії місця події; допит на місці події; використання при допиті різних схем, малюнків, креслень, макетів, телефонної книги із прізвищами⁴. З цього приводу О. М. Васильєв зазначає, що, якщо необхідно використати асоціацію у просторі, треба пред'являти предмет, який стосується події, або фотографію місця події, а за подібністю – альбом фотокарток, фоторобот, телефонну книгу з прізвищами⁵. Інший вчений, В. Г. Лукашевич, пропонує пред'являти предмет, подібний до того, який особа спостерігала раніше, але забула⁶.

¹ Коновалова В. Е. Допрос. Тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – С. 28.

² Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : [учеб. для юрид. вузов] / Геннадий Григорьевич Шиханцов ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 1998. – С. 194.

³ Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего / Александр Борисович Соловьев. – М. : ВНИИПЦ, 1974. – С. 77.

⁴ Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии : [метод. пособ.] / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – [2-е изд., перераб.]. – М. : ВНИИПЦ, 1986. – С. 39, 40.

⁵ Васильев А. Н. Следственная тактика / Александр Николаевич Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 129.

⁶ Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования / Виталий Григорьевич Лукашевич. – К. : Укр. акад. внутр. дел, 1993. – С. 144.

Врахування асоціативних зв'язків під час використання тактичних прийомів нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків зумовлює виокремлення таких тактичних прийомів як: 1) пред'явлення матеріалізованої інформації та 2) пред'явлення джерел доказів: а) пред'явлення речових доказів; б) оголошення показань; в) оголошення результатів проведення інших слідчих дій; г) оголошення результатів висновків експерта. Під час пред'явлення матеріалізованої інформації можуть бути використані різні фотознімки, схеми, малюнки, макети¹, а також «фоторобот», мальований портрет, альбом із типовими малюнками елементів зовнішності людини, альбом зразків різних фасонів одягу, кольорові репродукції вантажних і легкових автомобілів тощо². Якщо допитуваний забув будь-яке прізвище, можна запропонувати йому ту чи іншу довідкову книгу (наприклад, телефонну), аби він знайшов це чи схоже прізвище (асоціація за схожістю та наочністю)³. У цьому випадку процес пригадування ґрунтується не лише на розумових асоціаціях, а й на безпосередніх зорових відчуттях. Такий тактичний прийом особливого значення набуває під час допиту неповнолітніх, оскільки діти набагато більше можуть впізнати, ніж відтворити у мовній формі⁴. У якості зразків для порівняння зі слідами пам'яті свідків може бути використана така матеріалізована інформація, як: «фоторобот», зразки тканин, набори зображень фасонів, елементів одягу, автомобілів різних марок, зразки відтінків кольорів тощо.

Під час пред'явлення доказів особливої уваги заслуговує визначення форми та способу такого пред'явлення, що зумовлено деякими обставинами об'єктивного чи суб'єктивного характеру. До їх числа

¹ Розенблит С. Я. Допрос / Соломон Яковлевич Розенблит // Криміналістика / [учеб. для высш. учеб. завед. / под. ред. С. А. Голунского]. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1959. – С. 301.

² Криміналістика / [учеб. для вузов / под. ред. Н. П. Яблокова]. – М. : БЕК, 1996. – С. 453.

³ Когутич І. І. Криміналістика : [курс лекцій] / Іван Іванович Когутич. – К. : Атіка, 2008. – С. 416.

⁴ Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : [метод. пособ.] / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : ВНИИПП, 1984. – С. 27.

слід віднести: особливості джерел доказів, мету їх пред'явлення, характер взаємозв'язків доказів у кримінальному провадженні, специфіка психологічної структури особи допитуваного¹. Перед застосуванням цього тактичного прийому необхідно визначити цілі пред'явлення доказів². Використання доказів під час допиту може переслідувати три тактичні мети: 1) конкретизація та деталізація показань; 2) викриття осіб, що дають свідомо неправдиві показання; 3) нейтралізація добросовісних помилок у показаннях допитуваних³. Саме від цілі залежить, яке джерело доказів доцільно пред'явити. Так, для викриття свідомо неправдивих показань немає принципової різниці, що використовувати: речові докази, висновки експертизи, протокол слідчої дії чи інші джерела доказів. За такої слідчої ситуації головним є значимість тих фактичних даних, що містяться у джерелах доказів для доказування у певному кримінальному провадженні. Під час же нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків визначальним є взаємозв'язок між джерелами доказів, що пред'являються, та інформацією в показаннях, яка потребує уточнення. Оскільки для досягнення даної мети корисні не всі джерела доказів, виникає необхідність у їх розподілі. Одні (показання свідків, речові докази, документи) безпосередньо пов'язані з досліджуваними обставинами кримінального провадження, і тому сприятимуть пригадуванню. Інші (висновки експертизи, протоколи слідчих дій) за своїм змістом є похідними, а їх висновки ґрунтуються на первинних матеріалах, тому вони не можуть сприяти пошукванню асоціативних зв'язків⁴, хоча в змозі усунути перекручену інформацію у показаннях допитуваного.

¹ Комарков В. С. Тактика допроса : [учеб. пособ.] / Владимир Семенович Комарков. – Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1975. – С. 40.

² Казинян Г. С. Проблемы эффективности следственных действий : [моногр.] / Г. С. Казинян, А. Б. Соловьев. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – С. 150.

³ Селиванов Н. А. Вещественные доказательства / Николай Алексеевич Селиванов. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 132, 133.

⁴ Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего / Александр Борисович Соловьев. – М. : ВНИИСП, 1974. – С. 83.

Пред'явлення речових доказів з метою нейтралізації добросовісних помилок свідків обумовлене закономірностями протікання психічних процесів людської пам'яті. У цьому випадку процес пригадування спирається не лише на розумові асоціації, й на безпосередні зорові відчуття¹. При показі тих чи інших доказів допитуваний впізнає предмет, сприйнятий раніше, і пригадує обставини, пов'язані з ним². Під час пред'явлення речових доказів відновлюються асоціативні зв'язки шляхом нагадування або збудження викликаних раніше і відображених у підсвідомості емоцій, моторних реакцій, образів, відтворення обстановки сприйняття, зняття розпливчастості уваги його акцентування, активізації установок і емоційно-вольової сфери³. Зокрема, В. С. Комарков зазначав, що під час повторного сприйняття відбувається асоціювання забутого або того, на що не було звернуто увагу, з тим, що добре відобразилося у пам'яті: подивившись на добре сприйняту річ, неважко відновити у своїй пам'яті і образ об'єкта, який не піддається відтворенню⁴. Встановлено, що легше запам'ятовуються та упізнаються великі за об'ємом об'єкти, порівняно з невеликими. Об'єкти з яскраво вираженими індивідуальними особливостями запам'ятовуються швидше та довше, ніж ті, що не мають таких ознак⁵. Головне, що інформація, яка має доказове значення, може бути використана на допиті лише після вільної розповіді та у тих

¹ Лукашевич В. Г. Тактика обшчення следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте) : [учеб. пособ.] / Виталий Григорьевич Лукашевич. — К. : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. — С. 48.

² Криміналістика : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька]. — 3-є вид., пер. та доп. — К. : Ін Юре, 2004. — С. 276.

³ Гончаренко В. И. Психологическое воздействие в целях получения объективной информации при допросе / В. И. Гончаренко, Ф. М. Сокирян // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1990. — Вып. 41. — С. 27.

⁴ Комарков В. С. Тактика допроса : [учеб. пособ.] / Владимир Семенович Комарков. — Х. : Харьк. юрид. ин-т, 1975. — С. 37; Комарков В. С. Цели и тактика предъявления доказательств в ходе допроса обвиняемого / Владимир Семенович Комарков // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1972. — Вып. 9. — С. 93.

⁵ Власенко Н. В. Сущность и тактика проверки показаний на месте / Н. В. Власенко, В. В. Степанов. — М. : Юрлитинформ, 2004. — С. 90.

випадках, коли слідчому не вдалося шляхом постановки відповідних запитань і застосування асоціативних зв'язків відновити забуту допитуваним інформацію та нейтралізувати інші добросовісні помилки¹. Проведене нами анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України дозволило встановити, що 38 % респондентів з метою нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків використовують пред'явлення речових доказів.

Під час нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків особливого значення набувають способи пред'явлення речових доказів. Так, у юридичній літературі мають місце численні рекомендації щодо пред'явлення доказів допитуваному з метою відновлення асоціативних зв'язків². Особливої уваги заслуговує запропонована В. С. Комарковим класифікація таких способів за декількома підставами: 1) за характером взаємозв'язку доказів: а) роздільне пред'явлення одиничних доказів; б) пред'явлення комплексу взаємопов'язаних доказів; в) пред'явлення всієї системи доказів; 2) за характером демонстрації доказів: а) згадування про наявні докази на допиті; б) перерахування доказів, що мають місце, із зазначенням джерел їх походження; в) показ доказів допитуваному неповністю, мимохідь; г) надання допитуваному можливості розглядати, вивчати докази; д) підкреслення демонстрації ознак об'єкта, що пред'являється; 3) за характером послідовності пред'явлення доказів: а) пред'явлення доказів у послідовності «зростання сили»; б) пред'явлення доказів у послідовності

¹ Криміналістика : [учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 3-е изд., пер. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – С. 498.

² Соловьев А. Б. Использование доказательств при допросе / Александр Борисович Соловьев. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 13, 15. – (Б-ка следователя); Комарков В. С. Тактика предъявления доказательств на допросе обвиняемого : автореф. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криміналістика» / В. С. Комарков. – Х., 1973. – С. 17–23; Комарков В. С. Тактика допроса : [учеб. пособ.] / Владимир Семенович Комарков. – Х. : Харьк. юрид. ин-та, 1975. – С. 40–46; Гаврилова Н. И. Опішки в свідетельських показаннях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИПЦ, 1983. – С. 113; Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – С. 77, 78.

«зменшення сили»¹. Під час нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків доцільним є використання не сукупності, а окремих речових доказів, проте застосування при цьому, як правило, лише їх пред'явлення, а не опосередковані способи використання доказів². Оскільки усунення добросовісних помилок відбувається тільки за допомогою подолання забування через активізацію асоціативних зв'язків, то особливого значення набуває взаємозв'язок між конкретним речовим доказом та визначеною обставиною, яка була забута або помилково інтерпретована допитуваним³. Так, Н. І. Гаврилова зауважує, що під час пред'явлення доказів особі, в показаннях якої містяться добросовісні помилки, отримують такі показання: 1) про сам пред'явлений об'єкт; 2) щодо обставин, які будь-яким чином пов'язані з ним⁴.

З огляду на те, що перекручення в показаннях свідків на стадії запам'ятовування можуть мати форму не лише забування, а й «нашарувань» через підвищену сугестивність або конформність допитуваного, тактичним прийомом, спрямованим на усунення таких перекручень є запропонування допитуваному графічно зобразити те, що він спостерігав⁵, скласти план, схему будь-якого предмета чи місцевості⁶. Що посилить наочність показань допитуваного. Сам процес виготовлення такого графічного зображення (схеми, креслення, малюнка місцевості, предметів, що мають значення для кримінального провадження) є необхідним

¹ Комарков В. С. Тактика допроса: [учеб. пособ.] / Владимир Семенович Комарков. – Х. : Харьк. юрид. ин-та, 1975. – С. 41, 42.

² Соловьев А. Б. Использование доказательств при допросе / Александр Борисович Соловьев. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 57. – (Б-ка следователя).

³ Казинян Г. С. Проблемы эффективности следственных действий : [моногр.] / Г. С. Казинян, А. Б. Соловьев. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – С. 163, 164.

⁴ Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова : [метод. пособ.] ; под. ред. А. Р. Рагинова. – М. : ВНИИПЦ, 1983. – С. 113.

⁵ Образцов В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Омега-Л, ИМПЕ им. А. С. Грибоедова, 2003. – С. 44.

⁶ Розенблит С. Я. Допрос / Соломон Яковлевич Розенблит // Криминалистика / [учеб. для высш. учеб. завед. / под. ред. С. А. Голунского]. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1959. – С. 301.

як для кращого сприйняття інформації слідчим, так і для активізації асоціативних зв'язків у свідомості допитуваного¹, і, як наслідок, з'явиться можливість отримання повних і достовірних показань. Отже, при нейтралізації добросовісних помилок доцільно використовувати зображувальні можливості допитуваного.

Обрання найбільш результативних речових доказів у кримінальному провадженні, які необхідно пред'явити свідкам, залежить від типу вищої нервової діяльності допитуваного (за І. П. Павловим). Так, свідку художнього типу доцільно пред'явити фотографії, речові докази, малюнки, фоторобот тощо. Під час допиту ж осіб мислячого типу бажано їх ознайомити з висновками експертів, доцільно провести логічний аналіз доказів. У своїх показаннях такі особи схильні детально аналізувати подію, спираючись на причинно-наслідкові зв'язки². Тактично виправдано пред'явлення доказів у порядку зростання їх переконливості та доказової сили³.

Система тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок, передбачає і такий прийом, як допит на місці події. Проведене нами анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України дозволило встановити, що 31, 2 % опитаних з метою нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків використовують допит на місці події. Науковцями неодноразово наголошувалося, що саме цей тактичний прийом спрямований на поживлення асоціативних зв'язків⁴. Зокрема, В. О. Образцов із цього приводу зауважує, що ефективність такого пригадування детермінована ступенем подібності

¹ Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі : [моногр.] / Лариса Давидівна Удалова. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – С. 287.

² Волков В. Н. Юридическая психология : [учеб. пособ.] / В. Н. Волков, С. И. Янаев. – М. : Щит-М, 2003. – С. 116.

³ Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 84.

⁴ Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений / Виолетта Емельновна Коновалова. – Х. : Виц. шк., 1978. – С. 68, 69; Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / Александр Рувимович Ратинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 186–190; Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : [моногр.] / Валерий Юрьевич Шепитько. – Х. : Гриф, 2002. – С. 253.

умов пригадування умовами сприйняття й відбиття в пам'яті інформації¹.

Психологічною основою проведення такого тактичного прийому є збудження асоціативних зв'язків, які стосуються мимоволі відображеної у пам'яті допитуваного обстановки, уявлення про яку міститься у так званому латентному прошарку пам'яті. Нагадування обстановки події шляхом показу будівель, ділянок, що були у полі зору свідка, саме і є тим моментом, що спонукає до пожвавлення його пам'яті і який використовується при проведенні допиту на місці події². Під час цього у допитуваного шляхом асоціативних зв'язків відновлюється забуте. На місці події, знаходячись серед речей та предметів, про які під час допиту у приміщенні правоохоронних органів йшла мова по пам'яті, особа може пригадати та виправити ті факти, щодо яких у кабінеті слідчого він просто забув сказати³ чи дав перекручену інформацію. У допитуваного активізуються приховані асоціативні зв'язки, латентний прошарок раніше сприйнятого матеріалу⁴. Перебування на місці події стимулює психічні процеси пригадування та впізнання. У цій слідчій дії максимально проявляються такі особливості психології людини, як тип і особливості сприйняття, пам'яті, мислення, уяви. У психологічному плані допит на місці події є дуже інтенсивною розумовою діяльністю, що зумовлює емоційну напругу, а це посилює або притічує інтелектуальну активність. Участь психолога допомагає зняти психологічну напругу, правильно зрозуміти поведінку людини, спонукати її до справжньої співпраці та належної поведінки⁵.

¹ Образцов В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Омега – Л. : ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003. – С. 43.

² Коновалова В. О. Юридична психологія : [акад. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 256.

³ Волков В. Н. Юридическая психология : [учеб. пособ.] / В. Н. Волков, С. И. Янаев. – М. : Щит-М, 2003. – С. 125.

⁴ Криминалистика : [учеб. / отв. ред. Н. П. Яблоков]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – С. 532.

⁵ Кошинець В. В. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі : теоретичні засади та практичні проблеми : [навч. посіб.] / В. В. Кошинець, В. Я. Марчак. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 53.

Під час допиту на місці події застосовуються такі тактичні прийоми, що спрямовані на надання допомоги свідку у пригадуванні обставин події: максимальна конкретизація та деталізація обставин події¹. Крім того, допит на місці події не лише сприяє поживленню асоціативних зв'язків у допитуваного, а й надає можливість слідчому перевірити правильність показань шляхом їх співставлення з обстановкою місця події, дозволяє йому більш поглиблено та всебічно сприймати та осмислювати досліджувану подію. Отже, до тактичних прийомів під час допиту на місці події можна віднести такі: 1) зіставлення показань, що одержані із реальною картиною місця; 2) постановка уточнюючих запитань; 3) аналіз відповідей особи, у показаннях якої містяться протиріччя; 4) надання свідку можливості пояснити суперечності між показаннями та даними місця події; 5) пред'явлення речових доказів; 6) оголошення фрагментів показань інших осіб, що суперечать показанням допитуваного.

Система тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок, включає й такий прийом, як оголошення фрагментів показань інших осіб, які суперечать показанням допитуваного. Так, Р. С. Белкін зазначає, що, окрім асоціативних зв'язків з метою усунення перекручень у показаннях, можуть бути використані такі прийоми, як ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб щодо тих же обставин та одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб². Віднесення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб до тактичних прийомів заслуговує критичній уваженню, оскільки одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб є самостійною слідчою дією, порядок проведення якої регламентовано кримінальним процесуальним законом. Ставлення до оголошення показань інших осіб серед науковців є неоднозначний. Якщо одні дослідники віддають перевагу даному тактичному

¹ Власенко Н. В. Сущность и тактика проверки показаний на месте / Н. В. Власенко, В. В. Степанов. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 62.

² Криминалистика : [учеб. для вузов]. / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2005. – С. 610.

прийому¹, то інші критично висловлюються щодо його використання², посилаючись на те, що цей прийом може мати сугестивний вплив на допитуваного. У цьому випадку якщо особа, у показаннях якої містяться добросовісні помилки, хоч і змінює свої показання, то не через те, що вона пригадала обставини кримінального провадження, а унаслідок некритичного сприйняття думок особи, показання якої були оголошені³. З нашої точки зору, дана позиція є досить обґрунтованою, оскільки метою використання тактичних прийомів, спрямованих на усунення добросовісних помилок, що виникли через забування, є активізація асоціативних зв'язків. Якщо такі джерела доказів, як документи, речові докази, мають певну доказову інформацію та процесуальну форму, що, у свою чергу, надають відповідний стимул у пригадуванні забутого, то в показаннях інших осіб таку ж роль виконують лише фактичні дані, що в них містяться та стосуються забутих обставин кримінального провадження. У разі помилковості або неправдивості вказаних фактичних даних, ці показання не здатні активізувати забуте, а можуть лише негативно вплинути на показання добросовісного свідка через свій навідний характер. Отже, використання такого тактичного прийому, як оголошення показань інших осіб, повинно відбуватися вже після застосування усіх попередніх тактичних прийомів. Крім того, слухними є рекомендації у криміналістичній літературі про те, що слід пред'являти не протокол допиту інших осіб у цілому, а зачитувати лише фрагменти, які містять інформацію про обставини, за яких певний факт мав місце⁴.

При застосуванні системи тактичних прийомів нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків, слідчий повинен

¹ Berg H. Bemeissicherung und -führung rationell gestalten // Forum der Kriminallistik. – 1973. – № 12. – S. 573; Кулишева Е. М. Психология свидетельских показаний и судебное следствие / Е. М. Кулишева // Вестник права. – 1904. – № 8. – С. 171–212.

² Казинян Г. С. Проблемы эффективности следственных действий : [моногр.] / Г. С. Казинян, А. Б. Соловьев. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – С. 166, 167.

³ Казинян Г. С. Вказ. праця. – С. 167.

⁴ Криминалістика: [учеб.] / Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова, — М : НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970. — Т.2. — С. 141.

пам'ятати, що під час тривалого конативного пригадування може настати так звана парадоксальна фаза: чим більше зусиль докладається до пригадування, тим гірший результат. У цьому випадку необхідно тимчасово переключити увагу на щось інше¹.

Запропонована система тактичних прийомів є логічно упорядкованою сукупністю способів проведення допиту, що спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків, яка заснована на психологічному механізмі формування показань і є найбільш раціональною та ефективною у безконфліктній, але несприятливій слідчій ситуації (ситуації допиту) через наявність у показаннях свідків добросовісних помилок. Вона є оптимальним засобом одержання повної та достовірної інформації для її подальшого використання у слідчій та судовій практиці.

¹ Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – С. 531, 532.

Список використаних джерел

1. Аврах Я. С. Психологические проблемы защиты по уголовным делам / Яков Соломонович Аврах. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 1972. – 106 с.
2. Алексеев А. М. Психологические основы показаний очевидцев / Анатолий Михайлович Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1973. – 104 с.
3. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Лев Ефимович Ароцкер. – М. : Юрид. лит. 1969. – 120 с.
4. Ароцкер Л. Е. Тактические приемы судебного допроса / Лев Ефимович Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1984. – Вып. 1. – С. 62–67;
5. Баев О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика : [науч.-практ. пособ.] / Олег Яковлевич Баев. – М. : Экзамен, 2003. – 432 с.
6. Бахін В. П. Тактика допиту: [навч.-практ. посіб.] / В. П. Бахін, В. К. Весельський: – К. : НВТ «Правник», 1997. – 64 с.
7. Бедь В. В. Юридична психологія : [навч. посіб.] / Віктор Бедь. – К. : Каравела ; Львів : Новий світ-2000, Магнолія плюс, 2003. – 376 с.
8. Белкин Р. С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1973. – 264 с.
9. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Рафаил Самуилович Белкин. – [2-е изд. доп.]. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – 334 с.
10. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. / Рафаил Самуилович Белкин. – М. : Юристь, 1997. – Т. 2. – 464 с.
11. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. / Рафаил Самуилович Белкин. – [в 3-х томах]. – М. : Юристь, 1997. – Т. 3. – 480 с.
12. Берназ В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики / Василий Дмитриевич Берназ // Актуальні проблеми держави та права. – Вип. 20. – Одеса, 2003. – С. 110–114.
13. Біленчук П. Д. Криміналістика : [підруч.] / Біленчук П. Д., Головач В. В., Салтевський М. В. ; за ред. П. Д. Біленчука. – Київ : Право, 1997. – 256 с.
14. Біленчук П. Д. Криміналістика / [Біленчук П. Д., Дубовий О. П., Салтевський М. В. , Тимошенко Ю. П.] – К. : Атіка, 1998. – 416 с.

15. Біленчук П. Д. Криміналістика : [підруч.] / Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атака, 2001. – 544 с.
16. Богинский В. Е. Допрос свидетелей и подозреваемых при расследовании краж государственного и общественного имущества / В. Е. Богинский, Т. И. Грузинова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1986. – Вып. 33. – С. 55–59.
17. Богинский В. Е. Рефлективное управление при допросе / Валерий Евгеньевич Богинский. – Х. : Юрид. ин-т, 1983. – 41 с.
18. Богинский В. Е. Система тактических приемов допроса / Валерий Евгеньевич Богинский // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1979. – Вып. 18. – С. 58–62.
19. Богинский В. Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс ; судоустройство ; прокурорский надзор ; криминалистика» / В. Е. Богинский. – Х., 1980. – 17 с.
20. Большой психологический словарь [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2003. – 627 с.
21. Бондаренко О. Забезпечення безпеки суб'єктів кримінального судочинства / О. Бондаренко, С. Сафронов // Право України. – 1999. – № 1. – С. 122–123.
22. Брусиловский А. Е. Судебно-психологическая экспертиза. Ее предмет, методика, пределы / Брусиловский А. Е. – Л. : Юрид. изд-во, 1929. – 104 с.
23. Будиянский Н. Ф. Психологические и правовые возможности судебно-психологической экспертизы / Николай Федорович Будиянский // Наука і освіта. – 2005. – № 5/6. – С. 14–15.
24. Васильев А. Н. Следственная тактика / Александр Николаевич Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 200 с.
25. Васильев А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – 208 с.
26. Васильев А. Н. Тактика отдельных следственных действий / Александр Николаевич Васильев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 112 с.

27. Васильев В. Л. Юридическая психология : [учеб. для вузов] / Владислав Леонидович Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – 464 с.
28. Васильев В. Л. Юридическая психология : [учеб. пособ.] / Владислав Леонидович Васильев. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 96 с.
29. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
30. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
31. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза» / В. К. Весельський. – К., 1999. – 20 с.
32. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : [моногр.] / Віктор Казимірович Весельський. – К. : Правник – НАВСУ, 1999. – 126 с.
33. Винберг А. И. Криминалистика : [учеб. для юрид. шкіл] / Абрам Ильич Винберг, Борис Матвеевич Шавер. – IV изд., дополн. – М. : Госюриздат, 1950. – С. 174.
34. Винберг А. И. Вопросы криминалистики в зарубежных социалистических странах / Абрам Ильич Винберг. – М. : ВНИИ МООП, 1966. – 260 с.
35. Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 5-6 жовт. 2005 р. / Голов. ред. В. В. Сташис – Х. : Кроссрод, 2006. – 260 с.
36. Вікова психологія / [за ред. Григорія Силевича Костюка]. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 120.
37. Вітенко І. С. Основни загальної медичної психології: [навч. посіб.] / Вітенко І. С., Дутка Л. М., Зименковська Л. Я. – К. : Вища шк., 1991. – 271 с.
38. Власенко Н. В. Сущность и тактика проверки показаний на месте / Н. В. Власенко, В. В. Степанов. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 160 с.

39. Внуков В. Психология и психопатология свидетельских показаний малолетних и несовершеннолетних / В. Внуков, А. Брусиловский. – Л. : Юрид. изд-во Наркомюста СССР, 1929. – 94 с.
40. Волков В. Н. Юридическая психология : [учеб. пособ.] / В. Н. Волков, С. И. Янаев. – М. : Щит-М, 2003. – 218 с.
41. Гаврилин Ю. В. Следственные действия : [учеб. пособ.] / Гаврилин Ю. В., Победкин А. В., Яшин В. Н. – М. : МосУ МВД России, Книжный мир, 2006. – 187 с.
42. Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Рагинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – 136 с.
43. Ганшин О. Належне правове забезпечення – запорука прокурорського нагляду / О. Ганшин // Право України. – 1999. – № 9. – С. 76, 77.
44. Гапанович Н. Н. Запоминание и сохранение в памяти воспринимаемых образов / Николай Николаевич Гапанович // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – 1977. – Вып. 2. – С. 242–252.
45. Гапанович Н. Н. Оpozнание в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) / Николай Николаевич Гапанович. – Мн. : БГУ, 1975. – 176 с.
46. Гинзбург А. Я. Тактика предъявления для опознания / Александр Яковлевич Гинзбург. – М. : Юрид. лит., 1971. – 64 с.
47. Гинзбург А. Я. Оpozнание в следственной, оперативной и экспертной практике / Александр Яковлевич Гинзбург. – М. : Ассоциация работников правоохранительных органов РФ, 1996. – 128 с.
48. Глазырин Ф. В. Психология следственных действий : [учеб. пособ. для вузов МВД СССР] / Феликс Викторович Глазырин. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. – 136 с.
49. Глотов О. М. Звукозапись в уголовном процесс ФРГ / О. М. Глотов // Экспертиза при расследовании преступлений. – Вильнюс, 1970. – Вып. 2. – С. 112–124;
50. Гольдовский О. Б. О психологии свидетельских показаний : [доклад на заседании уголовного отделения юридического общества СПбУ 20 марта 1904 г.] / Онисим Борисович Гольдовский // Вест. права. – 1904. – № 4. – С. 189

51. Гольдовский О. Психология свидетельских показаний / Онисим Гольдовский // Судебное обозрение. – СПб., 1904. – № 16. – С. 335–395.
52. Гоноболін Ф. Н. Психологія / Федор Никанорович Гоноболін. – К. : Виц. шк., 1975. – 262 с.
53. Гончаренко В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві : [навч. посіб.] / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокирян. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. — 48 с.
54. Гончаренко В. И. Психологическое воздействие в целях получения объективной информации при допросе / В. И. Гончаренко, Ф. М. Сокирян // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1990. – Вып. 41. – С. 24–28.
55. Гора І. В. Криміналістика : [посіб. для підготовки до іспитів] / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2003. – 146 с.
56. Горский Д. П. Краткий словарь по логике / Горский Д. П., Ивин А. А., Никифорова А. Л. ; под ред. Д. П. Горского. – М. : Просвещение, 1991. – 208 с.
57. Гродзинский М. М. Единообразии ошибок в свидетельских показаниях / Морис Маркович Гродзинский // Архив криминологии и судебной медицины, 1927. – Вып. 3. – Т. 1. – Кн. Ч. 4, 5. – С. 1005–1018.
58. Гросс Г. Руководство к расследованию преступлений / Ганс Гросс. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – М. : НКВД РСФСР, 1930. – 144 с.
59. Гуковская Н. И. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних / Гуковская Н. И., Долгова А. И., Миньковская Г. М. – М. : Юрид. лит., 1974. – 208 с.
- 60, Гуняев В. А. Добросовестное заблуждение в свидетельских показаниях (криминалистическое и судебно-психологическое исследование : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика ; судебная экспертиза» / В. А. Гуняев. – Л., 1973. – 18 с.
61. Гусаков А. Н. Следственная тактика : [учеб. пособ.] / А. Н. Гусаков, А. А. Филощенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 148 с.

62. Давидюк Н. М. Юридична психологія : [підруч. для студ. вищ. навч. закл. за спец. правознавство та психологія] / Наталія Миколаївна Давидюк. – Чернівці : Рута, 2006. – 100 с.
63. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Владимир Даль. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 1. – 699 с.
64. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Владимир Даль. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 2. – 780 с.
65. Домашенко А. М. Понятие и признаки тактической ошибки / Алексей Михайлович Домашенко // Проблемы законности. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2005. – Вып. 76. – С. 158–162.
66. Доспулов Г. Г. Допрос / Гайса Гарифович Доспулов // Тактические основы следственных действий. – Алма-Ата : Изд-во Казахск. ун-та, 1977. – Вып.2. – С. 18–87.
67. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Гайса Гарифович Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – 112 с.
68. Доспулов Г. Г. Психология показаний свидетелей и потерпевших / Г. Г. Доспулов, Ш. М. Можитов. – Алма-Ата : Наука, 1975. – 192 с.
69. Дубравська Д. М. Основи психології : [навч. посіб.] / Дося Михайлівна Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – 280 с.
70. Дулов А. В. Стадия оценки хода и результатов следственного действия / Атеист Васильевич Дулов // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Мн., 1971. – Вып. 2. – С. 239–242.
71. Дулов А. В. Судебная психология : [учеб.] / Атеист Васильевич Дулов. – [2-е изд. испр. и доп.]. – Мн. : Вышэйш. шк., 1975. – 464 с.
72. Егоров Т. Г. Психология / Тихон Георгиевич Егоров. – [2-е изд. доп.]. – М. : Воениздат, 1955. – 264 с.
73. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України : [наук.-практ. посіб.] / О. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, О. В. Тимченко, В. Є. Христенко]. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. – 319 с.

74. Елистратов А. И. К вопросу о достоверности свидетельских показаний (опыты А. Бинэ и В. Штерна) : [науч. изд.] / А. И. Елистратов, А. В. Завадский. – Казань : Тип. Император. ун-та., 1903. – 53 с.
75. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.
76. Еникеев М. И. Юридическая психология / Марат Исхакович Еникеев. – СПб. : Питер, 2004. – 480 с.
77. Ефимичев С. П. Допрос : [учебн. пособ.] / Сергей Петрович Ефимичев. – Волгоград : ВСШ, 1978. – 46 с.
78. Журавель В. А. Ситуационность тактических приемов допроса потерпевшего / Владимир Андреевич Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1985. – Вып. 30. – С. 18–23.
79. Заботин П. С. Преодоление заблуждения в научном познании / Заботин П. С. – М. : Мысль, 1979. – 189 с.
80. Закатов А. А. Криминалистический анализ показаний потерпевших / Александр Александрович Закатов // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1971. – Вып. 8. – С. 35–40.
81. Закатов А. А. Ложь и борьба с ней / Александр Александрович Закатов. – Волгоград : Нижневолжск. книжн. изд-во, 1984. – 192 с.
82. Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних : [учеб. пособ.] / Александр Александрович Закатов. – Волгоград : ВШ МВД СССР, 1979. – 53 с.
83. Запорожец А. В. Психология : [учеб. пособ.] / Александр Владимирович Запорожец. – М. : УЧПЕДГИЗ, 1953. – 188 с.
84. Затенацкий Д. В. Идеальные следы в криминалистике / Дмитрий Викторович Затенацкий // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – 190 с.
85. Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / Д. В. Затенацький. – Х., 2008. – 20 с.
86. Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : [моногр.] /

- Дмитро Вікторович Затенацький ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х : Право. – 2010. – 160 с.
87. Зеленский В. Д. Криминалистическая реконструкция / Владимир Дмитриевич Зеленский // Вопросы теории и практики предварительного следствия в органах внутренних дел. – Саратов, 1973. – С. 150–154.
88. Зинченко Т. П. Когнитивная и прикладная психология / Татьяна Петровна Зинченко. – М. : МПИ ; Воронеж : НПО МОДЭК, 2000. – 608 с.
89. Зинченко Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии / Татьяна Петровна Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
90. Знаков В. В. Неправда, ложь и обман как проблемы психологии понимания / Виктор Владимирович Знаков // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 9–16.
91. Зорин Г. А. Многовариантные программы допросов: Технологии построения и применения / Георгий Алексеевич Зорин. – М. : Изд-во деловой и учебной литературы, 2005. – 336 с.
92. Зорин Г. А. Психологический контакт при производстве допроса : [учеб. пособ. по курсу «Криминалистика»] / Георгий Алексеевич Зорин. – Гродно : Гродненский госуниверситет, 1986. – 70 с.
93. Иванов П. И. Психология / Платон Иванович Иванов. – [2-е изд.] – М. : УЧПЕДГИЗ, 1955. – 384 с.
94. Ищенко Е. П. Криминалистика : [курс лекций] / Евгений Петрович Ищенко. – М. : АСТ МОСКВА. КОНТАКТ, 2008. – 411 с.
95. Казаков Е. И. Особенности допроса свидетелей при расследовании дел о фальшивомонетничестве / Евгений Иванович Казаков // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1968. – Вып. 5. – С. 31–37.
96. Казинян Г. С. Проблемы эффективности следственных действий : [моногр.] / Г. С. Казинян, А. Б. Соловьев. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – 216 с.
97. Как избежать пытки : психология допроса и защита граждан / [авт.-сост. Петр Баренбойм]. – 4-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2004. – 112 с.

98. Каневский Л. Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних / Лев Львович Каневский. – М. : Юрид. лит., 1982. – 112 с.
99. Каневский Л. Л. Тактика допроса свидетелей по делам несовершеннолетних / Лев Львович Каневский // Теоретические проблемы криминалистической тактики. – Свердловск : Изд-во Уральск. ун-та, 1981. – С. 100–107.
100. Канторович Я. А. Психология свидетельских показаний / Канторович Я. А. – Х. : Юрид. НКЮ УССР, 1925. – 52 с.
101. Карнеева Л. М. Доказательства в советском уголовном процессе / Лидия Михайловна Карнеева. – Волгоград : ВСШ, 1988. – 68 с.
102. Карнеева Л. М. Доказательства и доказывание при производстве расследования : [лекция] / Лидия Михайловна Карнеева. – Горький : Горьковская ВШ МВД СССР, 1977. – 44 с.
103. Квачевский А. О вызове и допросе свидетелей в предварительном следствии / Александр Квачевский // Юридический вестник. – 1869. – Кн. 7. – С. 64–84 ; Кн. 8. – С. 79–92.
104. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / Имре Кертэс ; под общ. ред. А. И. Винберга. – М. : Юрид. лит., 1965. – 164 с.
105. Когутич І. І. Криміналістика : [курс лекцій] / Іван Іванович Когутич. – К. : Атіка, 2008. – 888 с.
106. Козляковський П. А. Юридична психологія : [навч. посіб.] / П. А. Козляковський, А. П. Козляковський. – Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2006. – 424 с.
107. Колесник В. А. Судова психіатрія : [курс лекцій] / Валерій Аркадійович Колесник. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 128 с.
108. Комарков В. С. Тактика допроса : [учеб. пособ.] / Владимир Семенович Комарков. – Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1975. – 68 с.
109. Комарков В. С. Тактика предъявления доказательств на допросе обвиняемого : автореф. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криминалистика» / В. С. Комарков. – Х., 1973. – 24 с.
110. Комарков В. С. Цели и тактика предъявления доказательств в ходе допроса обвиняемого / Владимир Семенович Комарков // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1972. – Вып. 9. – С. 91–98.

111. Комиссаров В. И. Криминалистическая тактика: история, современное состояние и перспективы развития / Владимир Иванович Комиссаров. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 192 с.
112. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Николай Иванович Кондаков. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
113. Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : Консул, 1999. – 157 с.
114. Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – 176 с.
115. Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика : теории и тенденции : [учеб. пособ.] / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 1997. – 256 с.
116. Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений / Виолетта Емельяновна Коновалова. – Х. : Вища школа, 1978. – 144 с.
117. Коновалова В. Е. Тактика допроса в целях опознания / Виолетта Емельяновна Коновалова // Ученые записи Харьковского юридического института. – Х., 1957. – Вып. 9. – С. 172–181.
118. Коновалова В. О. Юридична психологія : [академ. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – К. : Ін Юре, 2004. – 424 с.
119. Коновалова В.Е. Следственная тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. — К. : РИО МВД УССР, 1983. — 132 с.
120. Кореневский Ю. В. Криминалистика для судебного следствия / Юрий Владимирович Кореневский. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – 198 с.
121. Короткий тлумачний словник української мови [за ред. Д. Г. Гринчишина]. – 2-е вид., перев. і доп. – К. : Рад. шк., 1988. – 320 с.
122. Котов Д. П. Установление следователем обстоятельств, имеющих психологическую природу / Дмитрий Петрович Котов. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1987. – 212 с.
123. Коченов М. М. Психология малолетних свидетелей : [метод. пособ.] / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : ВНИИПГ, 1984. – 32 с.

124. Кошинець В. В. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі : теоретичні засади та практичні проблеми : [навч. посіб.] / В. В. Кошинець, В. Я. Марчак. – Чернівці: Рута, 2007. – 215 с.
125. Криміналістика : [учеб. для вузов] / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2005. – 992 с.
126. Криміналістика : [учеб. / под ред. Р. С. Белкина]. – М. : Юрид. лит., 1986. – 544 с.
127. Криміналістика: [учеб.] / Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова,— М : НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970. — Т.2. — 478 с.
128. Криміналістика : [учеб.] ; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 496 с.
129. Криміналістика : [учеб.] / А. И. Винберг, Б. М. Шавер. – М. : Юрид. лит., 1950. – 272 с.
130. Криміналістика : [учеб. для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина]. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2000. – 672 с.
131. Криміналістика : [учеб. / под ред. С. А. Голунского]. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1959. – 512 с.
132. Криміналістика : [учеб. / под ред. Е. П. Ищенко]. – М. : Юрист, 2000. – 751 с.
133. Криміналістика : [учеб. / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова]. – М. : Юрид лит., 1993. – 592 с.
134. Криміналістика : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька]. – 3-тє вид., пер. та доп. – К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 736 с.
135. Криміналістика : [учеб. / под ред. Н. П. Яблокова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2007. – 781 с.
136. Криміналістика : [учеб.] ; под ред. Н. П. Яблокова, В. Я. Колдина. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 464 с.
137. Кримінальний процесуальний Кодекс : прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4651-VI від 13.04.2012 р. – Х. : Право, 2012. – 392 с.

138. Кузин В. С. Психология : [учеб.] / Владимир Сергеевич Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – 280 с.
139. Кулишева Е. М. Психология свидетельских показаний и судебное следствие / Е. М. Кулишева // Вестник права. – 1904. – № 8. – С. 171–212.
140. Кулишер Е. Психология свидетельских показаний и судебное следствие / Е. Кулишер // Вестник права. – 1904. – № 2. – С. 107–131.
141. Лазарева В.А. Проблемы использования свидетельских показаний в уголовном процессе / В. А. Лазарева, Д. В. Попов. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 160 с.
142. Ламбуцька Ж. А. Взаємозв'язок механізмів навчання та пам'яті, як основа забезпечення пізнавальної діяльності / Ж. А. Ламбуцька // Актуальні проблеми психології. – Том V : Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. Вип 4. / За ред. Максименка С. Д. – К. : Міленіум, 2005. – 284 с.
143. Лебедев И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов : [учеб. пособ.] / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – 442 с.
144. Леви А.А. Получение и проверка показаний следователем : [справочник] / Леви А. А., Пичкалева Г. И., Селиванов Н. А. – М. : Юрид. лит., 1987. – 112 с.
145. Леонтьев А. Н. Избранные психологические исследования / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – 120 с.
146. Липман О. Психология лжи / О. Липман, Л. Адам // Ложь в праве. – Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1929. – С. 6–20.
147. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения : [моногр.] / Виталий Григорьевич Лукашевич. – К. : Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 44 с.
148. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования / Виталий Григорьевич Лукашевич. – К. : Украинская академия внутренних дел, 1993. – 192 с.
149. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте) :

- [учеб. пособ.] / Виталий Григорьевич Лукашевич. — К. : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. — 88 с.
150. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : [навч. посіб.] / Петро Андрійович М'ясоїд. — К. : Вища шк., 2000. — 479 с.
151. Майерс Д. Психология / Дэвид Майерс ; [пер. с англ. И. А. Карпиков, В. А. Старовойтова]. — 2-е изд. — Мн. : Попурри, 2006. — 848 с.
152. Макаркин А. И. Состязательность на предварительном следствии / Андрей Иванович Макаркин ; [науч. ред. В. В. Вандышев]. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — 263 с.
153. Маклаков А. Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / Анатолий Геннадиевич Маклаков. — СПб. : Питер, 2006. — 583 с.
154. Максименко С. Д. Загальна психологія : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко, В. О. Соловієнко. — К. : Форум, 2000. — 543 с.
155. Максименко С. Д. Общая психология / Сергей Дмитриевич Максименко. — М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2004. — 528 с.
156. Максимова Э. Л. Психопатология при эпилепсии / Э. Л. Максимова // Современная психиатрия. — 1998. - № 5. — С.12–36.
157. Марьянович А. Т. Эрратология или как избежать наиболее неприятных ошибок при подготовке диссертации / Александр Тимурович Марьянович. — 4-е изд., испр. и доп. — М. : Вузовская школа, 2004. — 200 с.
158. Медицинская психология : конспект лекций / [сост. С. Л. Соловьева]. — М., СПб. : Сова, 2004. — 156 с.
159. Митрохина З. И. Использование данных психологии при производстве допроса : [учеб. пособ.] / Зинаида Ивановна Митрохина. — К. : УМК ВО, 1990. — 52 с.
160. Михайлов А. И. Научная организация труда следователя / А. И. Михайлов, Л. Я. Соля-Серко, А. Б. Соловьев. — М. : Юрид. лит., 1974. — 168 с.
161. Мостовая И. М. Юридическая психология / Мостовая И. М. — К. : Вира, 1998. — 96 с.
162. Мухина В. С. Психология дошкольника : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов и уч-ся пед. училищ / Валерия Сергеевна Мухина] ; под ред. Леонида Абрамовича Венгера. — М. : Просвещение, 1975. — 239 с.

163. Николае Д. Особенности показаний малолетних и несовершеннолетних свидетелей и тактика их допроса : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / Дан Николае. – М., 1963. – 14 с.
164. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 3. – [ОБЕ–РОБ]. – 928 с.
165. Новий тлумачний словник української мови : у 4 томах / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 4. – [РОБ–Я]. – 941 с. – (Нові словники).
166. Образцов В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Омега-Л. : ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003. – 106 с.
167. Общая психология : [учеб. для студ. пед. инстит. / под ред. А. В. Петровского]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1986. – 367 с.
168. Ожегов С. И. Словарь русского языка [под ред. Н. И. Шведовой]. – М. : Русский язык, 1987. – 750 с.
169. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : АЗЪ, 1995. – 928 с.
170. Павлов Н. Е. Долг свидетеля / Павлов Н. Е. – М. : Сов. Россия, 1989. – 140 с.
171. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : [моногр.] / Наталія Вікторівна Павлюк ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Вид. агенція «Апостиль», 2013. – 208 с.
172. Панов Н. И. Рефлексивное управление при допросе / Н. И. Панов, В. Ю. Шепітько // Юрид. вест. – 1999. – № 4. – С. 96 – 98.
173. Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення та подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / О. Я. Переверза. – Х., 2000. – 19 с.
174. Петелин Б. Я. Допрос свидетелей и потерпевших о субъективных обстоятельствах совершения преступления / Борис Яковлевич Петелин // Советская юстиция. – 1989. – № 2. – С. 18–20.

175. Петелин Б. Я. Проблемы в теории и тактики допроса / Борис Яковлевич Петелин // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 45–49.
176. Петуховский М. А. О тактическом значении протоколов допроса в расследовании / Михаил Абрамович Петуховский // Труды высшей школы МООП. – М., 1967. – Вып. 15. – С. 140–147.
177. Печерский В. В. Типовые программы допроса на предварительном и судебном следствии : [учеб.-практ. пособ.] / Владимир Владимирович Печерский. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2005. – 336 с.
178. Платонов К. К. Система психологи и теория отражения: [моногр.] / Константин Константинович Платонов ; под ред. Г. Х. Шингарова. – М. : Наука, 1982. – 312 с.
179. Подголин Е. Устная речь следователя при звукозаписи допроса и очной ставке / Евгений Подголин // Соц. законность. – 1981. – № 12. – С. 38–39.
180. Подшибякин А. С. Виды вопросов, используемых при допросе, и их роль в состязательном процесс // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений: сборник материалов международной научно-практической конференции. – Тула, 2004. – 231 с.
181. Полстовалов О. В. Криминалистическая конфликтология : современные нравственные и психологические проблемы : [моногр.] / Олег Владимирович Полстовалов. – Уфа : РИО БашГУ, 2002. – 152 с.
182. Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве / Николай Иванович Порубов. – Мн. : Выш. шк., 1973. – 367 с.
183. Порубов Н. И. Логика допроса / Николай Иванович Порубов // Проблемы криминалистической тактики. – Омск : Омская ВШ милиции, 1972. – С. 145–158.
184. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Николай Иванович Порубов. – [3-е изд., перераб.]. – Мн. : Вышэйш. шк., 1978. – 176 с.
185. Прикладная юридическая психология : [учеб. пособ. для вузов / под ред. А. М. Столяренко]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.

186. Проблемы судебного права / [Полянский Н. Н., Строгович М. С., Савицкий В. М., Мельников А. А.]. – М. : Наука, 1983. – 223 с.
187. Про забезпечення безпеки осіб, які приймають участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 24 лип. 2004 р. № 1868-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. - № 11. – Ст. 51.
188. Пронин К. В. Тактика допроса в суде: процессуальные и криминалистические аспекты : [учеб. пособ. для вузов] / Константин Владимирович Пронин. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – 160 с.
189. Протокол заседания уголовного отделения юридического общества СПбУ от 20 марта 1904 г. // Вест. права. – 1904. – № 6. – С. 194.
190. Психология : [учеб. для педагог. инстит.]; под ред. Смирнова А. А., Леонтьева А. Н., Рубинштейна С. Л. и др. – М. : УЧПЕДГИЗ, 1956 – 576 с.
191. Психология : [учеб. пособ. для педаг. инст.]; под ред. Ковалева А. Г., Степанова А. А., Шабалина С. Н. – М. : Просвещение, 1966. – 452 с.
192. Психология : словарь / [под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
193. Психологічний словник [под ред. В. І. Войтко]. – К. : Вищ. шк., 1982. – 215 с.
194. Психологія : [підруч.]; за ред. Ю. Л. Трофімова. – [3-є вид.]. – К. : Либідь, 2001. – 558 с.
195. Радугин А. А. Психология [учеб. пособ. для высших учебных завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – 400 с.
196. Ракита И.А. Проблемы исследования добросовестных ошибок в показаниях свидетелей / И. А. Ракита // Проблемы законності. – Вип. 85. – 2007. – С. 164 – 172.
197. Ракіта І. А. Добросовісні помилки в показаннях свідків: сутність і види / І. А. Ракіта // Проблемы законності. – Вип. 93. – 2008. – С. 227 – 231.
198. Рамендик Д. М. Особенности свойств памяти у людей с различными типами адаптации к патологии психики / Д. М. Ра-

- мендик // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – № 3. – С. 78–84.
199. Ратинов А. Р. Использование данных психологии в буржуазной криминалистике / А. Р. Ратинов, Н. И. Гаврилова // Вопросы криминалистики. – М. : Юриздат, 1964. – № 11. – С. 127–158.
200. Ратинов А. Р. Лжесвидетельство (происхождение, предотвращение и разоблачение ложных показаний) / А. Р. Ратинов, Ю. П. Адамов. – М. : ВНИИПП, 1976. – 133 с.
201. Ратинов А. Р. Логико-психологическая структура лжи и ошибок в свидетельских показаниях / Александр Рувимович Ратинов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1982. – Вып. 37. – С. 44–57.
202. Ратинов А. Р. Психология допроса обвиняемого : [метод. пособ.] / А. Р. Ратинов, Н. И. Ефимова. – М. : ВНИИПП, 1988. – 114 с.
203. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / Александр Рувимович Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
204. Ратинов А. Р. Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике / Александр Рувимович Ратинов // Правовая кибернетика. – М. : Наука, 1970. – С. 185–198.
205. Ратинов А. Р. Экспериментальные исследования психологии свидетельских показаний (вопросы методики) / А. Р. Ратинов, Н. И. Гаврилова // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1977. – Вып. 27. – С. 71–90.
206. Ратинов А. Р. Юридическая психология и проблемы борьбы с преступностью / Александр Рувимович Ратинов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1983. – Вып. 38. – С. 40–49.
207. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ., учеб. изд.] / Александр Рувимович Ратинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – 290 с.
208. Рахунов Р. Д. Свидетельские показания в советском уголовном процессе / Роман Давыдович Рахунов. – М. : Госюриздат, 1955. – 164 с.
209. Рибак О. Я. Виявлення і подолання сумлінної помилки у ході допиту / Олена Яковлівна Рибак // Вісн. Одеського ін.-ту внутр. справ. – 1999. – № 1. – С. 111–115.

210. Розенблит С. Я. Тактика допроса свидетелей / Соломон Яковлевич Розенбрит // Советская криминалистика на службе следствия. – М. : ВНИИ криминалистики, 1955. – Вып. 6. – С. 113–152.
211. Романов В. В. Юридическая психология : [учебник] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юристъ, 2002. – 488 с.
212. Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / Владимир Владимирович Романов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2004. – 588 с.
213. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : УЧПЕДЦ ИЗ, 1946. – 703 с.
214. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – 713 с.
215. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
216. Рудик П. А. Психология / Петр Антонович Рудик. – М. : УЧПЕДГИЗ, 1955. – 428 с.
217. Рудик П. А. Психология : [учеб.] / Петр Антонович Рудик. – М. : Физкультура и спорт, 1974. – 226 с.
218. Руководство для следователей / [под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова]. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 732 с.
219. Руководство для следователей : [учеб. пособие / Р. С. Белин, И. В. Виноградов, Г. Г. Зуйков, Л. М. Карнеева, Г. И. Кочаров и др.] ; отв. ред. В. В. Найденев, П. А. Олейник. – 2-е изд., перераб. – М. : Юрид. лит., 1981. – Ч. 1. – 544 с.
220. Салтевский М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов: [учеб. и практ. пособие] / Михаил Васильевич Салтевский. – Х. : Рубикон, 1997. – 430 с.
221. Самошина З. Г. Вопросы теории и практики предъявления для опознания на предварительном следствии / Зоя Георгиевна Самошина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 90 с.
222. Селиванов Н. А. Вещественные доказательства / Николай Алексеевич Селиванов. – М. : Юрид. лит., 1971. – 200 с.
223. Селиванов Ф. А. Заблуждение и пороки / Федор Андреевич Селиванов. – Томск : Изд-во Томского ин-та, 1965. – 129 с.
224. Селиванов Ф. А. Истина и заблуждение / Федор Андреевич Селиванов. – М. : Политиздат, 1972. – 96 с.

225. Селиванов Ф. А. Оценка и норма морального сознания / Федор Андреевич Селиванов ; под ред. Ю. В. Ларина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Тюмень : изд-во, 2001. – 46 с.
226. Ситковская О. Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы / Ситковская О. Д., Конышенва Л. П., Коченов М. М. – М. : Юрлитинформ, 2000. – 155 с.
227. Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [моногр.] / Ольга Юрьевна Скичко ; под ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлиинформ, 2006. – 184 с.
228. Следственная тактика : [учеб. пособ. / отв. ред. И. Ф. Пантелеев]. – М. : ВЮЗИ, 1982. – 79 с.
229. Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Ин-т русского языка / [вед. ред. М. С. Шевелева]. – 3-е изд. стер. – М. : Рус. яз., 1985. – Т. 1. – 702 с.
230. Словарь синонимов русского языка. Около 9000 синонимических рядов / [З. Е. Александрова] ; под. ред. Л. А. Чешко. – [4-е изд.] – М. : Рус. яз., 1975. – 600 с.
231. Словник української мови : у 11 т. / [ред. тома В. О. Вінник, Л. А. Юрчук]. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 7. – [поїхати-приробляти]. – 724 с.
232. Смыслов В. И. Свидетель в советском уголовном процессе : [учеб. пособ.] / Виктор Иванович Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – 160 с.
233. Советская криминалистика : [учеб.-нагляд. пособ.] / И. И. Артамонов, Н. И. Порубов. – Мн. : Вышэйш. шк., 1977. – 208 с.
234. Соколенко М. О. Ситуаційна зумовленість побудови алгоритмів допиту / М. О. Соколенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін.. – Х. : Право, 2012. – Вип. 24. – С. 252 – 259.
235. Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – М. : ВНИИПП, 1986. – 114 с.
236. Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего / Александр Борисович Соловьев. – М. : ВНИИПП, 1974. – 128 с.
237. Соловьев А. Б. Использование доказательств при допросе / Александр Борисович Соловьев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 104 с. – (Б-ка следователя).

238. Солсо Р. Когнитивная психология / Роберт Солсо. – [6-е изд.] – СПб. : Питер, 2006. – 589 с.
239. Сорокина Т. А. Тактико-психологические приемы получения, проверки и оценки показаний свидетелей и потерпевших : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика, судебная экспертиза» / Т. А. Сорокина. – М., 2003. – 20 с.
240. Сотонин К. И. Очерк криминальной психологии / К. И. Сотонин. – Казань : Изд-во обл. юрид. курсов, 1925. – Вып. 2. – 47 с.
241. Справочная книга криминалиста / [под ред. Н. А. Селиванова]. – М. : НОРМА, 2001. – 727 с.
242. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : [моногр.] / Стахівський Сергій Миколайович – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 272 с.
243. Стахівський С. Особливості формування окремих процесуальних джерел / Сергій Стахівський // Право України. – 1998. – № 7. – С. 57–59.
244. Столяренко А. М. Психические приемы в работе юриста : [практ. пособ.]. – М. : Юрайт-М, 2001. – 288 с.
245. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Основные положения науки советского уголовного процесса : у 2 т. / Михаил Соломонович Строгович. – М. : Наука, 1968. – Т. I. – 472 с.
246. Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Людмила Александровна Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 200 с.
247. Сучасний тлумачний словник української мови [уклад. А. М. Яковлева, Т. М. Афонська]. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – 672 с.
248. Тимошенко П. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений / Тимошенко П. Ю., Салтевский М. В., Жариков Ю. Ф., отв. ред. Р. С. Белкин. – К. : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – 88 с.
249. Тимченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : [учеб. пособ.] / А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. – Х. : Одиссей, 2004. – 448 с.

250. Тлумачний словник української мови [за ред. В. С. Калашника]. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2006. – 992 с.
251. Толковый словарь русского языка [под ред. Д. Н. Ушакова]. – М. : Гос. из-во иностр. и нац. словарей, 1938. – Т. 2. – 1039 с.;
252. Троицкий М. М. Учебник логики / Троицкий М. М.– М.: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа. –1886. – Т. 1. – 126 с.
253. Удалова Л. Д. Влияние объективных факторов на результаты опознания / Лариса Давидовна Удалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1986. – Вып. 32. – С.33–35.
254. Удалова Л. Д. Влияние субъективных факторов на результаты опознания / Лариса Давыдовна Удалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1993. – Вып. 46. – С. 55–57.
255. Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі : [моногр.] / Лариса Давидівна Удалова. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 324 с.
256. Филатов Ф. Р. Основы психологии : [учеб. пособ.] / Филипп Робертович Филатов. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К»; Ростов н/Д : Наука-Пресс, 2007. – 656 с.
257. Философский словарь [под ред. И. Т. Фролова]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 497 с.
258. Философский энциклопедический словарь [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглич, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
259. Философский энциклопедический словарь [ред. сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА – М, 1997. – 576 с. – (Б-ка словарей «Инфра-М»).
260. Філософія: [навч. посіб] ; за ред. І. Ф. Надольного. – 4-е вид, стереотип. – К. : Вікар, 2004. – 238 с.
261. Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес, криміналістика ; судова експертиза» / О. В. Фунікова. – Х., 2007. – 20 с.
262. Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / Олена Володимирівна Фунікова; за ред. В.Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – 144 с.

263. Хомяков М. М. К вопросу о психологии свидетеля / М. М. Хомяков // Речи и рефераты. : сб. науч. тр. – Казань : Тип. Император. ун-та, 1904. – Ч. 1. – С. 126–143.
264. Хрусталеv В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях / В. Н. Хрусталеv, Р. Ю. Трубицын. – СПб. : Питер, 2003. – 208 с. : ил. – (Серия «Учебные пособия»).
265. Цветков Ц. Планирование расследования / Ц. Цветков, М. Ципина // Криминалистика социалистических стран / [под ред. В. Я. Колдина]. – М. : Юрид. лит., 1986. – 512 с.
266. Центров Е. Е. Наводящий вопрос и оглашение показаний на допросе / Евгений Емельянович Центров // Росс. юстиция. – 2003. – № 4. – С. 28–30.
267. Черных Э. А. Психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и предъявления им для опознания на предварительном следствии / Эмма Алексеевна Черных // Ученые записки. – М. : ВЮЗИ, 1968. – Ч. 1. – Вып. XVII. – С. 41–75.
268. Шепитько В. Ю. Криминалистика: [курс лекц.] / Валерий Юрьевич Шепитько. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Х. : ООО «Одиссей», 2005. – 368 с.
269. Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : [моногр.] / Валерий Юрьевич Шепитько. – Х. : Гриф, 2002. – 350 с.
270. Шепитько В. Ю. Допит [наук.-практ. посіб.] / Валерій Юрійович Шепитько. – Х. : Нац. юрид. акад. України ; Науково-дослідний ін.-т вивчення пробл. злочинності Академії правових наук України, 1998. – 36 с.
271. Шепитько В. Ю. Криміналістика : енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) ; [за ред. В. Я. Тація]. – Х. : Право, 2001. – 569 с.
272. Шепитько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : [моногр.] / Валерій Юрійович Шепитько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.
273. Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.] – СПб. : Питер, 2003. – 928 с.
274. Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : [учеб. для юрид. вузов] / Геннадий Григорьевич Шиханцов ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – 352 с.

275. Штерн В. Психология свидетельского показания / Вильям Штерн // Вест. права. – СПб. : Сенаторская типография, 1902. – № 2. – С. 107–131.
276. Щербич Л. А. Тактико-психологические особенности допроса добросовестно заблуждающихся свидетелей и потерпевших / Л. А. Щербич // Вестник криминалистики. – М. : Спарк, 2007. – Вып. 4 (24). – С. 97–100.
277. Экспертная деятельность психолога образовательного учреждения : [метод. пособ.] / М. М. Семаго, Н. Я. Семаго, Н. А. Растинова, О. Д. Ситковская ; под общ. ред. М. М. Семаго. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 128 с.
278. Эминов В. Е. Экспериментальные исследования некоторых факторов, влияющих на достоверность свидетельских показаний / В. Е. Эминов, Н. И. Гаврилова, Т. В. Сараль // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1974. – Вып. 21. – С. 135–148.
279. Юридическая психология : термінолог. словарь / [сост. А. М. Бандурка, А. М. Венедиктов, А. В. Тимченко, В. Е. Христенко, В. Б. Калиновский ; под ред. А. М. Бандурки]. – Х. : Тимченко, 2005. – 432 с.
280. Юридична психологія : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і ф-ів / ред. Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.]. – К. : Ін Юре, 1999. – 352 с.
281. Юридична психологія. Словник : [довідкове видання] / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.
282. Яблоков Н. П. Криминалистика / Николай Павлович Яблоков. – М. : НОРМА, 2002. – 384 с.
283. Яблоков Н. П. Криминалистика в вопросах и ответах : [учеб. пособ.] / Николай Павлович Яблоков. – М. : Юрист, 2000. – 224 с.
284. Якимов И. Н. Допрос : [практич. пособ. для допрашивающих] / И. Н. Якимов, П. П. Михеев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : НКВД, 1930. – 84 с.
285. Яковлева Н. М. Развитие пространственных представлений в процессе усвоения мер длины у учащихся 1-2 классов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. «Педагогические науки» / Н. М. Яковлева. – Л., 1955. – 19 с.

286. Якуб М. Л. Показания обвиняемого в советском уголовном процессе / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962. – 80 с.
287. Якуб М. Л. Показания потерпевшего и их оценка / Михаил Львович Якуб // Правоведение. – 1968. – № 2. – С. 88–95.
288. Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде первой инстанции) / Михаил Львович Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 128 с.
289. Якушин С. Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений / Станислав Юрьевич Якушин. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1983. – 102 с.
290. Якушин С. Ю. Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики : учеб. пособие / Станислав Юрьевич Якушин. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2010. – 178 с.
291. Berg H. Bemeissicherung und – führung rationell gestalten // Forum der Krimnsnalistik. – 1973. – № 12. – S. 573 – 574.
292. Schlieper K.-D. Zur Spezifik der Opfervernehmung bei Vergewaltigungen // Forum der Kriminalistik. – 1984. – № 1. – S. 40–45.

ЗМІСТ

Передмова	3
-----------------	---

Розділ 1 СУТНІСТЬ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК У ПОКАЗАННЯХ СВІДКІВ

§ 1. Поняття та ознаки добросовісної помилки	5
§ 2. Класифікація добросовісних помилок	21

Розділ 2 ПРОЦЕС ВИНИКНЕННЯ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК ПІД ЧАС ФОРМУВАННЯ ПОКАЗАНЬ

§ 1. Особливості формування добросовісних помилок на стадіях сприйняття та запам'ятовування	44
§ 2. Рефлексивна взаємодія на стадії відтворення та проблема виникнення добросовісних помилок	70
§ 3. Причини виникнення добросовісних помилок	91

Розділ 3 СИСТЕМА ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ, СПРЯМОВАНИХ НА ВИЯВЛЕННЯ ТА НЕЙТРАЛІЗАЦІЮ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК

§ 1. Діагностика та виявлення добросовісних помилок під час допиту	117
§ 2. Проблеми систематизації тактичних прийомів, спрямованих на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків	135
Список використаних джерел	159

Наукове видання

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Інна Анатоліївна Колеснікова

**ТАКТИКА ВИЯВЛЕННЯ ТА НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ
ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК
У ПОКАЗАННЯХ СВІДКІВ**

Монографія

*За редакцією доктора юридичних наук, професора,
заслуженого діяча науки і техніки України,
академіка Національної академії правових наук України
В. Ю. Шенітька*

Підписано до друку 27.10.2014 р. Формат 60×84 ¹/₁₆
Гарнітура Times. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 11,5. Наклад 300 прим. Зам. № 27/10

«Видавнича агенція «Апостиль»
61023 Україна, м. Харків, вул. Артема 56, к. 32
e-mail: apostille@inbox.ru

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія KB № 17084-5854 Р від 14 жовтня 2010 року*

Друк: ФОП Сілічева С. О.
61024, м. Харків, віл. Пушкінська, 79/1, оф. 3

